

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃԻՔ.

ԲԵԼԳԻԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ ԺԱ. ԴԱ-
ՐԻՑ ՄԻՆԶԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ՝ ԲԵԼ-
ԳԻԱՅԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱՑ

ԳՐԵՑ

Ա. ՍԱՐԴՈՒԽԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1937

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԽԳ.

BIBLIOTHEQUE NATIONALE

TOME CXLIII

LA BELGIQUE ET LES ARMENIENS

ETUDE HISTORIQUE ET BIBLIOGRAPHIQUE SUR
LES RELATIONS DES ARMENIENS AVEC LA
BELGIQUE DE XI SIECLE JUSQU'A NOS JOURS

PAR

A. SAROUKHAN

VIENNE

IMPRIMERIE DES PP. MECHITHARISTES

1937

91.99)

U -

Գիրքը հարստ է պահպանվում

ՅՈՒՆԵՍԿՕ Է 1961 թ.

ԲԵԼԳԻԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ ԺԱ. ԴԱ-
ՐԻՅ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ՝ ԲԵԼ-
ԳԻԱՅԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱՐԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ

Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

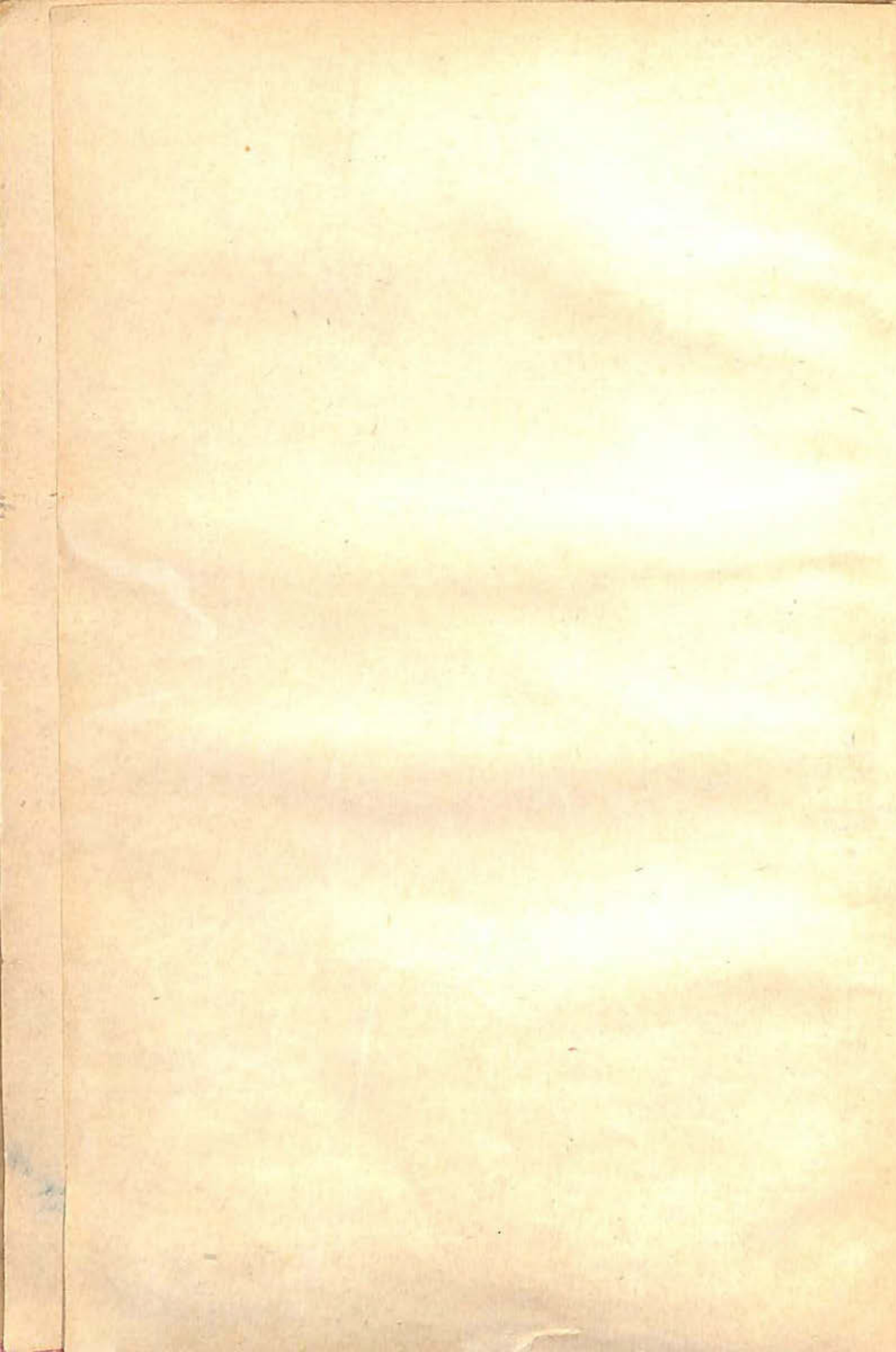
13682
A II
32279

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՆԻՍԹԵՐԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1937

ՎԻՇՆՆԱՅԻ ՄԴՈՒԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՌԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԴԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻ

ՅԻՄՆԱՄԵԼԿԻՆ (1887—1937)

ԶՕՆՈՒՄ Է

ՆՐԱ ԿԷՍ ԴԱՐԻ ԱՆԸՆԴՀԱՐ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

«ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՐԵԱՅ»Ի ՅԻՄՆԱՄԵԼԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

Այս գրական գործս, Բ Ե Լ Գ Ի Կ Ե Լ
Հ ա յ Ե ր ք, որով ջանացած եմ պատմակա-
նօրէն ուսումնասիրել Բելգիայի եւ Հայոցս
մէջ տեղի ունեցած դարաւոր յարաբերու-
թիւններն, եւ քաղցր պարտականութիւն եմ
համարում նուիրել Վիեննայի ՀԱՆԴԷՍ ԱՄ-
ՍՐԵԱՅ Մ խ ի ք ա ր Ե ա ն Ուսումնա-
ք ե ր ք ի գոյութեան Յ ի ս ն ա մ Ե ա կ ի ն,
որովհետեւ քալստ եմ ունեցել նրան աշխա-
տակցելու հրատարակութեան առաջին օրից
(1887) սկսած մինչեւ այսօր (1937) անընդ-
հատ եւ նրա Ա. տ ա րւ ո յ յ օ դ ու ա ծ ա-
Գ ի ր ն Ե ր ի ց, նախախնամութեան կամֆով,
Ե ս Ե մ մ ի ա յ ն մ ն ա ց Ե Լ Կ Ե ն դ ա ն ի . . . :
Միեւնոյն ժամանակ, իմ այս կիսադարեան
աշխատակցութիւնս այնքան քանգարժեք եւ
նուիրական է ինձ համար, որ անհրաժեշտ
պահանջ եմ գգում մի յետադարձ ակնարկով
պատկերացնել նրա ամբողջութիւնն ընթեր-
ցողներին առջեւ :

Ահա նախ այն աշխատութիւններս, որոնք
լոյս են տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի էջե-
լում եւ մնում են այնտեղ, առանց արտա-
տպութեան կամ առանձին հրատարակու-

քեան: Այս գրութիւնները դասաւորուած են ըստ բովանդակութեան եւ տպագրութեան տարիների կարգով:

Ա. Ռուսահայոց Գրականութիւնը.

1. Ռափայել Պատկանեան (Գամառ Գաթապ), 1887, էջ 85—88:
2. Յակոբ Մելիք Յակոբեան (Բաֆֆի), 1887, էջ 115—118:
3. Ռուսահայոց գրական լեզուն, 1888, էջ 21—23:
4. Գաբրիէլ Սունդուկեանց, 1888, էջ 125—127, 136—138:
5. Ռուսերէնի ազդեցութիւնը, 1889, էջ 6—9 եւ 25—28:
6. Պեքմ Պոռշեանց, 1889, էջ 61—63:
7. Արովեան-Նազարեանց գրական հիմնադրամը, 1899, էջ 161—167:
8. Առաքել Բաբախանեան (Լէօ), 1904, էջ 1—9:
9. Թատերական գրականութիւնը, 1904, էջ 234—235:

✓ Բ. Հորոյի վրան եւ շուրջը (ազգագրական). Հորոյի գետեգերքը Բաբուրից մինչեւ Արքովին, 1889, էջ 159—162, 215—218, 240—244. 1890, էջ 59—61 եւ 280—283:

Գ. Գրիգոր Արծրունի (Տփլիսի Մշակ լրագրի խմբագրապետն եւ հրատարակիչը).

1. Շաբաթ մ'ի Տփլիսիս (Գր. Արծրունու լրագրական գործունէութեան 25ամեակը), 1890, էջ 152—155, 186—191 եւ 198—204:
 2. Յիշողութիւններ իր մահուան (1893) տասնամեակի առթիւ (Այստեղ պատմած է միւս աշխատակցութիւնը Մշակ լրագրին, 1882 ից սկսած): 1903, էջ 147—150 եւ 241—245:
- Դ. Կովկասի կաթոլիկ Հայերը.
1. Պատմական տեսութիւն, 1894, էջ 101—104, 178—183, 211—216:
 2. Ժամանակակից տեսութիւն, 1905, էջ 5—9, 222—223:
- Ե. Օրուան խնդիրներ.
1. Ռուսահայոց դպրոցները, 1891, էջ 97—100, 129—139:
 3. Կաթողիկոսական ընտրութեան ոռուսական պետական օրէնքը՝ Պոլոժենիե (Положение...) 1892, էջ 215—219:
 4. Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութիւնը, 1892, էջ 247—249, 275—277:
 5. Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը, 1892, էջ 368—370:
 6. Կովկասի Հայոց ուսումնարաններն, ընկերութիւններն եւ մամուլը, 1897, էջ 16—19:

7. Օգնութիւն հայ տառապելոց, 1897, էջ 168—173:
8. Թիֆլիսի ֆաղափային ընտրութիւններն եւ գրգռութիւնը Հայոց դէմ:
9. Եղբայրական Օգնութիւն Թիւրքիայի Տառապեալ Հայոց (Братская Помощь пострадавшим въ Турціи Армянамъ) ռուսերէն պատկերազարդ մեծ ժողովածոն, հրատարակութիւն Գր. Ջանշեանի, Մոսկուա 1897:
Կենսագրական եւ մատենագրական տեղեկութիւններ մասնակցող ռուս գրագէտների մասին: 1898, էջ 51—57, 114, 147—150, 211—213:
10. Ժողովրդական Երգեցողութիւնը ռուսահայոց մէջ:
1. Մակար Եկմալեան, 2. Քրիստափոր Կարա Մուրզա, 3. Գեներիոս Ղորղանեան, 4. Նիկողայոս Տիգրանեան եւ 5. Ե. Սպենդիարեան: 1905, էջ 137, 142:
11. Այլեւայլ.
1. Կաւկասեան Արուեստահանդէս, 1889, էջ 199—201:
2. Սեւանայ լճի աւազանը, 1891, էջ 314—315 եւ 333—337:
3. Տփղիսի Կոջոր ամառանոցը, 1891, էջ 273—276:

4. Կ. Պոլիս եւ Տփղիս (բաղդատուքիւն), 1891, էջ 1—5:
5. Դիտողութիւնք Տանկահայոց գրականութեան վրայ, 1892, էջ 17—20:
6. Կաւկասեան բոլերայի իշխանութեան տակ, 1892, էջ 307—310:
7. Յովհ. Այվազովսկի, նկարիչը, 1897, էջ 365—370:
8. Անդր. Արծրունի, Գերմանական համալսարանի ուսուցչապետ, 1898, էջ 360—364:
9. Պուշկին, ռուս մեծագոյն բանաստեղծի ծննդեան հարիւրամեակը (բանաստեղծի պատկերով), 1899, էջ 161—167:
10. Արշակ Զօպանեանի գրական յոբելեանը, 1925, էջ 80:

Բոլոր վերեւ նշանակուած աշխատութիւններ (բացի վերջին յօդուածից պ. Զօպանեանի մասին) ստորագրել եմ Կ. Տիւրեան կեղծանունով եւ գրել արեւմտահայ (պօլսական) բարբառով: Իսկ 1925ից յետոյ սկսած եմ աշխատակցիլ իմ բուն անունովս եւ գրած արեւելահայ (կովկասեան) բարբառով: Հարկ եմ համարում շեշտել այստեղ, որ այս երկու պարագայում էլ, վարուել եմ սովորականից տարբեր կերպով, այն է այնպիսի խառն ոճ եւ բացատրութեան ձեւեր եմ գործածել, որ գրութիւնս հաւասարապէս մատչելի է եղած երկու կողմին էլ, կամ գէթ

այս է եղած իմ նպատակս : Ուրախ եմ , որ այս դիտումն աննկատելի չէ մնացած եւ այս մասին հաւաստիք եմ ընդունած այլեւայլ անձերից քէ քերանացի եւ քէ մամուլի միջոցով : Ինձ համար առանձնապէս հանելի է յիշել , որ մեր մեծ հայերէնագէտ Հ . Արսէն վ . Այտընեան (Վիեննայի Միաբանութեան Ընդհ . Սբբայ) ինձ ուղղած իր մասնաւոր եւ մտերմական նամակներից մէկում , ակնարկելով իմ այս գրութեան ձեւին , գրել էր այսպէս «Ո չ ի ն չ ա ն ա խ ու թ ն ու թ իւ ն մ ի ե ս հ ն ա ր ե ր» :

Այս «Կ . Տիրեան» կեղծ անունով այն ժամանակ աշխատակցած եմ նաեւ Կ . Պոլսի «Արեւելք» մեծ օրաքերթին : Ահա եւ այն երկերս , որոնք «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ լոյս տեսնելուց յետոյ , հրատարակուել են առանձին գրքով (Մխիթ . Տպար . Վիեննա) :

1. Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը (Կ . Տիրեան կեղծանունով) , 1895 , էջ 192 :
2. Կաւկասեան Լերանց մէջ (Կ . Տիրեան կեղծանունով) , 1896 , էջ 72 :
3. Հոլլանդան եւ Հայերը ԺԶ .—ԺԹ . դարերում , պատմ . ուսումնասիրութիւն , պատկերագարդ , 1926 , էջ 106 :
4. Յարգանք Հայ Նահատակին , Յիշողութիւններ Յաւիտեական Քաղաքից , 1926 , էջ Ը + 128 :
5. Աղեփսանդը Մանքաշեանց , Մեծ վանահայրն եւ բարեգործը , 1931 , էջ 220 :

6. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացի, 1936, էջ 62: Կից հրատարակուած է գաղղ. լեզուով — Firdowci et l'Influence iranienne dans la littérature géorgienne, էջ 44:

7. Բելգիա եւ Հայերը, պատմ. ուսումնասիրութիւն, 1937, էջ 253:

Ներուի ինձ յառաջ բերել այստեղ, իմ գրական աշխատութիւններին մեր ողջութեան համար, այն գործերս եւս, որոնք հրատարակուած են «Հանդէս Ամսօրեայ»ից դուրս.

8. Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում: Ա. հատոր (1860—1878), պատմական ուսումնասիրութիւն: Յաւելուած՝ Ազգային Սահմանադրութեան օրէնքի հայերէն եւ տառերէն բնագիրները: Տպ. Թիֆլիս 1911, էջեր 6 + 480 + 105: Սպառուած:

9. Առաջին ժողովրդական շարժումը Տականկան Հայաստանում (1882ին Կարինում հիմնուած հայ գաղտնի կազմակերպութեան պատմութիւնը): Արտատպուած է Բաբուի «Գործ» ամսագրի 1917 Մարտի համարից: էջ 14: Սպառուած:

10. Խորհրդաւոր Աղջիկն եւ իր գաղտնիքը: Իրավէպ, Կ. Պոլսի բարձրից: Վիեննա, Միսիթարեան Տպարան, 1924, էջ 344:

Վերջացնում եմ այս անձնական դիտողութիւններս, որոնց համար ընթերցողներին ներողամտութիւնն եմ խնդրում, և ա խ խորին եւ ջերմագին շնորհակալութիւնս յայտնելով Վիեննայի մեծարոյ Միփարեան Միաբանութեան, որ կէս դար անընդհատ իր անպայման վստահութիւնը շնորհեց իմ համեստ գրչին եւ երկրորդ՝ ի սրտէ մաղթելով, որ բազմարդիւն Միաբանութիւնը հնարաւորութիւն ունենայ այսուհետեւ եւս անշեղ կերպով շարունակելու Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաքերքը, յօգուտ ընդհանրապէս Հայ Մատենագրութեան եւ մասնաւորապէս Հայագիտութեան, որի կարիքը միշտ զգալի է:

Բրիւսէլ, Յունուար 1937:

ԱՌԱՔԵԼ ՍԱՐՈՒԽԱՆ

ՅԱՆԿ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ

	էջ
Նուիրումն «Հանդէս Ամսօրեայ»ի	6
«Հանդէս Ամսօրեայ»ի Յիսնամեակի առքիւ (հեղինակի պատկերով)	է—ԺԴ
Յառաջաբան	1—5
Ա. ԳԼՈՒԽ. Ընդհանուր տեսութիւն Բեղիայի պատմական անցեալին եւ ներկայ կա- ցութեան վրայ	7—26
Բ. ԳԼՈՒԽ. Բեղիա այցելող առաջին հայը, Անտիոքի հրաշագործ Մակար եպիսկո- պոսը: Նրա ուխտն եւ տանջանքը Նրու- սադէմում: Ներպայում ճանապարհոր- դութիւնը: Բեղիայի ժանտախտը: Մա- կարի մահը, սրբացումն եւ վառաւոր յուզարկաւորութիւնը	27—34
Գ. ԳԼՈՒԽ. Առաջին խաչակրական արշա- ւանքը: Կիլիկիայի Կոստանդին իշխանի եւ այլոց աջակցութիւնը: Բեղիացի Բալդուին (Լամ Բողուէն) իշխանի Նդե- սիային եւ Փոքր Հայքին տիրելը: Նրու- սադէմի գրաւումն եւ Բեղիացի իշխան Գոդֆրուա դը Բուշեռնի քաղաւորումը	35—52
Դ. ԳԼՈՒԽ. Նրուսադէմի Բողուէն Ա. եւ Բո- դուէն Բ. Բեղիացի քաղաւորները: Հայ գիւնդների անձնուիրութիւնը: Գի դը Լուսինեան: Պարսից բանաստեղծ Մուս- ղլայի դէպքը: Խաչակրութեան յետագայ շրջանը: Կ. Պոլսի լատին պետութեան	w w

Բելգիացի կայսրները: Հայկական կոտորած: Երուսաղէմի վերջին գրաւումն եւ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները 53—76

Ե. ԳԼՈՒԽ. Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը եւ իր դատողութիւնները Խաչակիրների վրայ: Երուսաղէմի հայ քաղուհիները: Գրիգոր վկայասէր եւ Բաբսեղ Ա. կաթողիկոսները: Գրիգոր ԺԳ. պապի գնահատականը 77—92

Զ. ԳԼՈՒԽ. Միջագային առուտուրը Փոֆր Ասիայում: Հայոց մրցումը: Հայկական Այաս Նաւահանգիստն եւ իր կանոնները: Կիլիկիոյ քաղաւորների հրովարտականքը: Համբաւաւոր Մարկո Պօլօյի ուղեւորութիւնն եւ Այաս գալը: Մարկո Պօլօյի դիտողութիւնները ԺԳ. դարի Հայոց մասին: Վենետիկցիների եւ ջենովացիների նաւային պատերազմը Այասի առջեւ 93—114

Է. ԳԼՈՒԽ. Բելգիական Բրիւժ նաւահանգիստը: Հայոց երթեւեկութիւնը: Բելգիացի հնագէտ Վանդէն Բիւսֆէի հետազոտութիւնները հայ-բելգիական յարաբերութիւնների մասին: Վանդէն Բիւսֆէի եւ Հ. Ղ. Վ. Ալիշանի քղբակցութիւնը: Յիւմաներէն արձանագրութիւններ Հայոց մասին: Կիլիկիայի վերջին քաղաւոր Լեւոն Զ.ը Բելգիայում: Բրիւժի անկումը 115—130

Ը. ԳԼՈՒԽ. Անվերսի Մայր Եկեղեցին: Թոմաս արքեպիսկոպոս Նուրիջանեանի մահն եւ քաղումն այնտեղ: Նրա քողած իրերը: Թոմասի կաթողիկոսական կոնդակներն եւ քաղաքի լատիներէն յանձնարագիրները: Թոմասի ծրագրած «հայ-

լատինական» դպրոցը: Նրա մահուան
վկայագիրը 131—150

Ժ. ԳԼՈՒԽ. Բոլլանդեան «ընկերութեան»
ծագումն եւ կրած «փորձանքները»:
Acta Sanctorum եւ նրա մէջ Ագաքանգե-
ղոսի ֆենադատութիւնը: Բոլլանդեան-
ների միւս հրատարակութիւնները:
Հայագէտ Բոլլանդեաններ. Կ. P. Pee-
ters եւ նրա հայագիտական երկասիրու-
թիւնները: Բոլլանդեանների Մատենա-
դարանը Բրիւսէլում 151—171

Ժ. ԳԼՈՒԽ. Առաջին Բելգիացի մեծ հայա-
գէտը, Ֆելիքս Նէվէ, իր աշխատու-
թիւնների ամբողջ Յուցակն եւ նրանց
համառօտ բովանդակութիւնը: Նրա կեն-
սագրութիւնը: Ագաքեան պատրիարքի
նամակը 172—194

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ. Լուվէնի երկու եկեղեցական
հայագէտները, Լըբօն եւ Մէօյլդէրման:
Նրանց աշխատութիւնների ցուցակն եւ
բովանդակութիւնը: Բրիւսէլի արքայա-
կան մատենադարանի հայ գրչագիրներն
եւ պարսկերէն Աւետարանը 195—209

ԺԲ. ԳԼՈՒԽ. Բելգիայի համալսարանների
կազմը: Բրիւսէլի համալսարանին կից
«Արեւելեան Կանաք» (Institut de Philo-
logie et d'Histoire Orientales): Հայե-
րէնի ամբիոնը: Պրոֆ. Ն. Ադոնց: Կա-
նաքի բացումն եւ գործունէութիւնը:
Փոխ-Նախագահ Պրոֆ. Հ. Գրեգուառի
նաուն եւ անցեալ ու ներկայ գործունէու-
թիւնն ի նպաստ Հայոց: Բրիւսէլի Նու-
պարեան Հիմնարկութիւնը.
նրա պայմանները, դրամագլուխն եւ
շահաւորները 210—222

ԺԳ. ԳԼՈՒԽ. Վերջին հայկական քչուառու- ոութիւններն եւ Բելգիան: Հայաստե- րի Միջագգային Լիգան: Ժընէվի Ազ- գաժողովի Յանձնաժողովը: Բելգիայի հայ գաղութի անցեալն եւ ներկան: Հայերէն Աստուածաշունչի 1500ամեակի տօնակատարութիւնը Բելգիայում	223—236
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ	237—253

ԲԵԼԳԻԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց Պատմութեան այն շրջանն, որ սկսում է Ռուբինեանների անկումով, ժ.դ. դարում, առանձնապէս՝ հայութեան այն հատուածներինը, որոնք իրենց հայրենի երկրի սահմաններէց այս կամ այն պատճառով հեռացել, եւ իրենց համար նոր բնակավայր են ընտրել, — դեռ բաւականաչափ չեն քննուած եւ չեն պարզուած: Ուստի ամէն մի փորձ այդ ուղղութեամբ՝ անկասկած օգտակար է եւ կրթիչ նշանակութիւն ունի:

Հայ ժողովրդի այդպիսի նոր բնակավայրերէց մէկն է նաեւ Բելգիան: Այս փոքր համակրելի երկիրը ընդհանուր հետաքրքրութեան եւ յարգանքի առարկայ դարձաւ վերջին համաշխարհային պատերազմից ետքը: Բայց նա մեզ համար հետաքրքրական է նաեւ այն տեսակէտից, որ նրա պատմութիւնը մասամբ նման է մեր հայրենիքի անցեալ պատմութեան: Ինչպէս որ Հայաստան՝ երբեմն իր աշխարհադրական դիրքի պատճառով հզօրապէս դրացիներէ համար միջանցքի տեղ է ծառայած եւ կռուի դաշտ էր դարձած, այդպիսի

վիճակ է ունեցել նաեւ Բեւելիան՝ Եւրոպայում : Տառնեակ դար օտար գերիշխանութեան տակ ասլրելուց յետոյ (բայց ոչ թէ գրեթէ անընդհատ աւերի եւ կոտորածների ենթարկուելով ինչպէս էր Հայաստանը) Բեւելիան ահա ճիշդ մի դար է միայն, որ գտել է վերջապէս իր կատարեալ անկախութիւնն եւ ազատութիւնը : Ուստի ես սխալաբար եմ համարում իմ այս աշխատութեան — այն է Բեւելիայի եւ Հայոց յարաբերութիւնների պատմութեան — առաջին Գլուխը նուիրել Բեւելիային :

Այս յարաբերութիւնները սկսել են ՓԱ. դարում եւ այնուհետեւ գրեթէ անընդհատ շարունակուել, մինչեւ որ մի նոր հայ հատուած բուն է գրել այս երկրում եւ հաստատուն արմատ արձակել :

Առաջին Հայը, որ Բեւելիա է եկել, մի հրաշագործ հայ հոգեւորական է եղել, ՓԱ. դարի սկզբում : Սա իր կեանքն է դոհել այստեղ ժանտախտից վարակուած Բեւելիացիներին խնամելու ժամանակ եւ իր մահուանից յետոյ սուրբերի կարգը դասուել Հռոմէական Եկեղեցուց : Նա այսօր էլ Բեւելիայի «Ժանտախտից պաշտպան» սուրբն է, որի տօնը կատարւում է, ըստ Տօնացոյցի, Ապրիլ 10ին :

Այնուհետեւ հայ-բեւելիական յարաբերութիւնները միանգամից մեծ ծաւալ եւ բազմակողմանի ընթացք են առել Խաչակրութեան մեծ շրջանում : Այս շրջանն ունի իր շատ հետաքրքրական կողմերն, որոնք բաւականաչափ չեն լուսարանուած : Առաջին Խաչակրու-

թեան պետերը Բելգիացի իշխաններ էին, որոնք տիրել են Փոքր Հայքին, թագաւորել են Երուսաղէմում, ամուսնացել են հայ իշխանուհիների հետ եւ երկարատեւ յարաբերութիւններ են ունեցած հայ կաթողիկոսների, հայ իշխանների եւ թէ հայ ժողովրդի հետ առհասարակ: Բելգիական նաւատորմիչներ են եկած Կիլիկիոյ ծովեզերքը: Բելգիացիք էին ի մէջ այլոց որ 1147ին Լիսաբոնը պաշարելով այնտեղից դուրս վանեցին Սարակինոսներին եւ ազատեցին Պորտուգալիան: Բելգիացի իշխաններ էին նոյնպէս Կ. Պոլսի ժամանակաւոր լատին պետութեան կայսրները: Մեր ժամանակակից պատմիչը Մատթէոս Ուռհայեցին երկարօրէն խօսում է այս հայ-խաչակրական յարաբերութիւնների վրայ: Ես երեք Գլուխում յատկացրած այս խնդիրներին:

Փոքր Ասիան՝ Հին եւ Միջին Դարերում միջանցք է եղած Եւրոպայի եւ Կենդրոնական Ասիայի, ինչպէս նաեւ ծայրագոյն Արեւելքի առեւտրի համար: Հայ վաճառականները կարեւոր դեր են կատարած այս միջազգային առեւտրի մէջ: Հայերն իրենց քաղաքական անկախութեան ամբողջ շրջանում մի միակ ծովային նաւահանգիստ են ունեցած: Այս նաւահանգիստը, ուր յաճախել են նաեւ բելգիական նաւազնացները, Կիլիկիոյ ծովեզերքի Այասն է, այժմ ողորմելի մի դեղ որ երբեմն միջազգային առեւտրի կենդրոն էր: Ուստի ես հարկ համարեցայ ընդարձակ ծանօթութիւն տալ թէ այս առեւտրի եւ թէ Այասի վրայ:

Առաջին հայ առեւտրականներն, որ ոտք են կոխել Բեւելայի հողի վրայ ԺԴ. դարում, եկել են Բրիւժ (Bruges) նաւահանգիստն, որ այն դարում, «ոսկի փեթակ» (ruches d'or) է կոչուել պատմադիրների կողմից եւ ուր յաճախել են աշխարհիս բոլոր նաւագնացները: Այդ դարի վերջերը Բեւելա է այցելել նաեւ վերջին հայ արքան, Լեւոն Զ.: Ես մանրամասն յառաջ պիտի բերեմ այն հին բեւելական արձանադրութիւններն եւ յիշատակութիւններն որ պահուած են այս դէպքերի մասին:

Շնորհիւ այն անվիճելի իրողութեան, որ հայ ցեղն եւ լեզուն հնդեւրոպական աշխարհի մասն են կազմում, եւրոպական գիտնականները, մանաւանդ վերջին հարիւրամեայ շրջանում, ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ են նուիրել մեր պատմութեան, մեր լեզուին եւ առ հասարակ հայ կեանքին: Այս հետազոտութիւնների մէջ իրենց պատուաւոր տեղն ունին նաեւ Բեւելացի բանասէրներն, որ սաւկայն շատերին անձանօթ է մնացած: Ես մարամանօրէն պիտի խօսիմ բոլոր այն Բեւելական հաստատութիւնների եւ գիտնականների վրայ, որոնք իրենց քննութեան առարկայ են դարձրել հայ լեզուն եւ պատմութիւնը եւ յառաջ պիտի բերեմ համառօտաբար նրանց բոլոր գործերի բովանդակութիւնը, երեք Գլուխ յատկացնելով այս կարեւոր խնդիրներին:

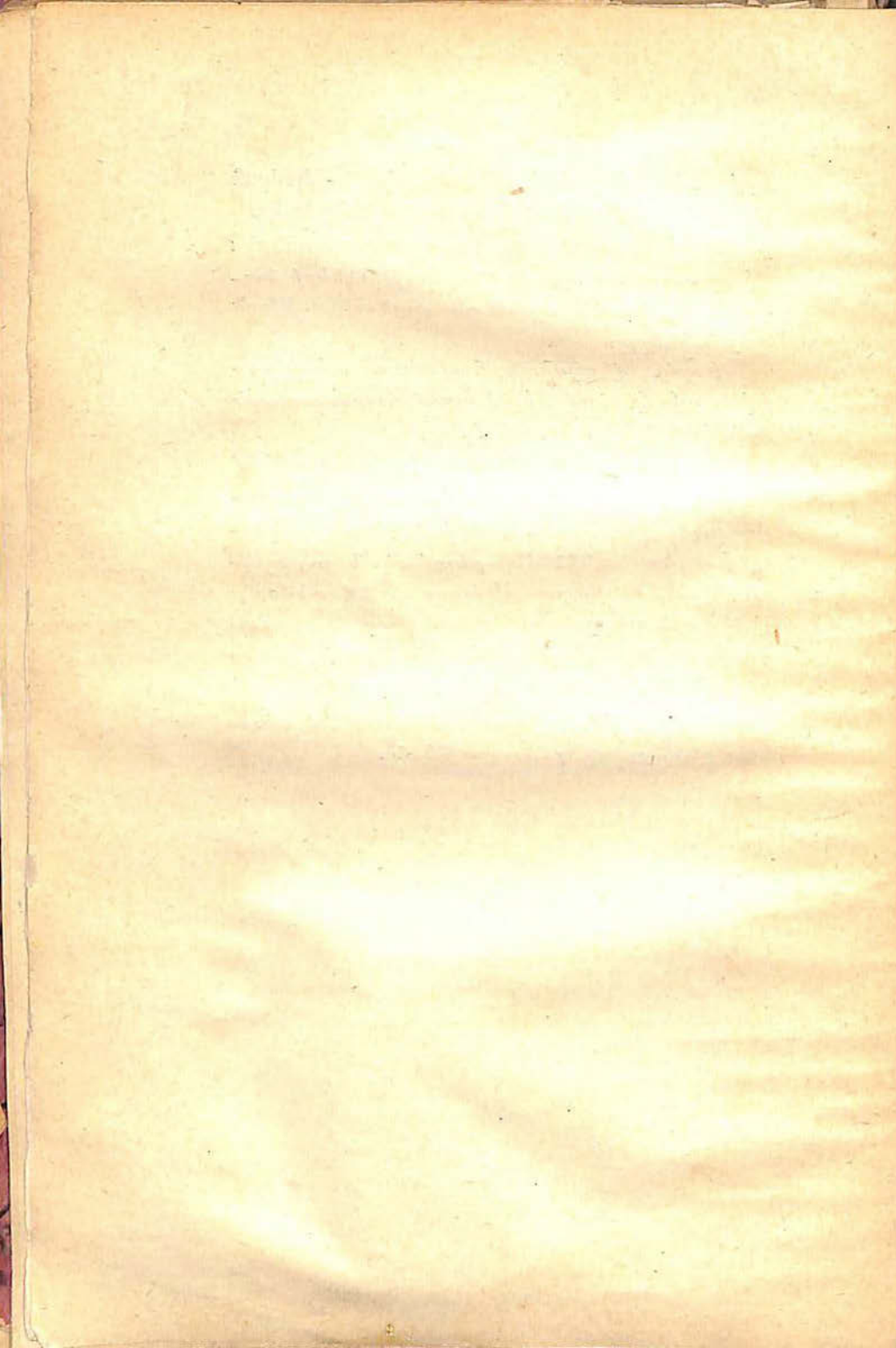
Բեւելան այսօր ունի երկու բացառիկ հիմնարկութիւն, որոնք արժանի են ընդհանուր հայութեան ուշադրութեանը: Սրանք են

Բրիւքսէլի «Արեւելեան Կառառի» հայկական
բաժինն եւ «Պօղոս Նուպարեան հիմնարկու-
թիւնը» ի նպաստ հայ չքաւոր ուսանողների :
Պիտի պատմեմ այս հիմնարկութիւնների ծա-
ղումն եւ նրանց այժմեան դործունէութեան
պայմանները :

Իբրեւ վերջաբան համառօտ տեղեկու-
թիւն պիտի տամ Բելգիայում հաստատուած
այժմեան հայ դպրութի վրայ :

Ես այս պատմութեանս մէջ ջանացած եմ
ամփոփի կերպով յիշել եւ նկարագրել այն բո-
լոր անցքերն , որոնք նոյն իսկ հեռաւոր կեր-
պով աղերս ունին հայ-բելգիական յարաբե-
րութիւնների հետ : Աշխատած եմ անձամբ
քննել այն բոլոր աղբիւրներն , որ հնարաւո-
րութիւն եմ ունեցած ձեռք բերելու եւ որոնք
յիշած եմ ծանօթագրութիւնների մէջ :

Որքա՞ն եմ յաջողած , թողնում եմ անա-
չառ ընթերցողի դատողութեան :

Ա. ԳԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսութիւն Բելգիայի պատմական անցեալի եւ ներկայ կացութեան վրայ :

Մի երկրի ընդհանուր կացութեան տեղեկանալու լաւագոյն միջոցը վիճակագրութիւնն է : Դիմենք նախ այս միջոցին :

Պաշտօնական վիճակագրութեան համաձայն Բելգիայի հողային տարածութիւնն է ընդամէնը 30,444 քառակուսի կիլոմետր, իսկ բնակիչները թիւը առ 1 Յունուար 1933, էր՝ 8,213,449 հոգի, որով ամէն մի քառակուսի կիլոմետրին ընկնում է 268 բնակիչ, որ նշանակում է թէ Բելգիան գերազանցապէս բազմամարդ երկիր է իր հողային տարածութեան համեմատելով : Բելգիան երկու որոշ ցեղին պատկանող բնակչութիւն ունի, Փլաման (flamand) եւ Վալլոն (wallon) : Բնակչութեան ընդհանուր թուի 53% Պլաման է, 46% Վալլոն եւ 1% զանազան :

Երկիրը բաժնուած է 9 նահանգի, որոնց 4ի մէջ բնակիչները մեծամասնութիւնը Փլաման է, այն է Անտվէրպէն (կամ Փրանս . Անվէրս), Արեւելեան Ֆլանդրիա, Արեւմտեան

Ձվանդրիա եւ Լիմբուրգ: Միւս 4ի մէջ մեծամասնութիւնը Վալլոն է, այն է Հէնօ (Hainaut), Լիէժ, Նամիւր եւ Լիւքսէմբուրգ¹: Իսկ 9դ նահանգն է Բրաբան (Brabant), որ ամենաբազմամարդն է, ուր դտնւում է Բելգիայի մայրաքաղաքը Բրիւսէլ (Bruxelles, Փլամ. Brussel), Փլամաններն եւ վալոններ դրեթէ հաւասար են թիւով²:

Բելգիան եզական դիրք ունի նաեւ կրօնական դաւանութեան կողմից: Նա դերազանցապէս կաթոլիկ երկիր է: Այստեղ կաթոլիկ աշխարհական կղերի թիւն է 6272 հոգի. այս թուի դիմաց կան միայն 44 բողոքական հովիւ եւ 17 հրէական Բարբի: Բացի դրանից Բելգիան հարուստ է նաեւ կաթոլիկական կրօնաւորական հաստատութիւններով, որոնց մէջ (1930ի վիճակադրութեամբ) կային 9858 կրօնաւոր: Սրանց 6674ը տեղացի է եւ 3184 օտարերկրացի: Մեծ բազմութեամբ կան նաեւ կաթոլիկ միանձնուհիներ (religieuses) որոնց ընդհանուր թիւն է 44,653. այս թուի մէջ՝ 34,330 տեղացի են եւ 10,317 օտարական: Այս միանձնուհիները նուիրուած են կրթական եւ մարդասիրական նպատակների, այսինքն դպրոցներ են սահուում կամ հիւանդապահուհիներ են: Վերոյիշեալ 10,000ի չափ

¹ Պէտք է շփոթել սահմանակից «Լիւքսէմբուրգի Մեծ Դքսութեան» հետ (Grand Duché de Luxembourg), որ անկախ երկիր է եւ իր մաքսային դրութեամբ միացած է Բելգիայի հետ:

² Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo. Tome LIV. 1932.

կրօնաւորները մեծ մասը Ասիայի եւ Ափրիկէի խորքերում միախոնջրական պաշտօն են վարում, դաստիարակելով եւ խնամելով, միեւնոյն ժամանակ նաեւ Քրիստոսի օրէնքը քարոզելով հեթանոսներին: Միմիայն բելգիական դադութաւայր Կոնդօյում 2319 կրօնաւոր կան: Քիչ չեն սրանց մէջ այնպիսիներ, որոնք զոհ են գնացել եւ գնում են իրենց առաքելութեանն եւ անձնուիրութեանը, զանազան արկածների հանդիպելով, կամ շատ անգամ վարակուելով տարափոխիկ հիւանդութիւններից, մասնաւորապէս բորոտներ խնամելու ժամանակ:

Բելգիան միայն 1830ից սկսած, այն է հարկւր տարի է միայն, որ անկախ է: Հին ժամանակ այժմեան Բելգիա եւ Հոլլանդա անուններով յայտնի տէրութիւնները մի ընդհանուր երկիր էին, որ Հռոմայեցիների ժամանակ provincia Belgia անունն էր կրում եւ այդ անունը պահել է մինչեւ ԺԶ. դար, երբ ներքին քաղաքական պատերազմ ծագելով հիւսիսային դաւառները անջատուեցան հարաւայիններից եւ կաղմեցին առանձին քաղաքական իշխանութիւն, որ կոչուեց Հոլլանդա³: Այս անջատումից յետոյ հարաւային դաւառները խաղալիք դարձան դրացի տէրութիւնների ձեռքում: Աւստրիան, Գաղ-

³ Ոսկան վարդապետ, 1636ին Ամստերդամում (Հոլլանդա) տպած Աստուածաշունչի Ա. տպագրութեան Յիշատակարանում գրում է. «Նս եւս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ, յերկիրս Բելգիկոյ, որ այժմ ասի Հոլլանտիայ»:

դիւան, Սպանեան եւ Հոլլանդան կռուում էին
 իրար հետ, նրանց տիրելու համար: ԺԲ. դա-
 րում Աւստրիան էր նրանց վրայ իշխում, երբ
 Գաղղիական Մեծ Յեղափոխութեան զօրքերը
 ներս մտնելով դուրս վանեցին Աւստրիացիներին
 եւ Գաղղիական իշխանութիւն հաստա-
 տեցին, կցելով նաեւ Լիէժի դաւառն, որ այդ
 ժամանակ Պրուսիայի ձեռքումն էր: Այս էլ
 երկար չտևեց: Մեծն Նապոլէոնի անկումից
 յետոյ երբ Դաշնակիցները Վիեննայի Համա-
 դումարում, 1815ին, Նապոլէոնեան կայսրու-
 թեան երկիրները վիճակն էին որոշում, բեւ-
 դիական հարաւային նահանգները միացրին
Հիւսիսային այն է հոլլանդական նահանգներին
եւ կազմեցին Մեծ Հոլլանդան, Օրանժի իշ-
 խանի միապետութեան տակ: Այս հոլլանդացի
 միապետը անկարող եղաւ դրաւել հարաւային-
 ների համակրութիւնը: Ժողովրդական դժգո-
 հութիւնը հոլլանդական իշխանութեան դէմ
 խոր արմատներ էր արձակել եւ երբ Գաղ-
 ղիայում, 1830ին Յեղափոխութիւն ծագեցաւ,
 սա անմիջապէս իր ազդեցութիւնը տարածեց
 նաեւ հարեւան բելգիական գաւառների վրայ:
 Բելգիացիք 1830 Օգոստոս 24ին ղէնքի ղիմե-
 ցին, եւ հոլլանդական իշխանութիւնը տապա-
 լելով Սեպտեմբեր 24ին իրենց սեպհական
 ժամանակաւոր կառավարութիւնը հիմնեցին:
 Միայն Անվէրս քաղաքն էր պաշարուած մնա-
 ցել հոլլանդացիների ձեռքում երբ Գաղղիա-
 ցիները օգնութեան հասան: Գաղղիական
 50,000նոց բանակը ստիպեց հոլլանդացիներին

ւււ

բոլորովին քաշուիլ Բելգիայից: Գաղղիայի այս պաշտպանութիւնը վերջնականապէս որոշեց երկրի բախտը: Բելգիայիք 1831 Յունիս 4ին Սաքս-Կոբուրգի Լէոպոլդ իշխանին հրաւիրեցին թագաւորելու, որից սկսում է Բելգիայի այժմեան արքայական տոհմը: Եւրոպական միւս մեծ պետութիւնները Աւստրիա, Ռուսաստան, Անգլիա եւ Պրուսիա՝ Լոնդոնում, նոյն տարին, Նոյեմբեր 15ին կայացած ժողովում ոչ միայն պաշտօնապէս ընդունեցան նոր Բելգիայի տէրութեան անկախութիւնն, այլ երաշխաւոր եղան նրա չէզոքութեանը: Մնացած եւրոպական տէրութիւններն էլ համաձայնեցան այս վճռին, 1839ին:

Ահա այսպէս՝ 1830ից ի վեր Բելգիան դարձաւ անկախ եւրոպական թագաւորութիւն: Նրա առաջին թագաւորը Լէոպոլդ Ա. վախճանեցաւ 1869ին. նրան յաջորդեց իր որդին Լէոպոլդ Բ.: Բելգիայի ժամանակակից՝ պատմութեան մէջ Լէոպոլդ Բ. կոչուած է «belge de coeur et d'âme»: Այս Մեծ Արքան (Le Grand Roi) չափ վճռական դեր է կատարած Բելգիայի թէ քաղաքական եւ թէ մանաւանդ տնտեսական յառաջադիմութեանը մէջ: Լէոպոլդ Բ. մեռաւ 1909ին եւ տարօրինակ համաձայնութիւնների բերմամբ նրան յաջորդեց իր եղբորորդին Ալբերտ Ա.⁴:

⁴ Լէոպոլդ Բ. ի ժառանգն էր իր միակ որդին, բայց սա մեռաւ հօրը կենդանութեան ժամանակ: Գահաժառանգ պիտի լինէր Լէոպոլդի եղբայրը, բայց նա հրաժարուեց յօդուտ իր մեծ որդի Բօդուէնի, սա էլ վախճանուեց երբ դեռ Լէոպոլդ Բ. ողջ էր. որով Բօ-

Գեռ բոլորիս յիշողութեան մէջ է վերջին համաշխարհային պատերազմի մէջ Բելգիայի կատարած դերը: Գերմանական կայսերական բանակը Եւրոպական 4 մեծ տէրութիւնների Լոնդոնի 1831ի վերոյիշեալ չէզոքութեան դաշնագիրը Chiffon de papier համարելով մտաւ Բելգիա, որպէս զի անաբգել ինչպէս յոյս ունէր, եւ որքան կարելի է շուտով, Պարիսի վրայ արշաւէ: Բելգիացիք մինչեւ այն օրը իրենց չէզոքութիւնն անբռնաբարելի համարելով հանդիստ նստած էին: Իսկ այժմ սաստիկ զայրացած միացան իրենց «ասպետ» Թաւուրի Ալբերտի շուրջն, եւ իրենց փոքրիկ բանակովը ծառացան հսկայ թշնամու դէմ: Արդիւնքը յայտնի է: Անդղիա, ճիշդ ինչպէս մէկ դար յառաջ Գաղղիոյ դէմ էր ելել, որովհետեւ Գաղղիացիք գրաւել էին Բելգիայի ծովեղերը, այս ադամ էլ նոյն պատճառով Գերմանիոյ դէմ ելաւ: Անդլիան սովոր է իր շահերի համար մինչեւ վերջին շունչը մաքառել: Գաղղիոյ դէմ պատերազմը 22 տարի էր տեւել եւ վերջացել էր Մեծն Նապոլէոնի դէպի Ս.

դուէնի կրտսեր եղբայրը Ալբերտ բնական կարգով յաջորդեց նրան: Ալբերտ (Albert) Ա. ծնած է 1875ին, ամուսնացած է բուարեացի իշխանուհի Եղիսաբէթի հետ, ունի 3 զաւակ: Մեծ որդին Լէոպոլդ, դաշաժառանգը, ծն. 1901ին, կրում է duc de Brabant տիտղոսը, երկրորդ որդին Կարոլոս (Charles), ծն. 1903ին, Comte de Flandre տիտղոսն ունի, սրով վերանորոգւած են այս բելգիական մեծ դաւանների նախկին իշխանական տները: Իսկ արքայական զոյգի երրորդ զաւակը՝ Մարի-Ժոզէ (Marie-José) իշխանուհին ամուսնացած է Իտալիոյ թագաժառանգ Ումբէրտօ իշխանի հետ:

Հեղինէ կղզին «ճանապարհուելովը»: Այս անգամ էլ վերջացաւ Վիլհէլմ կայսեր դէպի Հոլլանդա վախուստովը: «Բելգիան, գրում է նրա մեծ պատմագիրը, Պրոֆ. Հանրի Պրէշն, ունեցաւ իր մարտիրոսներն եւ իր դիւցազները, սկսելով իր Եկեղեցու Պետից⁵, իր մայրաքաղաքի պետից եւ իր Լրտեսութիւններից: Նրա կրծքից ծնան հազարաւոր երիտասարդներ, որոնք երբ թշնամին գրաւել էր իրենց երկիրը, սողոսկելով անցան ելեկտրականացած երկաթէ թելերի ցանցն, որով չըջապատուած էին սահմաններն, եւ դնացին, միանալու աղգային բանակին, կռուելու համար հայրենիքի թշնամու դէմ: Իսկ հերոսուհիներն իրրեւ «լրտեսներ» աներկիւղ կուրծք տուին թշնամի գնդակներին⁶»:

Դաշնակիցների յաղթութիւնից յետոյ Բելգիան ոչ միայն վերականգնեց իր անկա-

⁵ Այս պետը համբաււոր հայրենասէր կարդինալ Մերսիէն է (Mercier), որ իր ազդու բողոքի ձայնը բարձրացրեց Հոմմում եւ Եւրոպային, նոյն իսկ երբ ինքը թշնամու խիստ հսկողութեան տակ էր: Այս մեծ կարդինալը (le grand cardinal) ինչպէս նրան կոչում էին, մեծ հեղինակութիւն ունէր Բելգիացում թէ արքայական տան, թէ կառավարութեան եւ թէ Ժողովրդի վրայ: Եւ նա՝ պատերազմը վերջանալուց յետոյ, իր հեղինակութիւնը դործ դրաւ ի նպաստ պատերազմի զոհ օտարերկրացիների, որոնք մանաւանդ Ռուսները, մեծ թուով ապաստանեցան Բելգիա: Ես խորին երախտազիտութեամբ յիշում եմ այն սիրալիւր ընդունելութիւնն, որ ցոյց տուաւ ինձ հանդուցեալ աղնուահողի կարգիւնալը, երբ ես ներկայացայ իրեն 1923ին, Մալինում, ուր դառնում է Բելգիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռը, հայ զաղթականների դործերի աթիւն:

⁶ H. Pirenne, Histoire de Belgique. Bruxelles 1929, VII հատ., էջ 395:

խութիւնը նախկին սահմաններում, այլ երկու նախկին բելգիական գաւառ, Eupen եւ Malmedy, Գերմանիայից առնուելով կցուեցան նրան: Պատերազմի տուած ուրիշ մի արգիւնքն էլ այն եղաւ, որ Բելգիայի չէզոքութեան դրութիւնը վերջացաւ եւ նա, զինուորական դաշնակցութեամբ կապուեց Գաղղիոյ հետ:

Յեղագրական տեսակէտից հետաքրքրական է Բելգիայի ժողովրդական կազմը: Բելգիացիք, Զուիցէրեացիների նման, տարբեր ցեղերի միութիւն են ներկայացնում: Բելգիան երկար դարեր դրացի ազգերի երթեւեկութեանն եւ նաեւ ընդհարմանը դաշտ է ծառայել. այս կերպով տեղի է ունեցել ցեղերի բնական խառնուրդն այն տեղ: Տիրող գլխաւոր ցեղերն եղած են գերմանականն եւ բոմանականը կամ կելտականը (celtique): Ըստ այնմ էլ բելգիական ժողովուրդը կազմուել է այժմեան երկու մեծ հատուածից: Ֆլամանները (flamand) սերում են գերմանական ցեղից, իսկ վալոնները (wallon) բոմանականից: Եւ այս երկու հատուածների միութիւնից ստեղծուած է այսօրուան բելգիական (belge) ազգը: Յեղային տարբերութիւնը արգելք չէ հանգիստացած նրանց միութեան, որովհետեւ վալլոն եւ ֆլաման ապրել են երկար դարերի ընթացքում, միեւնոյն քաղաքական եւ կրօնական շրջանակի մէջ, պարապուել են միեւնոյն տնտեսութեամբ, ունեցել են միեւնոյն օրէնսդրութիւնը եւ միեւնոյն հասարակական հաս-

տատութիւնները : Այս «վալոն» կոչումը ֆլամաններն են տուած իրենց բաղմադարեան դրացիներին :

Բելգիացիները մի տեսակ միջնաքաղաքացիների (mitoyen) դերի մէջ են դառնուած , երկու մեծ քաղաքակրթեալ ազգերի , այն է Գերմանացիների եւ Գաղղիացիների մէջտեղը , որով իրենց մշակոյթն էլ կրում է այս երկու քաղաքակրթութիւնների ազդեցութիւնը ⁷ :

Դեռեւս ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերում , երբ Բելգիան եւ Հոլլանդան դեռ միացած՝ Ստորին Նահանգներ եւ նաեւ «Միացեալ Նահանգներ» (Provinces Unies) էին կոչւում , երկու լեզու եւ երկու դրականութիւն տիրում եւ զարգանում էին քովէ քով : Բոմանական-գաղղիական , որ դիւաւորաբար երկրի ազնուական դասակարգին էր յատուկ , եւ գերմանական plattdeutsch կոչուած գաւառաբարբառն , որ քաղքենի ժողովուրդի խօսածն էր : ԺԶ. դարից յետոյ երբ Բելգիան առանձնացաւ , այս վերջին բարբառը հետզհետէ մշակուելով դարձաւ այժմեան ֆլամերէնը ⁸ : Բայց որովհետեւ գաղղիերէնը համաշխարհային լեզու է , որ խօսում եւ ուսանում են նաեւ ֆլամաններն , ուստի ժամանակակից նշանաւոր ֆլաման հեղինակներ՝ իրենց գրական յայտնի գործերը գրել են գաղղիերէն լեզուով եւ ոչ թէ ֆլաման-

⁷ Pirenne, Անտ, Ա. հասոր, էջ 158:

⁸ Գաղղիերէնում գործածւում է en flamand, en wallon. Բայց իրենք, ֆլամաններն ասում են՝ ֆլամերէն, ֆլամական (vlaamsche) եւ վալական (waalsche) ոչ թէ վալոնական :

ներէն, ինչպէս են Էմիլ Վէրհառն (Emil Verhaeren) բանաստեղծն եւ Մօրիս Մէտէրլինկ (Maeterlinck) թատերագիրը :

Ըստ այսմ Բելգիան երկու պաշտօնական լեզու ունի — գաղղիերէնն եւ Փլամերէնը : Բոլոր պաշտօնական դրագրութիւնները կատարուած են այս երկու լեզուով միանգամայն : Երկիրը կոչուած է գաղղիերէն Belgique եւ Փլամաներէն België (հնչուած է Բելլիէ) : Տարրեր — թէեւ իրարից ոչ շատ հեռու անուններ են կրում նաեւ քաղաքները . Anvers = Antwerpen, Bruxelles = Brüssel, Bruges = Brugge եւ այլն : Եւ այս՝ միեւնոյն երկրի, միեւնոյն հայրենիքի ղաւակներն շատ նախանձախնդիր են իւրաքաչիւրն իր լեզուին, իր դրականութեան եւ իր ցեղական մի քանի յատկութիւններին : Բայց երկուքն էլ Բելգիացի = belge ընդհանուր անունն են կրում եւ անձնուէր են ընդհանուր հայրենիքին, եթէ բաց թողնենք Փլամանների մի չնչին տոկոսն, որ զուտ փլամանական (flamingant) զգածմունք ունի, եւ իրրեւ քաղաքական նպատակ՝ անկախ Ֆլամիքիա է պահանջում եւ կոչուած է frontiste :

Բելգիական ժողովրդական երգն ասում է .

Flamand, Wallon, ce ne sont là que des prénoms,
Belge est notre nom de familles .

Գեղարուեստի տեսակէտից, հետաքրքրական է, որ Ժ. Դ. դարից Բելգիան ունեցել է իր սեպհական, ինքնուրոյն մշակոյթը, եւ այս՝ Բելգիացիները փառքն է կաղմում : Առաջին

անդամ Փլաման վան էյֆ (Van Eyck) եղբայր-ներն եղան, որ Ժ. Դարի Բ. կեսին, առաջին անգամ իւղաներկը գործածեցին իրենց պատկերներում: Ժ. Ե. դարում նոյնպէս Փլաման Quintin Metzis արուեստագէտը (ծն. 1442) նշանաւոր է հանդիսացած: Նրա գլուխ դործողը՝ «Քրիստոսի թաղումը» 3 մասից բաղկացած (triptique) ընդհանուր հիացման առարկայ է միշտ (Անվէրսի նկարչական թանգարանում): Փլաման էր նոյնպէս աշխարհահռչակ Pierre-Paul Rubens, որ Ժ. Ե. դարի ամենամեծ նկարիչն էր: Բուրգնս՝ Իտալիայում կատարելագործուած, յետոյ 30 տարեկան հասակում դարձած է իր հայրենիք եւ Փլամանական ղեղարուեստին մղում տուած:

Բելգիան առանձնապէս կարեւոր է իբրեւ առեւտրական երկիր, ուր մեծապէս զարգացած է ճարտարարուեստն (industrie) եւ գործարանական արդիւնաբերութիւնը: Ոչ մի տեղ, այսչափ տարածութեան վրայ այս քանակութեամբ եւ շրջանառութեամբ գործարաններ չկան: Բելգիայի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնը հանքածուին եւ մետաղագործութիւնն է: Ունի ընդարձակ ածխահանքեր, որոնք շահագործուած են վերջին կատարելագործուած եղանակներով: Առատ են նոյնպէս մետաղական հանքերը՝ զինկ (zinc), կապար, մանգանէզ եւ պիրիտ (pyrite), չհաշուելով դեռ իր դաղութի, Կօնգօյի պլեւայլ հանքերը: Երկրագործութեան եւ գիւղատնտեսական բերքերի համար քիչ տեղ է մնացած, որով

ԱՆԿԻՆԸ ՆԻ ՀՈՅՈՐԸ

Բեղիւիան ստիպուած է իր ասպրուստի համար պէտք եղած ուտելիքը դրսից հայթհայթել: Այս պատճառով, Բեղիւիան մեծապէս կարօտ է օտար շուկաների, որպէս զի իր դործարանական արդիւնքները ծախելով կամ փոխանակելով իրեն անհրաժեշտ եղած ուտելիքն եւ դործարանական հում նիւթերը հողաց:

Պաշտօնական աղբիւրի մը համաձայն, 1931ին, Ընդհանուր աշխարհի առեւտրի 30% այս փոքրիկ երկրի ձեռքումն էր: Համաշխարհային առեւտրի մէջ Անգլիայից, Հիւսիսային Ամերիկայից, Գերմանիայից եւ Գաղղիայից անմիջապէս յետոյ Բեղիւիան է զաւրս⁹:

Թողնելով Ասիան, հարաւային Ամերիկան, Կանադան, Եգիպտոսն եւ Եւրոպական երկիրներն, ուր Բեղիւիացիք առեւտրական մեծ շահեր են ստեղծած, ես պիտի խօսիմ Ռուսաստանում եւ Կովկասում նրանց ձեռնարկութիւնների վրայ: Բեղիւիական դրամադուխը Ռուսաստան մտաւ 1890ին: Բեղիւիացիք նախ Կենդրոնական Ռուսաստանում կանդնեցրին սօղայի (soude) առաջին մեծ դործարանը: Հարաւային Ռուսաստանում Կէրչի մօտ շահագործեցին Կրիվոյ-Ռոդի (Кривой Рог = ծուռ եղջիւր կոչուած) հանքերն եւ ապա Դոն գետի շրջակայքում ընդարձակ հանքածուխի եւ երկաթի հանքերի շրջաններում մեծ դործարաններ կանգնելով սկսան շահագործել, տոկուն

⁹ Բեղիւիայի արտաքին դործերի մինիստր Պօլ Հայմանսի (Hymans) ղեկուցութեամբ Լոնդոնի Համաշխարհային Տնտեսական Ժողովին, 1933 Յունիս 13ին:

կերպով: Լէոպոլդ Բ.:՝ քաջալերուած իր հպա-
տակներէի այս ձեռնարկութիւններէից, 1905ին,
Լիէժի Ցուցահանդէսի առթիւ հրաւիրեց «Հա-
մաշխարհային Տնտեսական Ծաւարման» հա-
մալումարը (Congrès d'Expansion économique
mondiale), որին մասնակցեցաւ 3000 անդամ¹⁰:

Ռուսաստանում մինչեւ 1914, Բելգիա-
ցիք վերոյիշեալ ձեռնարկութիւններէ համար
յատկացրել էին մօտ Երկուք եւ կէս միլիարդ
ոսկի փրանքի դրամագլուխ: Նրանց վստա-
հութիւնը Ռուսաստանի ազադայի վրայ այն-
քան մեծ էր եւ ուժեղ, որ դրանից զատ նրանք
զնեւ էին նաեւ ռուսական պետական կամ
պետութիւնից երաշխաւորուած արժէթղթեր
մօտ Երեք միլիարդ ոսկի փրանք գումարի:

Բելգիացիք իրենց առեւտրական ձեռնե-
րէց ոգին բերին մինչեւ Կովկաս: Նրանք էին,
որ կառուցին Կովկասի մայրաքաղաքում,
Թիֆլիսում ելեկտրական տրամուէյն (tram-
way): Մի մեծ նորութիւն ներմուծեցին նրանք
նաեւ Թիֆլիսի Ս. Դաւիթ կոչուած լերան
դուռը պարանաւոր երկաթուղի (chemin de
fer funiculaire) բարձրացնելով, որով Թիֆ-
լիսցիք հնարաւորութիւն ունեցան մատչելի
կերպով եւ արագօրէն բարձրանալ թէ իրենց
քաղաքի բարձունքն, ուսկից հիանալի տեսա-
րան է պարզուում լայնարձակ հորիզոնի վրայ,
մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթայի հռչակաւոր
Կապրէէկ սարադաղաթն, եւ թէ շուտ շուտ

¹⁰ The world's Congress, Economic Journal.
London 1906.

այցելել այդ մեծ բլուրի լանջքի մէջ հանդէոյ Գրիբոեդով ուսւ մեծ բանաստեղծի շիրիմին¹¹ :

Այս երկու մեծ ձեռնարկութիւններն էլ բեղիւիական ընկերութիւնը յաջող կերպով շահագործեց որոշեալ ժամանակամիջոցում : Թիֆլիս քաղաքի եւ Բեղիւիացիներէ մէջ կապուած պայմանադրի համաձայն Քաղաքն իրաւունք ունէր, որոշեալ ժամանակամիջոցին վերջը, զինել ամբողջ ձեռնարկութիւնը : Քաղաքային վարչութիւնն, որ ամբողջապէս Հայերից էր բաղկացած քաղաքապետ Քր. Վէրմիշեանի նախաձեռնութեամբ, օգտուեց այս պայմանից, զինեց այս բեղիւիական երկաթուղին եւ ինքն սկսաւ շահագործել, վարիչատնօրէն նշանակելով այն հայ բարձր պաշտօնեան, որ երկար ժամանակ այդ դործում դրուողով, շատ լաւ ծանօթ էր շահագործման պայմաններին¹² : Այսպէս շարունակուեց

¹¹ Այս մեծ բլուրը, տեղացիք կոչում են — Մրաժմինդա, որ վրացերէն նշանակում է Սուրբ Լեւ : Իսկ այնտեղ թաղուած ուսւ բանաստեղծն է Գրիբոեդով, որ ամուսնացած էր վրացի իշխանուհու հետ : Այս նշանուոր մատենադրի գլուխ-գործայն է Դօրե օր ԿՄԱ ուսերէն ծանօթ թատրերգութիւնը, թարգմանուած նաեւ հայերէն՝ «Խելքից պատուհաս» վերնադրով (աւելի ճիշդն է՝ խելօբութեան փորձանքը) եւ շատ է խաղացուած հայկական բեմի վրայ : Նա ուսուկան դեռական էր Թիշկերանում անցեալ դարում եւ այնտեղ սպանուեց ժողովրդական յուզման ժամանակ, 1829ին :

¹² Այս հայ պաշտօնեան էր Տրապիզոնցի Ֆէրդինանդ Թախթաճեան, որ կողկատում թրքական հիւպատոսական պաշտօններ է վարած : Պատերազմից յետոյ, 1922ին նա Հայաստանի Հանրապետութեան դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ նրա ներկայացու-

մինչեւ վերջին մեծ սլատերաղմն, երբ այնուհետեւ Ռուսաստանում եւ Կովկասում, ամէն ինչ յեղաշրջուեց:

Բելգիան շատ մեծ յառաջադիմութիւն է կատարած տնտեսական եւ առեւտրական ասպարէզում, մանաւանդ Լէոպոլդ Բ. ի թագաւորութեան շրջանում եւ այնուհետեւ: Այս տնտեսագէտ արքան է եղած Բելգիացիներին գէպի արտաքին աշխարհ, եւ յատկապէս Գաղութային դործունէութեան մղողը: Նա իր սոյս ծրագիրը յամառութեամբ յառաջ է տարած եւ իրականացրած, նոյն իսկ իր հպատակների սկզբնական անվստահութեանը եւ անտարբերութեանը հակառակ: Այս բանին սպառնաց է բելգիական Կոնգո գաղութը, որի պատմութիւնը մեծապէս չահեկան է: Լէոպոլդ Բ. իր աչքը դարձրել էր Կենդրոնական Ափրիկէի վրայ եւ ամէն գնով աշխատում էր օգտուիլ այդ ընդարձակ տարածութեան մէջ գտնուած ազատ հողերից: Այս նպատակով նա՝ 1876ին Բրիւքսէլում դումարեց Աշխարհադրական ժողով, որի նպատակն էր Կենդրոնական Ափրիկէն հետադառնել եւ ըստ այնմ քաղաքակրթութիւն մտցընել այնտեղ: Երբ համբաւաւոր անգլիացի հետախուզողը Ստէնլի (Stanley) յաջողեցաւ ամբողջ Կենդրոնական Ափրիկէն կարել անցնել Կոնգո գետի վրայ,

յիշն եւ դիւանագիտական դործակալն էր Կ. Պոլսում: Երբ Դանակիցները թողին Կ. Պոլիսն եւ Թուրքերը վերստին զրաւեցին՝ Թախթաշեան ստիպուեց հեռանալ եւ ապաստանեցաւ Յունաստան, ուր եւ վախճանեցաւ հետեւեալ տարին:

Լէոպոլդ իր քով կանչեց նրան եւ բազմաթիւ
 նոր գործակիցներով ետ ուղարկեց, որոշ
 յանձնարարութիւններ տալով: Ստէնլիի այս
 պատուիրակութիւնը՝ Լէոպոլդից ստացած
 հրահանգի համաձայն, անմիջական յարաբե-
 րութեան մէջ մտաւ ամբիկական սեւամորթ
 ցեղապետների հետ եւ չորս հարիւր պայմա-
 նագիր կնքեց նրանց հետ: Այն ժամանակ ոչ
 ոք կարեւորութիւն տուաւ այս տարօրինակ
 նկատուած պայմանագրերին: Նոյն իսկ
 Բելգիացիք երազ էին համարում իրենց թա-
 վաւորի այս ամբիկական ծրագրերը: Եւ
 սակայն այս «երազը» լիովին իրականացաւ:
 Լէոպոլդ 1882ին հիմնեց «Կոնգոյի Միջադ-
 գային Ընկերակցութիւնը» (Association Inter-
 nationale du Congo), որ 3 տարի վերջը միջադ-
 գային քաղաքական իշխանութիւն դարձաւ,
 իբրեւ «Կոնգոյի անկախ պետութիւն» (Etat
 libre du Congo) եւ պղպտէս էլ ճանաչուեց պաշ-
 տօնապէս Բերլինի Համաժողովում: Իսկ
 1908ին այս «անկախ պետութիւնը» յանձնուեց
 Բելգիային իբրեւ սեփականութիւն, որով
 փոքրիկ Բելգիան տէր դարձաւ 80 անգամ
 աւելի ընդարձակ եւ իր հանքերովն ու այլ
 տնտեսական ակնկալութիւններովը հարուստ՝
 մի մեծ գաղութի: Այն Ափրիկէն, որ 1885ին
 քարտէսների վրայ իբրեւ պարապ տեղ էր նկա-
 րուած, 10—15 տարուան մէջ՝ հետադադարած,
 խաղաղացրած, եւ վարչական ու դատական
 կազմակերպութիւն էր ստացած: Կոնգոյի
 վրայ շողենաւներ էին բանում եւ ներքին դա-

ւառները կապուած էին ծովեզերքի հետ, երկաթուղու միջոցով: Սկսել էին շահագործուել նրա հողերն, հանքերն, կենդանիները¹³:

Վերջին (1930) պաշտօնական վիճակագրութեան համաձայն բնիկ սեւամորթները թիւն է Կոնգոյում 9.584,000, իսկ եւրոպացիներինը միայն 25,179: Այս վերջիններէց 2600 հոգին բելգիական պետական պաշտօնեաներ են. մնացածները առեւտրականներ եւ այլ մասնաւոր անհատներ: Այս փոքր թիւը բաւական է լինում 10 միլիոնի չափ բնիկներին կառավարելու համար:

Բելգիան ամէն կերպ ճշնում է օգտուել իր այս մեծ գաղթալայրից, բայց միեւնոյն ժամանակ ամենամեծ հոգածութիւն է տածում նրա առողջապահական բարեօրձման, որ անհրաժեշտ է, նկատելով տեղական կլիմայական պայմանները, եւ նրա կրթական դործին, եւ մինչեւ հիմայ մայր երկիրը աւելի է ծախսած Կոնգոյի վրայ քան թէ այնտեղից ստացած:

Բելգիան 1880ին տօնեց իր անկախութեան 50ամեակը Բրիւքսէլի բարձունքի վրայ կանգնելով Cinquantenaire կոչուած երկու մեծ բուկոնից բաղկացած գեղեցիկ եւ ընդարձակ շինութիւնն, որի առջեւ մի մեծ պարտէզ է տարածում: Այս շինութեան մէջ են ղետեղուած Բելգիայի նշանաւոր թանգարաններին մի

¹³ Dechesne, Histoire Economique et sociale de la Belgique. Liège 1932, էջ 487—489:

մասը, հնադիտական, եղիպտական, ազգա-
դրական եւ գինուորական. եւ դեռ շատ ազատ
տեղ կայ ծածկած, ուր պարբերաբար տեղի
ունին զանազան ցուցահանդէսներ: Այն տեղ
է գտնուում նաեւ միայն Բրիւքսէլի յատուկ
Palais Mondialը, որ կատարեալ, չօչափելի
հանրագիտարան է բոլոր հին եւ նոր ազգերի
պատմութեան եւ առհասարակ գիտութեանց
զանազան ճիւղերի վերաբերեալ: Իսկ 1930ին,
ժողովրդական խրախճանքով տօնուեց ան-
կախութեան հարիւրամեակը: Այս առթիւ
սարքուեցան երկու համաշխարհային Ցուցա-
հանդէսներ. մէկը Ֆլամանական բաժնի գլխա-
ւոր քաղաք Անտվէրպէնում, որ միեւնոյն
ժամանակ Բելգիայի ամենամեծ նաւահան-
դիստն է, նաւադնացութեան, դադութային եւ
առեւտրական յարաբերութիւնների վերաբե-
րեալ: Միւսը Վալոնների մայրաքաղաք եւ
գործարանական շարժման կենդրոնավայր
Լիէժում, ճարտարարուեստի եւ գործարա-
նական արդիւնաբերութեան յատուկ: Իսկ
1935ին պիտի կայանայ Բրիւքսէլում համաշ-
խարհային ընդհանուր Ցուցահանդէս, որի
համար արդէն մեծ պատրաստութիւններ են
տեսնուում:

Բելգիացիք իբրեւ կրթիչ տարր եւս տա-
րածուած են աշխարհի ամէն կողմը: Ամերի-
կայում, Ասիականում, Եգիպտոսում, նոյն իսկ
Սիամում, նրանք նշանաւոր համալսարանա-
կաններ, մասնաւորաբար օրէնսդէսներ ու-
նին: Պարսկաստան Բելգիայից էր հրաւիրել

իր Մաքսատունը կազմակերպելու համար ընդունակ տնտեսագետներ :

Բեւելիացիք ընդհանրապէս են համակրելի յատկութիւններով . նրանց մէջ տիրում է՝ սէր դէպի ազատութիւնը, եռանդ դէպ ի աշխատանքը, եւ մեծ ընդունակութիւն տնտեսական գործունէութեան մէջ : Բեւելիայի համար առաւելութիւն է եղած այն պարագան, որ սահմանակից եւ միջանցք լինելով բարձր քաղաքակրթութեան տէր ազգերի, ինչպէս են գերմանականն եւ դադլիականը, ժողովուրդը դիւրութեամբ եւ բնական կերպով ազդուած է այդ ազգերի մտաւոր եւ քաղաքակրթական շարժումից եւ մասնակցած նրանց բարոյական կեանքին : Միեւնոյն ժամանակ, երկիրը՝ եւրոպական ազդադրական ալիքներէ հանդիման վայր լինելով, բեւելիական ժողովուրդն, իրրեւ կրկին ցեղ, անընդհատ նորոգուած է եւ ճոխացած նորամուտ ուժեղ տարրերով : Այս հանգամանքը մեծ ազդակ է եղած նրա տնտեսական ընդունակութիւնների զարգացման : Այսօր Բեւելիացիք, ընդհանուր տիրող կարծիքի համաձայն, լուրջ, աշխատասէր եւ պարկեշտ ժողովուրդ են :

Այս տողերը գրուած էին արդէն, երբ պատահեց դիւցազն արքայ Ալբէրտի արկածային մահը, 1934 Փետրուար 18ին : Ասպետարքայի (le roi chevalier) այս անակնկալ վախճանը ընդհանուր վիշտ պատճառեց ոչ միայն իր նախկին եւ ներկայ դաշնակիցներին, այլ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի : Նրան յա-

Ջորդեյց դահաժառանգ. Լէոպոլդ. Գ. արքան :
 Հանդուցեալ Ալրէրտ թագաւորն եւ Նիլսա-
 րէթ թագուհին 1933ին Երուսաղէմ եղած ժա-
 մանակ այցելութիւն տուին Սրբոց Յակով-
 բեանց Հայ Առաքելական Աթոռին եւ պատ-
 շաճաւոր յարգանքներով ընդունուեցան թոր-
 դոմ սրբազան պատրիարքի եւ ամբողջ Միա-
 րանութեան կողմից : Այս այցելութեամբ
 «ասպետ արքան» ցոյց տուաւ իր համակրանքը
 հայ ազգի եւ եկեղեցւոյ հանդէպ :

Բ. ԳԼՈՒԽ

Բեղիա այցելող առաջին հայը, Անտիոքի հրաշագործ Մակար եպիսկոպոսը : Նրա ուխտըն եւ տանջանքը երուսաղէմում : Եւրոպայում նամապարհորդութիւնը : Բեղիայի ժամտալիստը : Մակարի մահը, սրբացումն եւ փառաւոր յուղարկաւորութիւնը :

Հայ — բեղիական յարաբերութիւնները սկիզբը դնողն եղած է մի հայ հոգեւորական, Ժ.Ա. զարի առաջին տարիներում : Այս հոգեւորականն այնպիսի բարերար ազդեցութիւն է ունեցած իր նոր միջավայրի վրայ, որ նրա յիշատակն անմոռաց է մնացած այն օրից ի վեր եւ մինչեւ հիմայ էլ ամենաբարձր յարգանքի առարկայ է : Ո՞վ էր այս Հայը :

Ժ. զարում, Միքայէլ անունով մի հայ իշխան իւր Մարիամ կնոջը հետ Հայաստանից դադիթում է Անտիոք, ուր արդէն՝ նորեկ Հայերից մի տղատկառելի դադութ էր կազմակերպուել¹ : Այն տեղ ծնւում է Միքայէլի

¹ Ինչպէս յայտնի է բաղմաթիւ Հայեր, իրենց բնավայրում անհանգիստ, Ժ. զարից սկսած դադիթել են Հայաստանից դէպի Միջերկրականի ծովեզերքը եւ Տաւրոսի շրջակայքն, որ այն ժամանակ բիւզանդական

արու զաւակը : Անտիոքի Եպիսկոպոսը Մա-
կար՝ մկրտում է նրան եւ իր անունն է տա-
լիս : Այս կերպով փոքրիկ Մակարը զառնում
է մեծ Մակարի հոգեւոր զաւակը : Եպիսկո-
պոսը խնամք է տանում նրա դաստիարակու-
թեան եւ երբ իր փոքր Մակարը մեծանում է ,
նրան եկեղեցական կարգ է տալիս , եւ որո-
շում է , որ սա պիտի փոխարինէ նրան , Ան-
տիոքի աթոռի վրայ :

Ծնորհիւ այս հոգածութեան փոքրիկ Մա-
կար ստացել էր ընտիր կրթութիւն եւ բացի
իր մայրենի հայերէնից սովորել էր նաեւ յու-
նարէն եւ ասորերէն : Բարեկիրթ , համեստ եւ
խելացի , Մակար ամէնքի սիրելին էր . թէ հայն
եւ թէ օտարը դովում եւ փառարանում էին
նրան : Եւ այս առթիւ նրա պատմիչները պիտի
դովարանէին նաեւ նրան ծնող երկիրը , Հայա-
ստանը :

Մեր մեծ պատմաբանը Հ. Միք. Վ. Չամ-
չեան , գեղեցիկ կերպով թարգմանել է պատ-
միչ լատին արքայի այս հատուածը իր Հայոց
Պատմութեան մէջ .

«Աին աղնուաղին թաղաւորական , պերճա-
պայծառ վայելչութեան Հայաստանեայց , զոր
ոչ ձեռն արուեստահնար ճարտարի , այլ ամե-
նեցուն ճարտարապետն Աստուած ընդելու-

կացութեան մասն էր կազմում : Հեղհեաէ նոր դադ-
թականների զաւով , Տաւրոսի եւ Կիլիկիայի հայու-
թիւնն այնքան ութեղացաւ , որ Ռուբէն իշխանի առաջ-
նորդութեան տակ նոր քաղաքական իշխանութիւն կազ-
մակերպեց , որ նոյն իսկ եւրոպական ազգերին օգնու-
թեան պիտի հասնէր յանուն Բրիտանիոսթեան :

դեալ յերկրեաց յիւրականն թագ. փառք ծնողաց եւ յոյս ակնկալութեան սիրելեաց, պանծալի մանուկն Մակար, շառաւիղեալ յազնիւ զարմէ աւագաց իւրոյ աշխարհին...: Յետ Աստուծոյ արարչին իւրոյ՝ ի լոյս ընծայեցուցիչ սորա եղև Հայաստան աշխարհ. աշխարհ՝ որ ի սկզբանց եւ այսր ծնողն է բազմութեան ազատ արանց քաջագանց, որ հզօր պաշտպանն է հաւատոյ եւ ճշմարտութեան եւ ամենայն արիական առաքինութեանց. որում ի մէջ այլոց պանծալի բարեւաւութեանց իւրոց վիճակեցաւ եւ այսր անկշռելի բարւոյ լինել ընծիւղիչ յայսմ եւ ի սոյն ժամանակի² :

Մակար մօտ 30 տարեկան էր, երբ վախճանուում է նրա խնամակալն Անտիոքի առաջնորդ Մակարիոս եպիսկոպոսն որ իր մահուան անկողնում յանձնարարում է, որ իր տեղը եպիսկոպոս դնեն հայ երիտասարդ Մակարին: Այս կերպով մեր Մակարը բարձրանում է Անտիոքի եպիսկոպոսութեան աստիճանին: Նորընտիր Առաջնորդն իր հոգածութեան գլխաւոր առարկայ է դարձնում բարեգործութիւնը: Տնանկները, կոյրերը, կաղերը, համբներն եւ առհասարակ բոլոր կարօտեալները լցում են նրա բնակարանը եւ նա անտրտունջ ու սիրով հոգում է նրանց բոլորի պէտքերը: Բայց միայն նրանց տնտեսական առօրեայ կարօտութիւնները չէ, որ նա խնամում է, այլ նա բժշկում է նաեւ նրանց մարմնական ախտերը:

² Չամչեան, Բ. Հատոր, էջ 858:

Նրա այս բարի գործերն այնքան մեծ չափեր են ընդունում, որ նրա հրաշագործութեան համբաւը տարածւում է բովանդակ Ասորիքում եւ Փոքր Հայքում, եւ ահա այն տեղերից եւս խումբ խումբ հիւանդներ դիմում են նրան...: Մակար միշտ համեստութեամբ աւսում էր թէ բժշկուածներն իր շնորհիւ չէ, որ առողջանում էին, այլ ուրիշ բնական կամ դերբնական պատճառներից աղդուած: Նրա անունը հռչակուել էր ամէն կողմ իրրեւ «այր Աստուծոյ»: Նա այս աշխարհի փառքից խոյս տալու համար թողնում է Անախոքն եւ չորս հայ ընկերների հետ ուխտի է դնում Երուսաղէմ: Նա վաղուց որոշել էր այս ուղևորութիւնը կատարել, որովհետեւ մի մեծ եւ դժուարին ծրագիր էր յղացել. երթալ Ս. Երկիր եւ այնտեղ Աստուծոյ խօսքը քարոզել Հրէաներին եւ Մահմետականներին: Այս նպատակը յաջող կերպով իրագործելու համար նա սովորել էր նաեւ արաբերէն եւ երբայեցերէն: Ի սկզբան «անհաւատները» նրան բռնում են Երուսաղէմում եւ սասակօրէն տանջում. սրկում են խաչի վրայ, մերկ կուրծքի վրայ հրաչէկ քար են դնում եւ այլ չարչարանքների են մատնում: «Այրն Աստուծոյ» դիմանում է այս բոլորին. հրեշտակի միջոցով ազատւում է իր բանտից եւ այնուհետեւ ազատօրէն քարոզելով կարողանում է բաւական թուով անհաւատներ քրիստոնէս դարձնել:

Անախոքի աթոռը շարունակում էր թափուր մնալ, նրա բացակայութեան ժամանակ.

ուստի սլառաժամաւորներ են դալիս նրան հրաւիրելու: Սաղայն Մաղար իր առաքելական նոր դործունէութեան եռանդից մղուած, հրաժարուամ է Անտիոքի աթոռից եւ աւելի մեծ դործի ձեռնարկում: Նա ծրագրում է Արեւելքը թողնելով անցնիլ Եւրոպա եւ այնտեղ իր կենդանի օրինակովը բացատրել արեւմտեան քրիստոնեաներին Ս. Երկրի իսկական վիճակը: Եւ նա իրադործում է իր ծրագիրը: Հետզհետէ յառաջանալով Եւրոպայում, ամէն տեղ սլառմում է Քրիստոսի Ծննդեան եւ Մահուան վայրերի տխուր կացութիւնը մահմետական զերիշխանութեան տակ եւ քրիստոնեայ ուխտաւորների վրայ դործ դրուած բռնութիւնները: Իսկ Գերմանիայից անցնելու ժամանակ այս՝ ղեռ եւս «բարբարոս երկիրներում նա Յիսուս Քրիստոսի օրէնքն է քարոզել³»:

Այսպէս իր բոլոր անցած եւրոպական երկիրներում քարոզելով եւ խրատ կարդալով, 1011ին դալիս է Բելգիայի Գէնտ կամ Գան (Gand) քաղաքն, ուր հիւրընկալուած է Ս. Բաւոն կոչուած արքայութեան (abbaye) մէջ:

Հետեւեալ տարին մի սաստիկ համաճարակ է սկսում, որ աւերում է եւ մեծ զոհեր տանում: Էսկո (Escout) ղետի ամբողջ եղերքի բնակչութիւնը վարակուել էր ժանտախտով: Մաղար եպիսկոպոս անձնուէր կերպով խնամում է ժանտախտից բռնուած ամենածանր հիւանդներին: Ամէնքը հիացած են նրա զուտ

³ Michaud, Histoire des Croisades. Paris 1854. Eclaircissements, էջ 436—437:

Երիտոնէական բոլորանուէր կարեկցութեան
 վրայ: Իսկ Մաւար ասում է. «Ես իմ անձս
 պիտի չխնայեմ, որովհետեւ ժանտախտը
 պիտի դադրի միայն այն ժամանակ երբ ես էլ
 զոհ դնամ»: Մաւար վարակւում է եւ զոհ-
 ւում իր անձնութեան: Ինչպէս որ նա
 զուլակէլէր, նա իր մաքուր հոգին աւանդում
 է թէ չէ, ժանտախտն էլ դադարում է: Գոնէ
 այսպէս են վկայում նրա ժամանակակիցները:

Մաւարի գերեզմանը դառնում է ուխտա-
 տեղի, ուր այնուհետեւ խումբ խումբ հիւանդ-
 ներ են դալիս նրա բարեխօսութիւնն աղեր-
 սելու եւ չատերը բժշկւում են: Լուրը տա-
 րածւում է. Մաւարի անունը հռչակւում է
 ամէն տեղ: Հռոմ քննութիւն է նշանակում,
 որ տարիներ է տեւում: Երկար ձեւակեր-
 պութիւններից յետոյ Հռոմի բարձրագոյն
 Ատեանը ընդունում է Անտիոքի հայ եպիսկո-
 պոս Մաւարի հրաշագործ լինելը, ըստ պատ-
 չաճի եկեղեցական օրէնքով սրբացնում է
 նրան եւ արժանացնում է խորանի վրայ պա-
 տուելու պատուին: Այս վճռին վրայ, 1067ին
 նրա մարմինը հանում են անշուք գերեզմանից
 եւ շքեղ հանդէսով, մեծ յուղարկաւորու-
 թեամբ տեղափոխում են նրա հոշակին վայել
 տեղ: Այս յուղարկաւորութեան մասնակցել
 են ոչ միայն Բեւեկայի բոլոր եկեղեցական եւ
 աշխարհական իշխանաւորները, այլ նոյն ինքն
 Գաղղիոյ Թաղաւորը, Փիլիսոպոս Ա. անձամբ:

Հայ սուրբի նշխարքը տիւում է ամէն
 կողմ. նրա անունով խորաններ են կանգնում

եկեղեցիներում. բարեպաշտ Եւրոպացիներ
 նրա պատուին կրօնական եղբայրակցութիւն-
 ներ են հիմնում: Հայ Սուրբ Մակարը մտած է
 լատինական Տօնացոյցի մէջ եւ մինչեւ այսօր
 տօնուում է ամէն տարի Ապրիլ 10ին, Լատի-
 ներէն՝ S. Macarius իսկ զաղղ. Saint Macaire
 կոչումով:

Այս բոլորը՝ պատմուած է Բրիւքսէլի
 Հանրածանօթ Բոլլանդէանց (Bollandistes S. J.)
 հրատարակած Համբաւաւոր լատիներէն Վարք
 Սրբոցի մէջ⁴, որոնց վրայ աւելի մանրամասն
 պիտի խօսիմ յետոյ:

Այն աբբայութիւնը կամ վանքը, ուր ա-
 պրել եւ մեռել է Մակար, այժմ կործանուած
 է տասը դար հնութեան հետեւանքով. բայց նրա
 յաճախած եկեղեցին, վերանորոգուած, այժմ
 էլ Զլանդրայի Գան քաղաքի մայր եկեղեցին է:

Թէ ինչպիսի յարգանք են տածում Բել-
 ցիացի պատմիչները Հայ սուրբի մասին,
 երևում է այն տիտղոսներէր, որ տալիս է
 նրան ժամանակակից մի կենսագրող. «Ոչ ոս-
 կի Արարիոյ, այլ Ծաղիկ Հայաստանի, սուգ
 Ասորիքի (որովհետեւ թողել, հեռացել էր
 սոյնտեղից), փառք Զլանդրայի եւ զարդ Գանդ-
 ցիներէր» եւ այլն⁵:

Ս. Մակար մինչեւ հիմայ էլ յարգուած է

⁴ Acta Sanctorum, t. I. Aprilis (1675), էջ
 873—896:

⁵ Ահա լատիներէն բնագիրը. „Non aurum Ara-
 biae, sed Armeniae flos et Syriae luctus, glo-
 ria Flandriae et Gandensium decus, modo regnans
 in caelis եւ այլն: Անդ, էջ 891:

Բեղլիացում իրրեւ ժամտախտի դէմ պաշտպան
սուրբ :

Հետաքրքրուողները կարող են աւելի
մանրամասն տեղեկութիւններ գտնել բացի
յիշեալ Acta Sanctorum-ից գիմեւով նաեւ նոյն
Բողանդիսաների Bibliotheca Hagiographica La-
tina, Bruxelles 1900—1901, էջ 757, ուր Ma-
carius ep. Antiochiae Armeniae խորագրի տակ
նշանակուած են նրա երեք պատմիչների գոր-
ծերը :

Բեղլիա ոտք կոխող այս առաջին հոյի
մահուանից եւ փառաւորումից յետոյ, նոյն
ԺԱ. դարի վերջում, Բեղլիացի իշխաններ եւ
կամաւորներ մեծ բազմութեամբ, կարծես թէ
փոխ այցելութեան են գնացել Մաղարի եր-
կիրն եւ այնտեղ հաղարներով իրենց կեանքն
են դոհել, յանուն նոյն քրիստոնէական դա-
շափարի, Dieu le veut («Աստուած այսպէս
կ'ուզէ») բացականչելով, ինչպէս պատի տեա-
նենք յետագայ Գլխում :

Գ. ԳԼՈՒԽ

Առաջին խաչակրական արշաւանքը: Կի-
լիկիայի Կոստանդին իշխանի եւ այլոց ա-
ջակցութիւնը: Բելգիացի Բալդուին (կամ
Բողուէն) իշխանի Եդեսիային եւ Փոքր Հայ-
քին տիրելը: Երուսաղէմի գրաւումն եւ Բել-
ցիացի իշխան Գոդֆրուա դը Բուլեոնի (Gode-
froid de Bouillon) քաղաւորումը:

ԺԱ. դարում երբ Պաղեստին Աւստրոսերի
տիրապետութեան տակ էր, սրանք համեմա-
տարար ներողամիտ վերաբերմունք էին ցոյց
տալիս քրիստոնէսայ ուխտաւորներին, բայց
երբ 1076ին Սելջուկեան Թուրքերն եկան, թէ
տեղական քրիստոնէաների եւ թէ եւրոպացի
ուխտաւորների կացութիւնը զգալի կերպով
վատթարացաւ: Բաղմաթիւ ուխտաւորներ
զոհ զնացին իրենց հաւատքի ջերմեռանդու-
թեանն եւ չվերադարձան, իսկ վերադարձող-
ները ողբալին կոչեր ուղղեցին քրիստոնէսայ
աշխարհին՝ Ս. Երկիրը անհաւատոնների ձեռ-
քից ազատելու: Եւրոպական երկիրները յու-
զուեցան այս անընդհատ բռնութիւններից եւ
նրան հետեւող կոչերից: Կարելի է ասել, որ
Բելգիան ամէնից աւելի վրդովուած երկիր-

ներկից մին էր: Քրիստոնէական կրօնական ուղին շատ ուժեղ էր այնտեղ: Բելգիական այդ ժամանակ, ինչպէս ասում է համբաւաւոր Բելգիացի պատմաբան Հ. Պիրէն, «վանքերի երկիր» էր¹: Այս փոքր երկիրը մինչեւ այդ օրը, մեծ թուով ուխտաւորներ ղուհ էր տուել: Վրչ յառաջ, այն է 1054ին, Կամբրէի եպիսկոպոսը Լիտրէրտ 3000 Փլամանների ուղեկցութեամբ ուխտի էր գնացել Նրուադէմ եւ նրանք շատ մեծ զրկանքներ էին կրել այնտեղ: Ուստի երբ Ուրրանոս Բ. պապի Կլէրմոնտում հաւաքած համադոմարից յետոյ համատարած խաչակրութիւնը քարոզուեց, Բելգիացիք ամէնից աւելի ջերմ արձագանդ տուին այդ քարոզին:

Բելգիական առաջին խաչակրական խումբը հաւաքուեց Գան (Gand) քաղաքում, առաջնորդութեամբ Գոդֆրուա դը Բուլյոն (Godefroid de Bouillon) կոմսի եւ իր Բալդուին կամ Բուդուէն (Baldwin = Baudouin) եւ Նւստաքիոս (Eustache) եղբայրների: Գոդֆրուա ծախեց իր ամբողջ հօրենական կալուածքը, հողալու համար իր եւ բաղմաթիւ հետեւորդների ճանապարհածախքը: Իր օրինակին հետեւեցան ուրիշ ազնուական Բելգիացիներ: Անգլիայից էլ նաւերով կամաւորներ եկան նրանց միացան: 1096 Օգոստոսին էր երբ առաջին արշաւախումբը, 30,000 հետեւակ եւ

¹ Henri Pirenne, Histoire de la Belgique, 2e édit. 1929, Bruxelles, էջ 91.

7000 ձիաւոր, մեկնեցաւ Բելգիայից: Նրանց մէջ կային բացի Ֆլամաններէից, այսինքն բուն Բելգիացիներէից, նաեւ Գաղղիացիներ, Գերմանացիներ եւ Անգլիացիներ, որոնց բոլորի հրամանատարն էր Բելգիացի իշխանը Գոդֆրուա դը Բույեոն:

Երեք ուրիշ բանակ էլ Եւրոպայի այլեւայլ կողմերէից ճամբայ ելան, որոնց բոլորի միացման կէտը Կ. Պոլիսն էր, ուր հասան հազիւ 1097 Մայիսին, կտրելով Էւրոպական ցամաքը, Բալկանեան թերակղզին: Որչափ էր նրանց ընդհանուր գումարը: Կան պատմագիրներ, որոնք հասցնում են 600,000ի, իսկ ուրիշներ իջեցնում են մինչեւ 150,000ի: Ուրբանոս Բ.¹ խաչակրութեան բուն պետը հաշուել է 300,000 հետեւակ եւ 100,000 ձիաւոր, որ ամէնից հաւանականն է²: Խաչակիրներէ նշանաբանն էր Dieu le veut:

Խաչակիրներէ առաջին ղեկարութիւնները սկսան Կ. Պոլսում, Յոյներէ կողմից: Յոյներէ եւ արեւմտեան քրիստոնեաներէ յարաբերութիւնները լարուած էին արդէն կրօնական հոգի վրայ: Ժ. դարում, երբ Յունաց պատրիարքը, Փոտիոս, բացարձակ իշխում էր Կ. Պոլսում, հիմնական անհամաձայնութիւն էր ծագել երկու եկեղեցիներէ մէջ: Հոռոմ եւ Կ. Պոլիս փոխադարձաբար բանադրանք էին կարգում միմեանց: Այս գեղութիւնը 1054ին

² Ernst Barker, The Crusades, Oxford 1925, էջ 6:

յանդեցաւ երկու եկեղեցիներ յարաբերութիւններ Վերջնական խզման: Բայց այս համաժամանքը արգելք չեղաւ, որ Եւրոպացիք, այսինքն հռոմէական կաթողիկէներ, շարունակեն բիւզանդական կայսրութեան ճանապարհներով Նրուսաղէմ երթեւեկել: Յոյները պէտք ունէին Եւրոպացիներին: Երբ մահմետական ցեղեր, արաբ եւ թուրք, հետզհետէ զբաւեցին Փոքր Ասիայի այն մասերն, որոնք բիւզանդական իշխանութեան տակ էին, բիւզանդական կայսրը քանիցս ղիմեց թէ Պապին եւ թէ Եւրոպական պետութիւններին, որ յանուն քրիստոնէութեան օգնութեան զան իրեն: Բայց այս ղիմումները նպատաւոր ընդունելութիւն չգտան: Երբ խաչակրական արշաւանքն սկսաւ, Յոյները յոյս տածեցին թէ Եւրոպացիներ չնորհլւ՝ իրենց իշխանութիւնը կը վերականգնեն Փոքր Ասիայում: Բեւելիական խումբը, Գոգֆրուայի հրամանատարութեան տակ, առաջինն եղաւ Կ. Պոլիս հասնողը: Ալեքսի կայսրը շատ ջանաց նրան համոզելու, որ Խաչակիրների զբաւելիք տեղերը վերստին բիւզանդական կայսրութեան ենթարկուին, բայց Գոգֆրուա բացարձակապէս մերժեց այդ պայմանը: Յոյների դժգոհութիւնը մեծապէս աւելցաւ, երբ Խաչակիրների այն խումբը, որ դառնում էր համբաւաւոր Պետրոս Անապատականի առաջնորդութեան տակ, իրենց անցած տեղերում կողոպուտներ էին սարքում ու բռնութիւններ դործ զնում ժողովրդի վրայ: Այնուամենայնիւ երբ

Սաչակիրական բանական առաջին պատերազմը մղեց եւ Թուրքերից զբաւեց Նիկիւն, Սաչակիրներն այս քաղաքը, որ շատ մօտ էր Կ. Պոլսին, յանձնեցին Ալեքսի կայսեր:

Պաղեստին երթալու համար ամենայարմար ճանապարհը Փոքր Հայքն էր եւ մանաւանդ Կիլիկիան, որ կարեւոր դերք էր զբաւում, Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի ճիշդ մէջտեղը: «Փոքր Ասիայի հարաւարեւմտեան մասում հայկական իշխանութիւններ կային, որոնք զերծ էին փառացած Սելջուկեան Թուրքերի ընդհանուր ջրհեղեղից եւ Սաչակիրները յոյս ունէին թէ նրանցից իրական օգնութիւն կը ստանան»³:

Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը իր քաղաքական եւ տնտեսական զարգացման առաջին շրջանումն էր: Ռուբէն իշխանին յաջորդել էր Կոստանդին իշխանն, որ հետզհետէ զէնքի ոյժով Յոյների ձեռքից հայարնակ վայրեր զբաւելով միացնում էր իր իշխանութեան: Սաչակիրները Փոքր Ասիայում արդէն մեծ թուով քաղաքների եւ գիւղերի տիրել էին եւ դիմում էին դէպի Անտիօք: Բայց նրանք բոլորովին անձանօթ էին այն տեղերին, որտեղից պէտք է անցնէին: Ուստի Գողֆրուա պատգամաւորներ ուղարկեց Կոստանդինին եւ խնդրեց, որ հայ ուղեցոյցներ ուղարկէ իրեն: Բացի դրանից, որ աւելի կարեւոր էր, նա խնդրել էր մի հայ զինուորա-

³ Ernst Barker, անդ, էջ 19:

կան դուռնդ, որ տեղեակ լինէր ոչ միայն ճա-
նապարհներին այլ եւ թշնամիների ուղղմական
դիրքերին եւ իրրեւ յառաջապահ ծառայէր
խաչակիրներին, որպէս զի սրանք մահմետա-
կաններէ անակնկալ յարձակումներին չեն-
թարկուէին: Կոստանդին ամենայն սիրով կա-
տարեց նրանց խնդիրքն, ուղարկեց թէ ուղե-
ցոյցներ եւ թէ հայկական ջոկատ, խաչակիր-
ներին Տաւրոս լեռից անցընելու եւ Անտիոք
առաջնորդելու համար: Յատկապէս Գող-
ֆրուայի համար էլ մի շքեղ (richement orné ա-
սում է Բելգիացի պատմագիրը) վրան էր
նուիրել: Դրանով չբաւականանալով նա պա-
տուիրել էր իր զինակից հայ իշխաններին՝
Ապիրատ, Բաղունի, Գող Վասիլ, Օշին եւ
այլն, ինչպէս նաեւ մերձակայ հայ վանքերին,
որ բոլոր հնարաւոր միջոցներով օգնեն խա-
չակիրներին:

Անտիոքի պաշարումը շատ երկար տեւեց
եւ մեծ կորուստներ պատճառեց խաչակիր-
ների բանակին: Սովը մանաւանդ՝ շատ զո-
հեր էր տանում: Թուրքերն, որոնք 14 տարի
է տիրում էին քաղաքին, կուռում էին մոլեղ-
նօրէն: Նրանք այս կարճատեւ տիրապետու-
թեան ժամանակ այնքան հալածել ու ճնշել էին
քրիստոնեաներին (հայ, սիրիացի եւ այլն),
որ չնայելով աղօթատեղիների այն առատու-
թեան որ կար Անտիոքի շրջանում (360 հատ,
եկեղեցի, մատուռ եւ վանք), սրանք չէին
համարձակում իրենց պաշտամունքը աղա-

տօրէն կատարել եւ ասպաւինել էին մի հին քարայրի մէջ⁴ :

Խաչակիրները յուսահատութեան մէջ էին . մտածում էին նոյն իսկ պաշարումը դադրեցնել, երբ Հայերն օգնութեան հասան : Թէ հայ իշխաններն եւ թէ հայկական վանքերը առատ պաշարեղէն եւ նոյն իսկ դրամական օժանդակութիւն հայթայթեցին նրանց : Շնորհիւ այս նպաստի Խաչակիրները յաջողեցան վերջապէս յաղթանակել :

Անտիոքի դրաման մէջ մեծ դեր է խաղացել մի մահմետականացած հայ, որ իր կրօնափոխութեան մեղքը քաւել ուղեւոր ծածուկ յարարերութեան մէջ է մտել քրիստոնեայ բանակի հրամանատարներից Բէմունդի (Boemund) հետ : Այս հայն, որի անունը Phyrus (անշուշտ Ֆիրուզ) է եղել, ըստ Եւրոպական պատմագիրների, վայելում էր թուրքերի կատարեալ վստահութիւնը եւ բերդապահ էր քաղաքի երեք արտաքին աշտարակների վրայ : Փիրոս դադանի յարարերութեան մէջ մտնելով Խաչակիրների մի իշխանի հետ, դիշերանց ներս է առնում դաւադիրներին եւ աշտարակները նրանց յաճնում : Այնուհետեւ քաղաքը դիւրութեամբ դրաւում է : Փիրոս վերադառնում է քրիստոնէութեան եւ երկու տարի դործում է Խաչակիրների հետ, բայց յետոյ

⁴ Michaud, Histoire des Croisades, Paris 1854, Բ. հատոր, էջ 444:

անյայտ պատճառներից դրդուած դարձեալ թրքանում է ⁵ :

Անտիոքը դրաւելուց յետոյ Սաչակիրներէ հրամանատարը Գողթրուա Բելլիացին՝ հայկական դունդը մեծ ընծաներով ետ է ուղարկում : Պարզեւնէր եւ եւրոպական տիպոսներ է յատկացնում նաեւ Կոստանդին իշխանին, որ այս համակրանքից եւ Յոյներէ տկար կողմերից օգտուելով յաջողում է Կիլիկիայի կարեւոր մասն իր ձեռքն անցընել եւ հայկական պետութեան սահմաններն ընդարձակել, Կոստանդին աւալետ, առում է Չամչեան, մեծ իշխանն Հայոց, հիւպատոս, տիրեալ բազում տեղեաց ի կողմանս Կիւլիկեցւոց, եղև առնունի յոյժ ի մէջ Յունաց եւ Լատինացւոց, մինչև ալն ածել ի նմանէ իշխանաց նոցին»⁶ :

Բելլիացի կոմս Բալդուին կամ Բօլուէն, Գողթրուայի եղբայրը, որ Սաչակիրներէ պետերի մէջ ամէնից խիզախն եւ ամէնից փառասէրն էր, բաժնուելով գլխաւոր բանակից զիմում է դէպի Միջագետք : Այս մասին շատ հահեկան տեղեկութիւններ է հաղորդում Միշօ, խաչակրութիւններէ մեծ պատմաբանը : «Այն անձերի շարքում, որոնք հարստանալու յոյսով դալիս միանում էին Սաչակիրներին, կարեւոր տեղ է դրաւում մի հայ իշխան, Պանկրատ (Pancrace, Բագարատ) ա-

⁵ Michaud, անդ, էջ 165—174: Ժամանակակից պատմիչներն, առում է Միշօ, այս փորձին կոչում են «բաջ մասնիչ» : Դ. հատոր, էջ 119:

⁶ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատ., էջ 22:

նունով: Սա իր երիտասարդութեան ժամանակ թաղաւորել է հիւսիսային Իրէրիայի (Վրաստանի) վրայ: Իր սեպհական հպատակներին վնասուելով նա ապաստանել է Կ. Պոլիս, ուր իր նենդութիւնների պատճառով ձերբակալուելով չլթայաւազ բանտարկուել է: Երբ Խաչակիրները Կ. Պոլսից մեկնելով Նիկիայի առջեւ սուլթանի բանակը հարուածեցին, Պանկրատ յաջողեցաւ բանտից փախչիլ եւ Խաչակիրների բանակը գալով իր ծառայութիւնը առաջարկեց նրանց: Նա յոյս ունէր թէ քրիստոնեայ բանակի շնորհիւ իր եղիւրը կը վերադառնայ, կամ գոնէ մի ուրիշ երկրի տէր կը դառնայ: Պանկրատ շատ էր մօտեցել մասնաւորապէս Բաղդադինին, տեսնելով սրա ձեռնարկու ոգին: Ինքը ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ լինելով ոչինչ կարող էր տալ, բայց արծարծում էր Գողթրուայի եղբօր մէջ աշխարհակալական ձգտում: Երբ Խաչակիրներն անցնում էին Տաւրոս լեռը, Պանկրատ մօտենալով Բողուէնին, ցոյց էր տալիս Փոքր Ասիայի հարուստ դաւառներն եւ ասում. «Հարաւում կան Կիլիկիայի արգաւանդ դաշտերը. աւելի հեռուն Ասորիք եւ Պաղեստին, գեղեցիկ դաւառները. արեւելքում կան ձորի երկիրներ, որոնք ոռոգուած են Տիգրիսի եւ Եփրատի ջրերով. այս երկու գետերի մէջտեղն է Միջագետքը, ուր, ըստ աւանդութեան, եղել է Դրախտը: Ահա Հայաստանն, որ բացարձակապէս քրիստոնեաների երկիր է եւ Ձեր մի նշանին է սպա-

սում ձեզ անձնատուր լինելու համար: Այս բոլոր ասիական երկիրները անհամբեր են թէ ե՞րբ պիտի ազատուին թուրքերի լուծից. նրանք ձեզ պիտի պատկանին, եթէ դուք օգնէք նրանց շղթաները ջարդելուն»: Բաղդուն՝ փառքի երազներով օրորուած, լսում էր վրաստանցիի (iberien) այս յանկուցիչ խօսքերը⁷:

Հա՛յ էր այս իշխան Պանկրատը կամ Պանկրատիոսը, թէ վրացի, այդ կարեւոր չէ: Իրողութիւնն այն է, որ նրա խօսքերը մեծապէս ազդել են Բողուէնի վրայ եւ նա Խաչակիրներին պետերի, այն է իր եղբոր Գողֆրուայի, իշխաններին եւ նոյն իսկ եպիսկոպոսների խորհրդին հակառակ, որոշել է բաժնուիլ եւ իրագործել Պանկրատիոսի դժածրագիրը: Այն միջոցին, նրանք գտնուում էին Մալմիստրայում, որ նախկին Մոպսուէստիան է: Բողուէն գտնում է իր ծրագրին համակրողներ եւ մօտ հազար հողու գլուխ անցած, Պանկրատի առաջնորդութեամբ, սկսում է իր արշաւանքը: «Նա գիմում է դէպ ի Հայաստան, շարունակում է նոյն պատմագիրը, եւ ոչ մի թշնամի չի համարձակում նրա գիմացնելի: Թուրքերը լսում եւ տեսնում են այս արշաւանքը եւ սարսափում, իսկ քրիստոնեաները հրճւում, ամէն կերպ նրան օգնում, Մահմետականների լուծից ազատուելու համար»:

⁷ Michaud, անդ, Բ. հատ., էջ 134—135:

Բողոքէն յաջողում է դրաւել մի քանի քաղաք Եփրատի աջ եղերքի վրայ : Այս առաջին յաջողութիւնից յետոյ երկու զինակիցները մէջ անհամաձայնութիւն է գոյանում : Պանկրաս ուզում է անմիջապէս տէր դառնալ դրաւուած երկրի մի մասին . բայց Բողոքէն ընդդիմանում է . այս սլատճառով Պանկրաս թողնում , հեռանում է⁸ :

Այս ժամանակ Եղեսիոյ վրայ իշխում էր Թորոս (կամ Թէոդորոս) իշխանն , որ Յունաց զերիշխանութեան տակ էր , բայց միեւնոյն ժամանակ հարկ էր վճարում Սարակինոսներին , սրանց յարձակումից ազատ մնալու համար :

Միջո՞ այս Թորոսին յոյն է համարում :

Մ . Ուռհայեցի էլ գրում է թէ Սուլթան Բէթուլ Եղեսիոյ հրամանատարութիւնը յանձնեց Հեթումի որդի «յոյն» Թորոսին , որ ամէն կերպ աշխատում էր երկիրն անհաւատները ձեռքից ազատել եւ այս նպատակով ամբողջութիւններ էր կանգնեցնում : Երբ նա ընդանդական իշխանութեան տակ մտաւ , կայսրը նրան Եղեսիոյ կառավարիչ անուանեց եւ Կիւ-

⁸ Ուրիշ աղբիւրների համաձայն , այս Պանկրասը՝ հայ Գող վասիլ իշխանի եղբայրն էր , Ռաւէնդան դէպակի տէրը : Նրա եւ Խաչակիրների մէջ գետնութիւն ծագելով , ստիպուել է թողնել սրանց նոյն խակ իր զգեստին , «որ կարեւոր դերք էր դրաւում սիրիական սահմանների վրայ , մի կողմից Անտիոք-Եղեսիա . եւ սահմանների վրայ , մի կողմից ուղղութեան վրայ» : J. Laurent, Doyen de la faculté des Lettres de Nancy. Les Croisades et l'Arménie. Հանդէս Ամսօրեայ , 1927, էջ 886—906 :

բապաղատ տխուղութիւն տուաւ: Գալով նրա «յոյն» լինելուն, այս բառը պէտք է ընդունել «յունադաւան» խմատով: Ուռհայեցին մի ուրիշ հայ իշխանի նկատմամբ էլ նոյն ձեւով է վարուել իր տարեգրութեան մէջ: Մեկխտինէի հրամանատարին նա յայն է համարում եւ կոչում է Խուրիլ, քիչ վերջն աւելի ճշգոյթն Խաւրիլ, ուր որ նրա անունը Գաբրիէլ էր: Իսկ Լատին պատմիչները շատ որոշ կերպով ասում են թէ Մեկխտինէի այս հրամանատարը Գաբրիէլ իշխանն էր, ազգով հայ եւ կրօնով յունադաւան (Guillaume de Tyr, X, 21):

Երբ Թորոս եւ Եղեսիացիք լսում են քրիստոնեայ բանակի իրենց կողմն արշաւելը, պատգամաւորներ են ուղարկում, խնդրելով, որ զայ իրենց քաղաքին տիրէ եւ ազատէ մահմետականների լուծից: Բողուէն, այդ միջոցին, իր կարգադրութեան տակ ունէր միայն... Խաւրիլ ձիաւոր, որովհետեւ ստիպուած էր եղել իր բոլոր զրաւած տեղերում պահապան դօրք թողնել: Բայց նա այս փոքր ջոկատով յանդուգն կերպով յառաջ է գնում, եւ երբ մօտենում է Եղեսիայի, բնակիչները ձիթենի ճիւղերով եւ սաղմոսներ երգելով զիմաւորում են նրան: Բեղլիացի քաջասիրտ կոմսը այսպէս անարգել եւ յաղթանակով մտնում է Եղեսիա: Բայց նա որչափ յանդուգն նոյնչափ եւ խորամանկ էր:

Բողուէն հատկացնում է Թորոսին թէ ինք կը մնայ եւ կը պաշտպանէ ա՛յն քաղաքը միայն, ուր ինքն է աէրը...: Իշխանը հառ-

կանում է նրա միտքն : Թորոս ծեր էր եւ ան-
 դաւակ , ուստի որոշում է Բալզուէնին որդի
 դրել եւ իրեն յաջորդ կարգել : Բեղլիացի
 կոմսն ընդունում է նրա առաջարկութիւնը :
 Պատմարանն այսպէս է նկարագրում այս որ-
 դեղրութեան մեծ արարողութիւնը : Թորոս
 մերկանում է եւ Բողուէնին ընդունում է իր
 մերկ մարմնի եւ շապկի մէջ , իրրեւ ամենա-
 մերձ աղղակցութեան եւ դաշինքի նշան : Պա-
 ոաւ իշխանուհին միեւնոյն է կատարում եւ
 այս կերպով Բեղլիացի իշխանը դառնում է
 Թորոսի ժառանգն եւ Եղեսիայի ապագայ
 տէրը ⁹ :

Վրէժխնդրութեան ողին Թուրքերի դէմ ,
 զարթել էր Եղեսիայի Հայերի քով : Նրանք՝
 Բողուէնի հրամանատարութեան տակ արշա-
 ւում են Սամոսատի (այսօր՝ Սէմիսատ) վրայ ,
 Եփրատի աջ եզերքին եւ աւերում են ամբողջ
 շրջակայքը : Բայց Բողուէն կէս ճանապարհ-
 հից ետ է դառնում որովհետեւ Եղեսիայում
 խռովութիւն էր սկսել :

Քաղաքացիք կատկածելով թէ Թորոս՝ իր
 վիճակից դժգոհ , ծածուկ յարարերութեան
 մէջ է մտել Թուրքերի հետ , յարձակուել էին
 միջնաբերդի վրայ , ուր նա ապաստանել էր
 եւ բռնելով սլատնէշից վար դուրել եւ սպա-
 նել : Այս կերպով Բողուէն դառնում է Եղե-
 սիայի եւ շրջակայքի միակ իշխանը : Թորոսի
 թողած գանձովը նա գնում է ոչ միայն Սա-

⁹ Michaud, Անդ, էջ 137—138 :

մոսատն, այլ նաեւ բոլոր այն տեղերն, որ նա զօրքի պակասութեան պատճառով էջր կարողացել զբաւել: Այնուհետեւ նա ամուսնանում է մի հայ իշխանուհու հետ եւ հետզհետէ «իւր իշխանութիւնը տարածում է Ասորեստանի նախկին պետութեան ամենածոխ դաւառների վրայ»¹⁰:

Մի ուրիշ դադղիացի պատմադիր հաստատելով այս տեղեկութիւնները աւելացնում է. «Տեղացի Հայերը կամենալով որքան կարելի է շուտով Բողուէնին իրենց վրայ իշխան ունենալ, 1098 Մարտ 9ին Թորոսին հանում են իշխանութիւնից եւ նրա տեղ բազմեցնում են Բողուէնին: Բողուէն այս կերպով հիմն է դնում Արեւելքի առաջին լատինական իշխանութեան»¹¹:

Բաղդուին (Բողուէն)՝ այս ձեւով Արեւելքի իշխան դառնալուց յետոյ սկսել է ապրել արեւելեան ձեւով: Նա արեւելեան վեհապետի նման երկար մօրուք է թողել: Պալատից դուրս դալու ժամանակ նրա առջեւից տանում էին ոսկէ վահան, թմբուկներ էին ածում եւ այլն:

¹⁰ Michaud, Անդ, 140: Այստեղ դադղիացի պատմադիրը հետեւեալ ծանօթութիւնն է աւելացնում. «Նշեմքից վերաբերեալ այս մանրամասնութիւնները բաղեցինք Albert d'Aix եւ Guillaume de Tyr պատմիչների զործերից եւ համեմատեցինք նաեւ Մատթէոս Ուռհայեցու հայերէն պատմութեանը հետ, օգտուելով Cirkbiedի դադղիերէն թարգմանութիւնից»: Այս Cirkbiedն հայազգի Շահան Զրպետն է, որ Պարիսում հայերէն լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ էր:

¹¹ Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Paris 1907, էջ 77:

Նա մինչեւ իսկ պահանջել է, որ իր հպատակները ըստ արեւելեան սովորութեան իր առջեւ ծռուին, գլուխ խոնարհեցնեն¹² :

Երբ Բելգիացի իշխանն այսպէս իր իշխանական աթոռն էր հաստատում Փոքր Հայքի վրայ, իտալացի Սաչակիրներն էլ իրենց նաւերով Կիլիկիոյ ծովեզերքն էին գրաւում: Նրանք առել են նախ Տարսոնը որի բնակիչները մեծ մասամբ Հայեր են եղել եւ մասամբ Թուրքեր: Յետոյ Իտալացիք երկրի ներսերը մտնելով գրաւել են Ատանան:

Բայց Սաչակիրների գլխաւոր նպատակն անշուշտ Երուսաղէմն էր: Գողթրուա դը Բուլեոն, իր եղբօր Բողուէնի հեռանալուց յետոյ, ինքը միւս պետերի հետ Սաչակիրների բանակը տանում է Երուսաղէմի վրայ եւ 40 օրուան պաշարումից յետոյ, 1098 Յուլիս 15ին գրաւում է Ս. Քաղաքը: Եւ այսպէս՝ ամբողջ երկու տարւոյ ճանապարհորդութիւնից եւ անտանելի նեղութիւններ կրելուց յետոյ Սաչակիրները վերջապէս հասնում են իրենց նպատակին: Գողթրուա երկու ուրիշ Բելգիացի ասպետների հետ, առաջինն է մտնում Երուսաղէմ, քաղաքի պարսպի մէջ բացուած առաջին անցքից:

Սաչակիրներն այնքան դառնացած էին իրենց կրած տանջանքներից եւ յողնութիւնից, որ սոսկալի վրէժ են առնում մահմետական

¹² Michaud, Անդ, էջ 243:

թշնամիներէյ : Նրանք անխտիր կոտորում են բոլորին , առանց խնայելու ոչ կանանց եւ ոչ մանուկներին : Այս կոտորածն այնքան ահուկիչ չափեր է առել , որ «Սողոմոնի տաճարում արիւնը լճացել է եւ հասել է մինչեւ Խաչակիրների թեւերն եւ կուրծքը»¹³ : Իսկ մեր ժամանակակից պատմիչը մինչեւ անգամ կարողանում է հաշուել եւ մի ահուկի թիւ է յառաջ բերում : «Եւ յայնժամ , զրում է Մատթէոս Ուռհայեցին , Կոնդտիրէ (Գողթրուա) ղթուրն վէսպատիանոսի կայսերն առեալ՝ յարձակեցաւ ամենայն զօրութեամբ ի վերայ այլադղեաց եւ կոտորեաց ի տաճարին արս վաքսուն եւ հինգ հազար , եւ ի քաղաքն զայլ բնակիչսն»¹⁴ :

Խաչակիրներն ընտրեցին իրենց քաջ հրամանատար Բեղլիացի իշխանին , Գողթրուա գը Բույեոնին , Երուսաղէմի թաղաւոր : Ուրբանոս Բ . պապն էլ իր կողմից Պիղայի արքեպիսկոպոս Դագոբէրտին (Dagobert) կամ Դէմբէրտին (Daimbert) կանխաւ ուղարկել էր

¹³ Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen âge, Paris 1907, էջ 81:

¹⁴ Մատթէոս Ուռհայեցի , Երուսաղէմ 1869, էջ 326: Այս Ուռհա եւ ապա այժմեան Ուրֆա անունն , ծաղումը բացատրւում է հետեւեալ կերպով : Եղեւթան նախ կոչւում էր Callirhoe: Այս անունից արարները վերջին վանկը միայն առնելով նախ սկսել են կոչել Ուռհա յետոյ արարական Ս . յօդն աւելցնելով վերածել են Ալուհա կամ Արրոհայի որ հետզհետէ զործածութեան մէջ զարձեալ է Ուռհա եւ վերջապէս Ուրֆա :

իրբեւ պատրիարք Երուսաղէմ, որ եւ օծեց Գողթրուային: Յոյց տալու համար թէ Ս. Երկրի իսկական տէրը Եկեղեցւոյ պեան էր, պատրիարքը պահանջեց նոր թաղաւորից, որ նա հպատակութեան երդում անէ Հռոմի քահանայապետին եւ Գողթրուա կառարեց այդ պահանջումը: «Պատրիարքն, ասում է գերմանացի պատմագիրը, ունէր թագաւոր դնելու իրաւունքը, յանուն Պապի եւ նա իր այդ իրաւունքն ի հատարածեց Բեթղեհէմում, յանուն Ս. Կոյսի եկեղեցու խորանի առջեւ: Նոր թագաւորութիւն չէր, որ ստեղծուած էր, այլ Դաւթի թագաւորութիւնն էր յարութիւն առնում»¹⁵:

Գողթրուա այնքան խոնարհամիտ էր, որ չուղեց թագ կրել. «Այնտեղ, ուր Փրկիչը փչէ պսակ է կրել, ասել է նա, ես չեմ կարող արքայական թագ դնել իմ գլխին»: Գողթրուայի թագաւորութիւնը երկարատեւ չեղաւ. մի տարի յետոյ նա վախճանուեց: Այսօր Բրիւքսէլի կենտրոնում, Արքայական հրապարակի վրայ (Place Royale) կանդնած է Երուսաղէմի այս առաջին քրիստոնէայ թագաւորի հսկայական արձանը, որ ամէհի ձիու վրայ նստած, զրօշակը ձեռքին, կարծես Երուսաղէմ է մտնում:

Պատուանդանի վրայ քանդակուած է խա-

¹⁵ Rohricht, Geschichte des Königreiches Jerusalem: H. Jorga, Brève histoire des croisades, Paris 1924, էջ 42:

չաղիրներէ ճակատամարտներից զըռուղներ
 եւ հետեւեալ յիշատակարանը. «Godefroid de
 Bouillon, Premier roi de Jérusalem, né à Baisy,
 en Brabant ¹⁶, mort en Palestine le 17 Juillet 1100.
 Décrété le 2 Novembre 1843. Inauguré le 24 Août
 1848, sous le règne de Leopold I.» : Նոյնը նաեւ
 ֆլամաներէն :

¹⁶ Brabant, Բելգիայի կենդրոնական զաւառն է,
 ուր դառնում է Բրիւքսէլ մայրաքաղաքը :

Դ. ԳԼՈՒԽ

Երուսաղէմի Բողուէն Ա. Էւ Բողուէն Բ. Բելգիացի քաղաւորները: Հայ զինուորների անձնուիրութիւնը: Գի դը Լուսինեան (Lusignan): Պարսից բանաստեղծ Սաադիյի դէպքը: Խաչակրութեան յետագայ շրջանը: Կ. Պոլսի լատին պետութեան Բելգիացի կայսրները: Հայկական կոտորած: Երուսաղէմի վերջին գրաւումն Էւ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները:

Գողթրուայի մահից վերջը, Խաչակիրները որոշեցին նրա եղբօրը հրաւիրել Երուսեղէմի դահի վրայ: Այս նպատակով յատուկ պատգամաւորութիւն զնաց Եղեսիա: Բողուէն ընդունեց այս պատուարէր առաջարկութիւնն Էւ ճանապարհ ինկաւ 200 ձիաւոր Էւ 700 հետեւակ տանելով իր հետ, որովհետեւ Երուսաղէմում մնացել էր միայն 200 ձիաւոր: Իսկ Եղեսիայում նրան յաջորդեց իր մերձաւոր ազգական Բողուէն դէւ Բուրգ (Bauduin du Bourg), որ մօտիկ ապագայում նոյնպէս մեծ դեր պիտի խաղար:

Երուսաղէմի այս երկրորդ քրիստոնեայ արքան բոլորովին տարբերում էր իր բնաւո-

բութեամբ հանդուցեալ եղբօրիցը: Նա եղաւ իսկապէս նոր պետութիւնը կազմակերպողը: Այն օրից երբ նոյն Դէմբէրա Լատին պատերազմը Բեթղէհէմի եկեղեցում նրան օծեց, Բողուէն սկսեց թէ արքայական թաղ կրել եւ թէ իր աստիճանին վերաբերեալ բոլոր արտաքին յատկանիշներին մեծ կարեւորութիւն տալ: Բողուէն, ինչպէս նաեւ նրա յաջորդները, ջանացին բանակի զինուորական պակասը լրացնել, ոչ միայն Եւրոպայից անընդհատ եկող նոր թաշակիրներով, այլ եւ տեղացի քրիստոնեաներից մեծ թուով զինուորներ առին: Այս վերջինների թւում Երուսաղէմի թաղաւորները չափ մեծ նշանակութիւն էին տալիս Հայերին, որովհետեւ «Հայերը, ասում է անգլիացի պատմագիրը, Արեւելի լաւագոյն ռազմիկներն էին»¹:

Բողուէն Ա.ի գլխաւոր հոգերից մէկն եղաւ նաեւ երկրի բնակչութիւնը աւելացնել: Վերջին պատերազմները աւերել ամայի էին զարձրել Պաղեստինը, ուստի նա աշխատեց տեղական քրիստոնեայ տարրեր ներմուծել: Երբ թաշակիրները Պաղեստինը զրաւեցին, յունական նուիրապետութիւնը կազմալուծուած վիճակի մէջ էր. պատրիարքն էլ Կիլարոս ապստամանած: Ուստի բոլոր ազատ եկե-

¹ „The Armenians were the best soldiers of the East“. The Crusades, by Ernst Barker. Oxford, p. 40. Մ. Ուհայդիցին պատմում է թէ Երուսաղէմի թաղաւորը՝ Հ. Թ. 574ին (1125) Սարակինոսների գէմ մղած լորս ապստամբում, 500 ձիաւոր հայ ունէր իր բանակում:

դէպական պաշտօնները վրայ լատինածէս Յոյ-
նէր գրուեցան: Լիբանանի Մարոնիտները,
որոնք զգալի բաղմութիւն էին տեղական ժո-
ղովրդի մէջ, թողնելով իրենց հակաքաղկե-
զոնական վարդապետութիւնը՝ յարեցան լա-
տինական դաւանութեան: Մարոնիտների օրի-
նակին հետեւեցան հետզհետէ ուրիշ տեղացի
քրիստոնեաներ, նետորականներ, յակորիտ-
ներ, Յոյներ եւ նաեւ Հայեր: Այս յարումից
յետոյ է, որ հայկական մի պատգամաւորու-
քիւն, Անտիոքի գաղղիացի եպիսկոպոս Hu-
gues de Gibeletի առաջնորդութեամբ Եւրոպա
եկաւ 1145, Նոյեմբերին, Եւգինիոս Գ. Պապի
օղնութիւնն եւ միջամտութիւնը խնդրելու²:

Բողոքէն Ա. 18 տարի թագաւորեց եւ չա-
րունակ կռուի մէջ էր: Նա 1118ին ձեռնար-
կեց մինչեւ իսկ Եգիպտոսը գրաւել, միանգամ
ընդ միշտ այն կողմից դէպի Պաղեստին եւ
դէպի Կիլիկիա սպառնացող արշաւանքը խա-
փանելու համար: Նա հասաւ մինչեւ էլ Արիշ
բայց զժրախտաբար չկարողացաւ տոկալ կլի-
մայական աննպաստ պայմաններին. հիւանդա-
ցաւ եւ Եգիպտոսում էլ վախճանուեց: Վեր-
ջին շունչն աւանդելու ժամանակ Բողոքէն
խնդրել էր իր զինակիցներէց, որ նրա մար-
մինը անհաւատների երկրում չթողնեն, այլ
Երուսաղէմ տանին ու իր եղբօր, Գողֆրուայի
քով թաղեն: Ուստի խաչակիրները Եգիպտոս-

² Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen
âge, Paris 1907, էջ 98 եւ 104:

սից հեռանալու ժամանակը իրենց հետ տարին այս մեծ Բելգիացու փոքր ի շատէ զմոտուած մարմինը եւ թաղեցին Ս. Գերեզմանի տաճարում³ :

Բողուէն Ա.ի Թաղաւորութեան ժամանակ Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Գուարամոն, 1120ին մի եկեղեցական ժողով է դումարել, Բողուէնի խորհրդով եւ ներկայութեամբ «Պաղեստինի քրիստոնեաների բարբերը ուղղելու նպատակաւ» : Ժողովը 25 յօդուածից օրէնք է դրել, ուր մանրամասն յիշուած են այն «մարմնական յանցանքներն», որոնց դէմ հարկ են համարել մաքառելու... (Michaud, Ա. հատոր, էջ 521—525, Pièces justificatives) :

«Բողուէն, գրում է մի Բելգիացի հեղինակ, Kervyn de Lettenhove, իր մեծանձնութեամբն եւ առաքինութիւններովը ապացուցեց, որ արժանի էր Սուրբ Բագաքի Ազատարարի (Գողթփուա դը Բուլեոնի) եղբայրն եւ յաջորդը լինելու : Հայոց քաղաւորը (ակնարկում է Կիլիկիոյ Կոստանդին իշխանին) նրան ուղարկեց արքայական նշաններ (les insignes de la royauté) : Արեքս Կոմնենոս կայսրը նրան որդեգրեց : Պարթեւներն եւ Մարերը նրան

³ Խաչակիրները կանխապէս Բողուէնի մարմնից հանել են նրա ազիքն ու թաղել Եզեպոտոսում : Այս պատճառով էլ այդ տեղը, արաբներէց մինչեւ հիմայ էլ կոչուած է «Հէջիրաթ Բարդուի» (Բարդուիի քարը կամ գերեզմանը) : De Hody. Description des tombeaux de Godefroid de Bouillon et des rois de Jérusalem. Bruxelles 1856, էջ 244—245 :

Ինչպէս որ Բողուէն Ա.՝ ղեռ եւս Եղե-
սիայի կոմս եղած Ժամանակ յաջորդել էր իր
եղբոր, Գողթրուային, այսպէս էլ Բողուէն
Դիւ Բուրդ նրանց մերձաւոր աղղականը, 1118
Ապրիլ 14ին յաջորդեց Բողուէն կամ Բալդուին
Ա.ին Երուսաղէմի զահի վրայ, Բողուէն Բ.
տիտղոսով: Այսպէսով 3 Բելլիացի իշխան
թաղաւորել են Երուսաղէմ.

Գողթրուա 1099—1100.

Բողուէն Ա. 1100—1118.

Բողուէն Բ. 1118—1131.

Բողուէն Բ. նոյնպէս կռիւներ է մղել
մահմետականները դէմ, Սիրիայում: Այս
կռիւներից մէկի Ժամանակ մի հայ ճարտարա-
դէտ մեծ օղնութիւն է մատուցել Խաչակիր-

զուրս հանէն եւ բանն հրապարակի վրայ: Կեղծ ա-
ռեւարականները տատանում են եւ աշխատում են ժա-
մանակ չափել: Բողուէն հրամայում է որ նրանց բոլո-
րին ձերբակալեն: Բանում են սպրանքները, որոնց մէջ
ղէնքեր են պահուած եղել եւ բացի դրանից մի սքան-
չելի փող փղոսկրից շինուած: Բողուէնի եղբայրը,
Եւստաֆիոս բոլոր այդ կեղծ առեւարականներին խնայն
սպանել է առիթա, բացի մէկից, որ նրան բացատրել է
թէ այդ փղոսկրեայ բարձրահին փողը պիտի ծա-
ուցէր ուրիշ մահմետական զինուորներին իմաց տալու
թէ յարմար Ժամանակ է Երուսաղէմի վրայ յարձա-
կուելու: Բողուէն օղտում է այս հանգամանքից եւ
արշաւոյս չժողած հնչեցնում է փողը: Ամէն կողմից
նէրս են վազում մահմետականներ, որոնք բոլորն էլ
Խաչակիրների պահակներից մի առ մի սպանում են,
այն միւսնոյն ղէնքերով, որոնք դանուկ են եղիպտա-
ցիների քով: Բաղադրի դռները փակում են եւ սղա-
նաւածների զլուխները կտրելով զուրս են նետում:
Առիւնի դաւաճան էմիրն, որ իր բանակով արդէն
մօտեցել էր քաղաքին, այդ տեսնելով, սարսափահար
փախչում է:

ների բանակին : Խաչակիրները 1124ին պաշարել էին Տիւրոս քաղաքն եւ չէին կարողանում ստանել : Նրանք Անտիոքից հրաւիրել են Ալեքսանդր թիւ 1-ին հայ ճարտարագէտ , որ հմուտ մեքենավար է եղել , ղեկավարել է պաշարման միջոցներն եւ մեծապէս ղեւրացրել Տիւրոսի զրաւումը : Բողոքն Բ. , որ գերի էր բռնուած քաղաքում , յաջողել է այս կերպով աղատուիլ նաեւ ղերութիւնից (Guillaume de Tyr, XIII, 14—15) :

Երբ բելգիական իշխանները ցամաքի վրայ այս զինուորական եւ վարչական դործերով էին զբաղուած , բելգիական կամ աւելի ճշգրէն Ֆլամանական նաւատորմիդն էլ ծովի վրայ յաջողութեամբ կուում էր Սարակինոսները դէմ , Տարսոնի եւ Լատիկէի առջեւ : Իսկ 1147ին երբ Սարակինոսները բռնացել էին Պորտուգալիայի վրայ Բելգիացի Խաչակիրները , իրենց նաւատորմիդով կոմս Առնուդ Արսքոտի (Arnoult d'Aerschot) հրամանատարութեան տակ մօտեցան Պորտուգալիային եւ Լիսաբոնը պաշարեցին . ապա ցամաք իջնելով վրնտեցին Սարակինոսներին եւ աղնտեցին Պորտուգալիան :

Բողոքն Բ. արգիւնաւոր թագաւորութիւն ունեցաւ : Նրանից շատ վերջը , այն է 1177ին դարձեալ մի Բելգիացի իշխանի , Philippe de Flandre կոմսին առաջարկուեց Երուսաղէմի թագը . բայց նա չկարողացաւ վայելել . հետեւեալ տարին վախճանուեց :

Առհասարակ զաղղիացի պատմադիրները ,

նոյն իսկ Michelet եւ Laviste, ինչպիսիք ևս
 զործերի մէջ առաջին տեղը յատկացնում են
 Գաղղիացիներին, ամէն փառք գաղղիական
 նախաձեռնութեան տալով, եւ նոյն իսկ Գոդ-
 Փրուա դը Բուլեոնին գաղղիացի են համա-
 րում: Բելգիացի սլաոմաբանները շատ իրա-
 ւամբ հերքում են այդ⁵: Եթէ Գոդֆրուայի,
 իր եղբայրներին եւ զինակիցներին լեզուն գաղ-
 ղիերէն էր, այդ էի նշանակում թէ նրանք աղ-
 զութեամբ էլ գաղղիացի էին: «Ոչ մի աղբ է
 կարող պարծենալ թէ այս հերոսական ձեռ-
 նարկութիւններին մէջ աւելի փառաւոր դեր է
 կատարել քան Բելգիացիք: Բովանդակ Եւրո-
 պան ընդունած է այն իրողութիւնը, որ Պա-
 դեստինի թաղաւորական եւ յետոյ նաեւ
 Կ. Պոլսի լատինական կայսերական դահերի
 վրայ բելգիական իշխաններ են նստել»⁶:

Ժամանակակից մեծագոյն Բելգիացի
 սլաոմագիրը Պրոֆ. Հանրի Պիրէն էլ գրում
 է. «Մեր հայրենակիցները շարունակեցին
 իրենց բաժինը հայթայթել ինչպիսիք ար-
 շաւանքներին: Այս մասնակցութիւնը թէ
 ստուար է եղած եւ թէ օգտակար: Բելգիան
 սմբողջ մի դար՝ ինչպիսիքներին Բուսարանն
 (pépinière) է եղած»⁷: Միեւնոյն ժամանակ
 անհերքելի է, որ գաղղիերէնը Մերձաւոր

⁵ Franz Nève, Deux mille ans de l'histoire des Belges. Bruxelles 1924, II. Հատոր, էջ 56:

⁶ Kurth, Manuel d'histoire de Belgique. Bruxelles, էջ 51:

⁷ Henri Pirenne, Histoire de la Belgique, II. Հատոր, էջ 331:

Արեւելքի բոլոր այս նոր քրիստոնէական իշխանութիւնների թէ պաշտօնական եւ թէ ժողովրդական լեզուն է եղած, որ նշանակում է թէ Խաչակիրների մէջ մեծամասնութիւնը դադղիացի էր: Միւս եւրոպական ազգերից՝ Իտալացիք գլխաւորապէս տիրել են Միջերկրականի նաւահանգիստներուն եւ առհասարակ ծովեզերքին, այդ պատճառով էլ այս տեղերում իտալերէնը երկար դարեր տիրապետող է եղած: Իսկ Գերմանացիք միայն Ժ.Բ. դարերի վերջերուն էր, որ մեծ թուով եկան փոքր Ասիա:

Խաչակիրների ազդութիւնը սովորաբար որոշում էր իրենց կրած խաչի գոյնովը: Այսպէս՝ Գաղղիացիք ընտրել էին իրենց համար կարմիր գոյնը, Բելգիացիք կանաչ, Անգլիացիք սպիտակ եւ այլն:

Եւրոպական պատմագիրները մանրամասնօրէն պատմում են առանձնական դէպքեր հայ զինուորների կամ կամաւորների անձնագոհութիւնից ի նպաստ եւրոպական Խաչակիրների: Կարեւոր է մանաւանդ հետեւեալ դէպքը: Թուրքերը՝ 1122ին յանկարծակի յարձակելով Եդեսիայի վրայ երկու եւրոպացի իշխան զինի թունելով, շղթայակապ ուղարկել են Խարբերդ: Այս տխուր լուրը երբ լսում է Երուսաղէմի թաղաւոր Բողուէն Բ., որ կանխապէս Եդեսիոյ դուքս էր եղած, անմիջապէս մեկնում է Երուսաղէմից Եդեսիոյ օգնութեան: Բայց նա ոչ միայն չկարողացաւ օգնել, այլ Թուրքերի դէմ մղած անհաւասար կռուի մէջ,

ինքն էլ գերի ընծաւելով ուղարկուեց միւսնոցն
 բանտն, ուր գտնուած էին միւս երկու իշխան-
 ները, Ժօսէն դը Կուրանէ եւ իր հօրեղբոր-
 որդին Գալէրան կամ Վալէրան: Խաչակիր-
 ները սաստիկ սրտաբեկ եղած, չեն խմանում
 թէ ի՞նչ մեջոցների գիմեն, իրենց պետերին
 աղատելու համար: Այս ժամանակ յիսուս հայ
 ռազմիկ յանձն են առնում Խարբերդ երթալ
 եւ քրիստոնեայ իշխաններին աղատել: Ոմանք
 իրրեւ առեւտրական եւ ոմանք իրրեւ եկեղե-
 ցական ծաղտուած, այս 50 Հայերը յաջողում
 են մտնել քաղաք եւ անակնկալ կերպով յար-
 ձակուած են միջնաբերդի վրայ, սպանում են
 թուրք պահապաններին եւ գերի իշխաններին
 բանտից աղատում եւ «միջնաբերդի վրայ
 բարձրացնում Քրիստոսի դրօշակը» կարմիր
 մահիկի տեղ: Թուրքերն առաջին չփութո-
 թիւնից յետոյ, հաւաքւում են, բանակ կազ-
 մում եւ շրջապատում միջնաբերդը: Հայերը
 գիմանում են, ետ մղում Թուրքերը յարձա-
 կումը, բայց խիստ պաշարուած են ամէն կող-
 մից: Իշխաններից մէկը, Ժօսէն, երդւում է
 «ոչ գինի խմել եւ ոչ մօրուքն ածիլել», մինչեւ
 որ ծածկապէս բերդից դուրս գալով քրիստո-
 նեայ բանակին լուր տանի: Նա իրօք յաջողում
 է թշնամու շարքերից անլուսնոց սողոսկիլ,
 «այծի տիկերի վրայ նստած» Եփրատ գետն
 անցնիլ եւ ամբողջ Ասորիքը կտրելով Երու-
 սաղէմ մտնել: Երբ Խաչակիրները տեղեկա-
 նում են թէ իրենց թաղաւորն էլ ձերբակա-
 լուած է միւսների հետ միասին, ասպետներ եւ

կամաւորներ, մեծ բազմութեամբ ճանապարհ
են ընկնում զէպի Սարրերդ: Յայտնի է թէ որ-
չափ երկար ժամանակ էր պէտք այս ճանա-
պարհորդութիւնը կատարելու համար, ուստի
մինչեւ այս օղնական զօրքի հասնելը, պաշա-
րուած քրիստոնեաների բախտն արդէն որո-
շուել էր: Հայերը ամէն կերպ նեղութեան տո-
կալով միջնարերդը պահել էին իրենց ձեռքում
եւ անձնատուր չէին եղել: Թուրքերը ուրիշ
միջոց չգտնելով, մեծ աշխատանքով միջնա-
րերդի տակը ական փորելով, ամբողջ բերդը
օդ էին հանել...: Պաշարուածները թաղուել
են աւերակների տակ կամ ինկել թուրքերի
ձեռքը: «Իաջ Հայերը, ասում է զաղղիացի
պատմադիրը, մեռան չարչարանքների մէջ եւ
մարտիրոսութեան դարնին եղաւ նրանց անձ-
նուիրութեան վարձատրութիւնը»⁸:

ԺԲ. զարի վերջերում երեւան է զալիս
Գուխտն կամ Գի դը Լուսինեան (Guy de Lu-
signan), որի սերունդը պիտի թաղաւորէր Կի-
լիկիոյ վրայ: Երուսաղէմի Զ. լատին թաղա-
ւորը Բողուէն Դ. 1182ին հռչակաւոր Սալա-
հէդդինի զէմ մղած կռուի ժամանակ, թէեւ
յաղթական, բայց սոսկալի մի հիւանդու-
թեամբ, այն է բորոտութեամբ վարակուելով,
ստիպուել էր դահից հրաժարել եւ իր տեղը
յաջորդ կամ տեղապահ դնել այս Լուսինեա-
նին, որ ամուսնացած էր Բողուէնի քրոջ Սի-

⁸ Michaud, Histoire des Croisades, Բ. հատոր,
էջ 319—321:

բիլի (կամ Խպսայի) հետ: Պատմիչները վկայածին նայելով Լուսինեան չէր սիրուած լատին իշխաններէն եւ երկար չմնաց այս սղա-տօնութիւն: Նա մեռաւ իբրեւ Կիպրոսի արքայ 1194ին:

Երուսաղէմի վերջին քրիստոնեայ թաղաւորն էր Բողուէն Ե., որ մեռաւ 1186ին իսկ հետեւեալ տարին, 1187ին, Սալահէդդին դրաւ եղ Երուսաղէմն եւ «քրիստոնեայ իշխանները, զինուորներն եւ միւս բնակիչները, իրենց զեր-դաստաններով, լացով ու ողբով թողին, հե-ռացան Քրիստոսի չարչարման վայրերէն»:

Պատմութիւնը վկայում է, որ քրիստո-նեաներն էլ փոխադարձաբար ներողամիտ աչ-քով չեն նայել մահմետականներին եւ քիչ նե-ղութիւն չեն պատճառել սրանց, երբ տէրն էին Պաղեստինին: Այս տանջուածներէ մէջ առանձնապէս յիշատակելի է Պարսից ամե-նամեծ բանաստեղծը՝ Սաադին: Հինգերորդ թաշակիրութեան վերջերն էր, 1203—1204ին, երբ թաշակիրներն արդէն մեծ դժուարութիւն էին կրում իրենց գիրքերը պաշտպանելու՝ Սարակիւնոսներէ յարձակումներէ դէմ, երբ երկրաչարժից քանդուել են Աքեսայի եւ Տրե-պոլիսի պարիսպները: Թաշակիրներն աճա-պարանօք սկսան նորոգել այս պարիսպներն եւ ամէն կողմից բանտարկեալ կամ գերի հրեա-նէր եւ մահմետականներ ուղարկեցին այնտեղ աշխատելու: Ծիշտ այս միջոցին Սաադի էլ եկել էր Սելջուկ, երբ նրան եւս բռնելով չղթայակապ ուղարկել են Տրիպոլի, քաղաքի

փոսերում բանելու: Միայն զբամական փեր-
կանքը կարող էր նրան այս տաժանակիր աշ-
խատանքից ազատել: Բայց ուր տեղից փրկանք
վճարէր խեղճ բանաստեղծն, որ իր ապրուստը
հոգալու համար ամենահասարակ արհեստով
էր պարագում: Այսպէս, Կ. Պոլսում եղած
ժամանակ նա պարզ իշապան էր, իսկ Երու-
սաղէմում նա քուր էր ծախում: Գիւլիստանի
մեծանուն հեղինակը ինքն է պատմում իր գե-
րութիւնն եւ իր ազատումը, միանգամայն
դառն խօսքեր ուղղելով նրան զերի պահող
քրիստոնեաների հասցէին: Արժէ կարդալ այդ
տողերը.

«Զգուել էի Դամասկոսի իմ բարեկամների
ընկերութիւնից, զրում է բանաստեղծը,
ուստի Երուսաղէմի անապատը գնացի, ուր ըն-
տելացել էի անասունների ընկերութեան, երբ
Փրէնկները զերի բռնեցին եւ Տրիպոլիի փո-
սերում աշխատացրին հրեայ զերիների հետ
միասին: Վերջնպէս Հալէպցի մեծամեծնե-
րից մէկը, որի հետ վաղուց ծանօթ էի, պա-
տահամար անցնելով ինձ տեսաւ եւ հարցրեց.
«Ի՞նչ է այդ վիճակդ. ինչպէ՞ս ես դու ժամա-
նակդ անցընում»: Ես նրան պատասխանեցի.
(Այստեղ բանաստեղծը արձակը ոտանաւորի
փոխելով երգում է). «Մարդկանցից փախ-
չելով լեռ ու դաշտ էի ապաստանել, զբա-
ղուած էի միայն Աստուծով: Իսկ հիմայ գործ
ունիմ այնպիսիների հետ, որոնք եւ ոչ իսկ
մարդ են: Աւելի լաւ է, որ մարդ ոտքերը
շղթայակապ իր բարեկամների մէջ դնուի

քան թէ սքանչելի պարտէզում օտարների հետ...»։ Եւ այս հալէպցի ծանօթը հարիւր ոսկի փրկանք տալով նրան ազատում է զերութիւնից⁹։

Սաշակիրները Պաղեստինում եւ առհասարակ իրենց գրաւած քաղաքներում ներմուծել ու հաստատել էին այն դարերում Եւրոպայում տիրող Ֆէօդալական, միմեանցից զգալապէս տարրերունով վարչական դրութիւն։ Թէ ինչ մեծ զեղծումների է հասել այս դրութիւնը, երեւում է նրանից, որ երբ 1291ին Աքեան (նախկին Ptolemaïs) պաշարուեց Սարակինոսներից, որով եւ վերջ դրուեց քրիստոնէական իշխանապետութեան փոքր Ասիայում, քաղաքում կային՝ Գաղղիացիք, Անգղիացիք, Հայեր, Իտալացիք (սրանք էլ բաժանուած էին՝ վենետիկցիների, Ջէնովացիների, Պիզացիների), երեք զինուորական կարգեր եւ վերջապէս նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքը։ Սրանց իւրաքանչիւրն ունէր իր սեպհական թաղը, իր յատուկ իրաւակարգը, դատարանը, պաշտօնէութիւնը, որոնք իրարից բոլորովին անկախ էին։ Այս այլ եւ այլ թաղերը կարծես թէ միեւնոյն քաղաքում չէին

⁹ Գիւլիստան, Բ. գիրք, 32դ պատմութեամբ։ Սաադի՝ իր կենսագիրների տեւելով մօտ 90 տարի է ապրել, որից առաջին 30 տարին ուսմանց է նուիրել, երկրորդ 30 տարին շարունակ ճանապարհորդել, իսկ մնացած 30 տարին քաջուած, զուտ զրական եւ «մտածական» կեանքով է ապրել, «Հնադանդութեան դորգի վրայ նստած», ինչպէս գրում է ինքը։ Սաադի ծնած էր Շիրազում 1184ին եւ վախճ. այնտեղ 1272ին։

գտնուում. բոլորն էլ ունէին իրենց տարրեր սովորութիւնները, տարրեր լեզուն, եւ տարրեր շահերը: Նրանք մինչեւ անգամ այնպէս հակառակ էին միմեանց, որ ամէն մի քաղի մուտքը պաշտպանուած էր պարիսպով եւ շղթայապատ դուռով...¹⁰:

Առաջին խաչակրական արշաւանքից յետոյ, որ գլխաւորն ու ամենաէականն է եղած, տեղի ունեցան վեց ուրիշը, հետեւեալ կարգով.

Ա. խաչակրութիւն	1096.
Բ.	1147.
Գ.	1189.
Դ.	1202.
Ե.	1217.
Զ.	1228.
Է.	1248.

Պատմութեանս ամբողջութեան համար համառօտ կերպով յիշեմ սրանց գլխաւոր զործերը եւ Հայոց մասնակցութիւնը:

Առաջին խաչակիրներէ կողմից Երուսաղէմի զբաղումը մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ Եւրոպայում եւ անմիջապէս սկսեց Երկրորդ խաչակրութիւնը: Կրկնուեցին այն տեսարաններն, որոնք տեղի էին ունեցել Ուրբանոս Բ. Պապի Կլէմմոնում գումարած ժողովից յետոյ: Երկրորդ խաչակիրները զնա-

¹⁰ Hody (le baron de), Description des tombeaux de Godfroid de Bouillon et des rois latins de Jérusalem. Bruxelles 1855, էջ 180—181:

ցին Պաղեստին եւ առհասարակ այն տեղերն, ուր պէտք էր զգացուած լցնելու առաջին քրիստոնէական բանակի կրած ծանր կորուստները:

Երուսաղէմի անկումին հետեւեց Երրորդ Խաչակրութիւնը, որին մասնակցեցան Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն եւ Գերմանիոյ կայսրն անձամբ: Իսկ Բելգիայից զնացին Ֆլանդրայի կոմսը, Լիէժի եպիսկոպոսն եւ բազմաթիւ ազնուականներ եւ կամաւորներ: Սրանցից՝ Ֆլանդրայի կոմսը վախճանուեց պատերազմի դաշտում, Աքեայի պաշարման ժամանակ: Հայոց՝ խաչակիրներէ հետ ունեցած յարաբերութիւններէ տեսակէտից՝ կարեւոր է այս Երրորդը:

Այս խաչակիրները ստակալի կորուստ եւ նեղութիւններ են կրել ամբողջ ճանապարհում մինչեւ Պաղեստին, այնպէս որ Եւրոպայից մեկնել են մօտ հարիւրհազար հոգի, եւ երբ Պաղեստին են հասել, ընդ ամէնը հինգ հազար հոգի էին մնացել: «Հայաստանի պատրիարքը կամ կաթողիկոսը, գրում է Միչօ, Սալադինիմ ուղղած երկրորդ նամակում գրում է թէ Գերմանացի զինուորների թիւը հասնում էր 40.000ի, բայց փոխանակ զէնքի, ունեւորական ցուպն է միայն մնացել նրանց ձեռքում: Ինքը կաթողիկոսը տեսել է այս Գերմանացի զինուորներին, երբ կամուրջից անցնում էին եւ հարցրել թէ ինչո՞ւ ոչ զէնք ունին, ոչ ձի: Նրան պատասխանել են թէ «Տեստոնները (Գերմանացիք) իրենց ազնուների

ժայտերը վառել են տաքնալու համար, իսկ ձիերը մորթել են ուտելու համար»...¹¹ :

Ահա այս վիճակում էր Խաչակիրների բանակն, երբ Փրեդերիկոս Շիկամօրուս, գերմանական կայսրը, 1190ին Կոնիայից յատուկ պատգամաւորներ է ուղարկում Կիլիկիոյ մեր լեւոն իշխանին, եւ խնդրում է Հայոց օգնութիւնը, որովհետեւ ասում է նա, «գձեզ միայն զիտեմք հաւատարիմս ի ձեռնառու լինել քրիստոնէից եւ ձեօք ունիմք միխիթարել ի վերայ անիրաւութեանց այլոց յաշաղկոտաց» (ակնարկում է Յունաց, որոնց դէմ ստիպուել էր պատերազմ մղել, Փոքր Ասիա անցնելու ժամանակ) : Լեւոն այն միջոցին դտնւում էր Տարսոնում եւ Ներսէս Լամբրոնացու եւ ուրիշ հայ մեծամեծների հետ խորհուրդ անելով, որոշել է ամէն կերպ աջակցիլ քրիստոնեայ բանակին եւ թէ՛ մարդիկ, թէ՛ ուտելիք եւ թէ՛ խմելիք է ուղարկում : Երբ կայսրն այս լուրն ստանում է, ուրախութիւնից արտասւում է եւ գրում է Հայոց կաթողիկոսին թէ միտք ունի հինգ տարի մնալ Հայոց աշխարհում «եւ ձերով հաճութեամբ, ասում է նա, կամ իմ ընտրել տեղի բնակութեան եւ անդատան եւս բանալ եւ վարել զերկիր, մինչեւ հաստատութեամբ իշխեցից Պաղեստինոյ»¹² :

Այսպէս է գրում մեր Զամէեանը. իսկ Գաղղիացի պատմաբանը ասում է. «Հայաս-

¹¹ Michaud, Բ. հատոր, էջ 88:
¹² Զամէեան, Գ. հատ., էջ 156—157:

տանի իշխանը փրեզերիկոսին պատգամաւորներ էր ուղարկել եւ խոստանում էր ամէն կերպ օգնութիւն հասցընել նրան, ինչ բանի որ պէտք ունենայ: Բայց՝ միեւոյն ժամանակ խորհուրդ էր տալիս, որ իր երկրում երկար չմնայ: Հայ իշխանի այս «խորհուրդը» պատմադիրը վերադրում է այն հանգամանքին, որ ամէնքը երկիւղ էին կրում «այդ անօթութիւնից ու ժառայառ եղած եւ դժբախտ պատերազմից սարսափելի կերպով տանջուած բանակից»¹³:

Փրեզերիկոս ընդունում է Լեւոնի հրաւերը: Երբ նա իր բանակով մօտենում է Կիլիկիոյ սահմաններին, Լեւոն՝ կաթողիկոսի եւ Ներսէս Լամբրոնացու հետ ընդառաջ է գնում նրան: Բայց գերմանական կայսրը Սելեւկիոյ զէտակում լողանալու ժամանակ խեղդւում է: Հայերը այնու ամենայնիւ իրենց խոստումը կատարում են: Փրեզերիկոսի որդի եւ յաջորդը Կոնրադին իր խումբովը հրաւիրում են Կիլիկիա եւ լաւ հիւրընկալում: Լատին եպիսկոպոսներէ մէկն էլ 1000 հոգով գնում է Տարսոն իրրեւ հիւր Ներսէս Լամբրոնացուն¹⁴:

Գերմանական կայսեր խեղդուելու դէպքը Գերմանաց հեղինակ Mutius այսպէս է պատմում. Փրեզերիկոս կամեցել է Հայաստանի մէջ գազաններ որսալ եւ այս որսորդութեան ժամանակ Սելեւկիոյ լիոններում սաստիկ յուլ-

¹³ Michaud, Բ. Հատոր, էջ 86—87:

¹⁴ Չամչեան, Գ. Հատոր, էջ 156—158:

նկուով, մտել է Սէլէֆ գետը (Գէօք-Սու) զո-
վանալու (Յունիս ամսի շողերին) եւ այնտեղ
խեղդուել է ¹⁵ :

Զորորդ Խաչակրութեան ժամանակ մի
ուրիշ Բելլիացի Բողուէն նշանաւոր հանդի-
սացաւ : Սա Ֆլանդրայի կոմս էր եւ 1202ին
ուրիշ Բելլիացի ասպետների եւ Խաչակի-
ների հետ մեկնել էր Արեւելք : Այս արշա-
ւանքը շեղուեց իր բռն նպատակից : Խաչա-
կիները բիւզանդական արքունիքի վէճերին
խառնուելով կռուի բռնուեցին Յոյների հետ,
պաշարեցին եւ գրաւեցին Կ. Պոլիսը : Մի Բել-
լիացի էր, որ Բիւզանդիոնի պարսպի վրայ
«Ֆլանդրայի առիւծը» ներկայացնող բելլիա-
կան ազգային դրօշակը պարզեց : Խաչակի-
ները Բողուէնին Կ. Պոլսի նոր լատինական
կայսրութեան պետ ընտրեցին, եւ նա մեծ հան-
դիսով օծուեց Ս. Սոփիայի տաճարում : Իսկ
երբ նա Բուլղարների դէմ մղած անյաջող պա-
տերազմում գերի բռնուելով սպանուեց, նրա
եղբայրը Հենրիկոս փոխարինեց նրան կայսե-
րական դահլի վրայ : Իսկ սրան յաջորդեցին
դարձեալ Բելլիացիք, իր երկու եղբորորդիքը
Ռոբերտոս եւ Բողուէն դը Կուրադնէ (Bau-
douin de Courtenay) : Այս վերջինի ժամանակ
էր որ Կ. Պոլսի լատինական իշխանութիւնը
վերջ գտաւ 1261ին :

Դժբախտաբար այս լատին կայսրութեան
ժամանակ էլ Հայերը մեծ զոհեր են տուել :

¹⁵ Michaud, Բ. հատոր, էջ 328—329 :

«Մենք պէտք է՛, որ մտնանք, գրում է Սա-
 չակրութիւնների Պատմագիրը, քանի որ հազար
 Հայերի կոտորածը: Այս ժողովուրդը՝ Եփրա-
 տի եղբրքը թողնելով տեղափոխուել էր Անա-
 տոլիա, ամէն տեղ հետեւելով Սաչակիրնե-
 րին: Երբ Լատինները ձախորդութիւններ ու-
 նեցան, Հայերն զգալով որ իրենք էլ վտանգի
 մէջ էին, քանի որ Յոյները նրանց էլ հակա-
 ոակ էին, հետեւեցան Սաչակիրների հրամա-
 նատար Հենրիկոսի բանակին, որ դնում էր
 Ադրիանուպոլսի վրայ: Հայերը տանում էին
 իրենց հետ իրենց ընտանիքը եւ իրենց ոչխարի
 հօտերը: Սոյլերի վրայ բարձել էին ինչ որ
 իբրեւ թանգարժէք իրեղէն կարողացել էին
 ազատել: Նրանք այս կերպով անցան Թրա-
 կիոյ լեռներն եւ դժուարութեամբ կարողա-
 նում էին լատին բանակին հետեւիլ: Թշնամի
 Բուլղարների թաղաւորը մեծ զօրքով յարձա-
 կուեց Լատինների վրայ. իսկ Բուլղարների
 առջևից գնացող Թաքարները ինկան խեղճ
 Հայերի վրայ եւ կոտորեցին մինչեւ վերջին
 մարդը: Ֆրանկները շատ արտասուք քափե-
 ցին Հայերի վրայ, բայց անգոր էին նրանց
 վրէժը լսածելու...»¹⁶:

Հինգերորդ Սաչակրութեան մասնակցեց
 Գաղղիոյ Լուդովիկոս Թ. թագաւորը, որ ու-
 դելով Խալաթեան գլխաւոր այժը խորա-
 կել, Եդիպոտոսի վրայ յարձակուեց: Բայց ան-
 նպաստ հանդամանքներէ բերմամբ, իր բոլոր

¹⁶ Michaud, Բ. հոր., էջ 328—329:

Ջանքներն ապարդիւն անցան : Մանսուրայի առջեւ մղած պատերազմով պարտուելով ինքն էլ զերի ինկաւ Նգիպտացիներէ ձեռքն եւ հաղիւ մեծ փրկանք տալով կարողացաւ ազատիլ, բայց Գաղղիա վերադառնալու ժամանակ կէս ճանապարհին մեռաւ :

Վեցերորդ եւ յօթներորդ խաչակրութիւնները նոյնպէս ապարդիւն անցան : Եւ երբ խաչակիրներէ ձեռքով դռնուած վերջին սրբիական քաղաքը, Աքեան, 1291ին Նգիպտացիներէց զրաւուեց, Եւրոպացիք բոլորովին թողին Փոքր Ասիան եւ հեռացան : Այնուհետեւ Հոռմի Պապերի բոլոր ջանքերը՝ նորեց վառելու ժողովրդի եռանդն եւ անձնուիրութիւնը ի նպաստ Ս. Երկրի եւ արեւելեան քրիստոնեաների՝ ի զուր անցան : Փոխուել էին Եւրոպայի քաղաքական հանգամանքները . փոխուել էր մանաւանդ հասարակական տրամադրութիւնը : Նախկին կրօնական աւիւնը տեղի էր տուել ընդհանուր անտարբերութեան :

Միայն մեր դարուն մէջ, որ Ս. Երկիրը նորեց զրաւուեց քրիստոնեաներից : Դաշնակիցներէ բանակը 1917 Դեկտեմբերի 10ին Նաֆֆայի դռնից հանդիսաւոր կերպով մտաւ Երուսաղէմ եւ կանգ առաւ Դաւթի աշտարակի առջեւ, որպէս զի այնտեղ ունկնդրէ մի ուշաառջեւ, որպէս զի այնտեղ ունկնդրէ մի ուշաառջեւ, որպէս զի այնտեղ ունկնդրէ մի ուշաառջեւ : Ս. Երկիրը հաստատուած էր Օսմանեան կայսրութեան անկումին եւ Ս. Երկրի ազատութիւնը : Յայտարարութեան ընթերցումը գիտ-

մամբ յանձնուած էր Երուսաղէմի Փրանկիս-
կեան կարգի ներկայացուցիչ կրօնաւորին, որ
ունէր նոյնպէս իր սլաւոնական նշանակու-
թիւնը. որին արժէ անդրադառնալ:

ԺԳ. դարի առաջին քառորդին, 1217ին,
խաւաղական Ասիղի քաղաքից մի ջերմեռանդ
քրիստոնեայ, Փրանկիսկոս անունով, հիմնում
էր «սլաւաբանակիր եղբայրները» կազմակեր-
պութիւնը, որի նստավայրն էր Քրիստոսի
խօսքը տարածել անհաւատներին եւ հեթանոս-
ներին մէջ: Նրանք էին, որ առաջին անգամ
մտան Սարակիսոսների շրջանը: Խաչակիր-
ների սուրի եւ նիզակի տեղ Խաչ եւ Աւետա-
րան էին բերում մահմետականներին: Երեք
տարի վերջը, 1220ին, ինքը, «փոքրիկ աղ-
քատը» (Poverello), ինչպէս սկսան կոչել Ս.
Փրանկիսկոսին, անձամբ այցելեց Ս. Երկիր,
չնորհիւ այն արտօնութեան, որ յաջողել էր
ձեռք բերել սուլթան Մէլէք-էլ-Քամէլից:

Երբ Խաչակիրները 1291ին թողին հեռա-
ցան, Փրանկիսկեանները յաջողեցան այնպէս
վարուիլ, որ մնացին Երուսաղէմ, քրիստո-
նէութեան սրբավայրերի վրայ հսկելու հա-
մար: Սրանից ճիշդ 600 տարի յառաջ, այն է
1333ին, Նապոլիի թագաւոր Անժուալի դուքսը
Ռուբերտոս Եդիպոտոս սուլթանին մեծ դու-
մար վճարելով զենեց այդ սրբավայրերն եւ
սլաւաբանութիւնը յանձնեց նոյն «սլաւաբանակիր»
եղբայրներին: Այդ թուականից վերջը, միայն
Փրանկիսկեաններն իրաւունք ունէին Քրիս-

տոսի Գերեզմանի վրայ պատարագելու յա-
նուն Կաթողիկե եկեղեցւոյ : Ուրիշ մի հետա-
քրքրական պարագայ էլ այն է, որ Գողթրուա
դը Բուլեոնի սուրբ մնացել էր այդ սրբավայ-
րում եւ Փրանկիսկեանների մեծաւորը այդ
սուրով է, որ նուիրագործում էր «Ս. Գերեզ-
մանի ասպետներին» ուխտը : Նա միակ տէրն
էր նաեւ Սրբավայրի դրօշակին — սպիտակ
դաշտի վրայ հինգ թաչ բոցավառ դոյնով —
որ որոշ իրաւունքներ էր տալիս բոլոր նրանց,
որոնք արտօնուած էին կիրարկելու, ինչպէս
սուղաստանաւորին, նաւաստիններին, նոյն
իսկ առեւտրականներին : Փրանկիսկեանները
600 տարի, ի հարկէ ոչ առանց մեծ զոհողու-
թիւնների, կատարեցին անյողգողդ այս պա-
հապանութիւնը : Ուստի երբ 1917ին նրանք՝
յանուն Ս. Գերեզմանի վերոյդրեալ պատմա-
կան դէպքի կատարողն հանդիսացան, դրա-
նով մի տեսակ կապ հաստատեցին 1291ին հե-
ռացող վերջին թաշակիրների եւ նորեկ քրիս-
տոնեայ զինուորների մէջ :

Բացի դրանից՝ ի յիշատակ այս 600ամեա-
կի՝ Ս. Փրանկիսկոսի ծննդավայր Ասիդի քա-
ղաքում մեծ հանդէսներ կատարուեցան, որին
մասնակցեցան բոլոր հնօրեայ ասպետները,
Հոողոսի, Մալթայի եւ Ս. Գերեզմանի եւ թա-
շակրական շրջանին պատկանող ամէն կարգի
եւ դէնքի ներկայացուցիչներ, այն դարի
եւ ձեռով զգեստաւորուած եւ զինաւորուած : Բո-
ւոր այս հաղարաւոր հանդիսականները եր-

զում եւ նուազում էին, այնպէս ինչպէս հին
 թաղակիւրները եւ այլ կրօնական արարողու-
 թիւններ, որոնք յիշեցնում էին ԺԱ.—ԺԳ.
 դարերի պատմական—կրօնական այդ մեծ շըր-
 ջանը: Լրագիրները լիքն էին այս հանդէսների
 նկարագրութեամբ¹⁷:

¹⁷ Le Temps, 10 Octobre 1933.

Ե. ԳԼՈՒԽ

Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը եւ իր դատողութիւնները հաշակիրների վրայ : Երուսաղէմի հայ քաղաքիները : Գրիգոր վկայասէր եւ Բարսեղ Ա. կաթողիկոսները : Գրիգոր ԺԳ. պապի գնահատականը :

Մեր հին պատմիչների մէջ *Խաչակրական առաջին արշաւանքի պարագաների վրայ խօսել է Մատթէոս Ուռհայեցին*, որ ժամանակակից էր եւ իր տարեգրութիւնները արձանագրել է մասամբ իրրեւ ականատես եւ մասամբ իր լսածների հիման վրայ : Եւ որովհետեւ նա ընդարձակօրէն պատմում է Բելգիացի իշխանների դործերն, ուստի հարկ եմ համարում առանձնապէս կանգ առնել նրա *պատմութեան վրայ* :

Հին հայ մատենագիրների կեանքն եւ վարքը առ հասարակ քիչ է ծանօթ : Ուռհայեցու մասին էլ այսքան միայն գիտենք, ինչպէս ինքն է հաղորդում, որ ծնունդ է Եղեսիայում եւ վանական էր, իր ասորած վանքի վանահայրը :

Ուռհայեցի իր ժամանակագրութիւնը սկսում է խաչակրութիւնից մօտ 1½ դար յառաջ, այն է 952ին եւ հասցնում է մինչեւ 1136 :

Մեռե՞լ է նա այդ թուականին, թէ ուրիշ պատճառով չէ շարունակել, որոշ չէ: Չամչեան նրա մահը դնում է 1144ին, Եղեարայր՝ մահմետականներից զրաւման եւ հայերի կոտորածի ժամանակ¹: Յամենայն դէպս վերոյիշեալ թուականից, 1136ից յետոյ, նրա գործը շարունակել է ոմն Գրիգոր Երէց, նոյնպէս հոգեւորական, թէեւ ոչ կրօնաւոր, եւ բերում է մինչեւ 1162: Այս երէցը հաւանականաբար Մատթէոսի աշակերտն է եղած, որովհետեւ իրողութիւններն եւ մարդիկը դատում է նոյն եղանակով եւ լեզուն էլ նոյնպէս ռամկական գրաբար է եւ նոյն ոճով, ինչպէս Մատթէոսինը:

Ուռհայեցու բոլոր պատմածները հեռու են իրականութիւն լինելուց եւ իրաւունք ունի Չարբհանէլեան նրան՝ «միամիտ» եւ դիւրահաւան» կոչելու²:

Մատթէոս Ուռհայեցի իր պատմութեան առաջին մասում ի մէջ այլոց շատ չահեկան տեղեկութիւններ է տալիս Ռուբինեան հարստութեան ծագման եւ սկզբնական գործունէութեան վրայ: Բուն խաչակրական շրջանի վրայ էլ այնպիսի մանրամասնութիւններ է պարունակում, որոնք ժամանակակից միւս, եւրոպացի կամ սիրիացի արար պատմիչների բով չկան:

Մատթէոս՝ Խաչակիրների Ս. Երկրի ա-

¹ Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատ., էջ 25:

² Պատմութիւն Հայ Գալղութեան, էջ 663—664:

դատութեան համար Եւրոպայից գալը «Հոռոմայեցւոց ելք» է անուանում եւ համարում է կատարումն այն մարդարէսութեան, որ արեւ է Մեծն Ներսէս կաթողիկոսը, «զորս վասն Հոռոմայեցւոց ելիցն խօսեցաւ ընդ նախարարսն եւ ընդ իշխանսն Հայոց աշխարհին»³ :

Եւ նա այսպէս է նկարագրում այդ «ելքը» : «Եւ ահա յայսմ ամի շարժեալ եղեւ ամենայն Իտալիա եւ Սպանիա մինչեւ յԱփրիկէա եւ խորին ազգն Պրանկաց, եւ գոռհեալ անթիւ եւ անհամար եւ ահադին բազմութեամբ որպէս զմարախ որ ոչ թուի եւ կամ որպէս զաւաղ ծովու որ ոչ քննի մտաց, եւ ահաւոր մեծութեամբ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ ելեալ զային իշխանքն աշխարհին Պրանկաց, եւ իւրաքանչիւր զօրօք զային յօգնութիւն քրիստոնէից եւ առ ի փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ ազատել ի Տաճկաց զսուրբ գերեզման աստուածընկալ, արք փառաւորք եւ թաղաւորազունք, հաւատով եւ ամենայն աստուածապաշտութեամբ զարդարեալք եւ էին սնեալք ի դործս բարութեան» :

Ասոյս յիշում է պետերի անունները. «Կոնստանտին, այր հօր, որ էր յազգէ թաղաւորացն Հոռոմայեցւոց»⁴ եւ նորին եղբայրն Պաղատին

³ Յիշատակութիւններն առնում եմ Մատթէոս Ուռհայեցու Պատմութեան Երուսաղէմի հրատարակութիւնից, 1869ին :

⁴ Կոնստանտին, այն է Գողթրուա՝ իրօք իր մեծ մօր Կողմից, Մեծն Կարլոս (Charlemagne) զաղը. Թա-

(Baldwin, Baudauin) : Այս Կոնգոփրէ էր, «որ ունէր զհետ իւր զթաղն եւ զթուրն Վեսպիանու թագաւորին» : Այնուհետեւ շարում է խաչակիր իշխանների անուններ՝ «Պեմունդ (Boëmund), Տանգրի (Tancrède), Ջնճիլ (Saint Gilles), այր ահարկու եւ փառաւոր, եւ Ռուպէրթ Նորմանտաց կոմս (Robert comte de Normandie) եւ միւս այլ Պաղտիմն (Baldwin du Bourg), եւ կոմսն որ ասի Ճոսլին (Josslin) այր քաջ եւ հօր... : Գային եւ զհետ սոցա բազում եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւաղունք...» :

Մատթէոս՝ իր պատմութեան մէջ «կոմսն մեր» է կոչում «Պաղտինին», որի իշխանութեան տակ է գտնուել ինք Եդեսիայում : Գրիգոր Երէց պատմում է թէ այս լատին կոմսն իրան խոստովանահայր է ընտրել մի հայ հուլեւորական, «Բարսեղ վարդապետն Հայոց» :

Եւրոպական աշխարհն առաջին անգամ ծանօթացաւ Ուոհայեցու պատմութեան, երբ Շահան Զրպեա (Cirbied) Փրանսերէնի թարգմանեց նրա՝ յատկապէս խաչակիրներին հայող մասը, որին Silvestre de Sacy կցել էր իր ծանօթադրութիւնները⁵ : Այս առաջին թարգմանութիւնից 40 տարի ետքը հայապէտ գաղղիացի ղիտնականը Դիւլոուիէ՝ հրատարակեց Ուոհայեցու ամբողջ պատմութիւնը, նրան կցե-

դաւորից էր սերում, որ «Հումէական կայսր» է կոչում (800—814) :

⁵ Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Imperiale, Paris, Tome IX.

լով նաեւ Գրիգոր Երէցի շարունակութիւնը ⁶ : Այս թանգարժէք դործը թարգմանիչը նուիրել էր Ռուսաց Ալեքսանդր Բ. կայսեր : Դիւլո-
ռիէյի այս հրատարակութիւնը կարեւոր էր նրանով մանաւանդ, որ բազմահմուտ թարգ-
մանիչը բանասիրական-սրտամական բազմա-
թիւ հմտալից ծանօթութիւններ էր կցել իր
թարգմանութեանը : Այս աշխատութիւնը մե-
ծապէս գնահատուած է հայ հեղինակների
կողմից : Երուսաղէմի տպագրութեան հրա-
տարակիչը «Հանճարասէր քննութիւն» է ա-
նուանում, թէեւ տեղ տեղ ուղղումներ է կա-
տարել նրա ծանօթագրութիւնների մէջ :

Այնուհետեւ Բելլիացի հայապէտ Պրոֆ.
Ֆէլիքս Նէվ, զաղղիւրէն լեզուով հրատարա-
կել է Մատթէոս Ուռհայեցու սրտամութեան
այն էջերն, որոնց մէջ հայ ժամանակակից
սրտմիչը խօսում է յատկապէս Խաչակրու-
թեան այս առաջին շրջանի Բելլիացի սկտերի
մասին ⁷ :

Ուռհայեցին ընդհանրապէս շատ դո՛հ է
քրիստոնէայ Լերոպացիների արչաւանքից
սյլաղղիւրների դէմ եւ նուիրական է համարում
նրանց Ս. Երէկերն ազատելու նպատակը : Բայց
Խաչակիրների եւ տեղացի հայերի յաճախակի

⁶ Chronique de Mathieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Gregoire le Prêtre jusqu'en 1162, par Edouard Dulaurier, professeur à l'École Impériale des langues Orientales vivantes, Paris 1858.

⁷ Felix Nève, Les chefs belges des arméniens, Bruxelles 1857.

շփուճները ժամանակ, երբեմն նրանց մէջ էլ անհաճոյ դէպքեր եւ նոյն իսկ ծանր ընդհարումներ են տեղի ունեցել եւ Մատթէոս այսպիսի պարագաներում դառն լեզու է գործածում Խաչակիրները դէմ եւ նոյն իսկ ուրախանում է, որ որանք պարտութիւն են կրում մահմետականներից: Դիւլոռիէ այսպէս է բացատրում այդ հայ-լատինական ընդհարումները, արդարացիելով Մատթէոսի գանգատները.

«Ֆրանկներն, ասում է նա, իրենց սուրի եւ կողոպուտի բնազդովը եւ այն վառասիրական ոգովն, որ միացած էր նրանց միամիտ բարեպաշտութեանը, երբեմն ձերբակալել են նաեւ հոյ պետեր եւ կեղեքել շատ գաւառներ, օտար աշխարհակալները պէս: Այս բռնութիւնների, ինչպէս եւ իր հայրենիքի դժբախտութիւնների յիշատակը՝ մեր ժամանակագրին (Ուռհայեցուն) ստիպել են դառն խօսքեր ուղղել նրանց դէմ: Այսպիսի խօսքեր, ցաւովի է, որ յաճախ են պատահում նրա գրչի տակ» (Préface XIX եւ XX):

Ինչպիսի՞նք էին այս ընդհարումները: Բերեմ մի քանի օրինակներ:

Բողուէն գլու Բուրդ՝ երբ դեռ Երուսաղէմի Թագաւոր չէր, այլ Եղեսիայի կոմս, որ եւ է պատճառով թշնամանում է «Գող» Վասիլ կոչուած հոյ իշխանի հետ: Բողուէն խլում է նրանից նրա իշխանութիւնն եւ նոյն իսկ Հոռմկլա քաղաքն, որ յետոյ (1151) Հայոց կա-

Թողիկոսի աթոռատեղին եղաւ⁸ : Այս հանդամանքը սաստիկ դայրացրել է մեր պատմիչին, որ չէ բացատրում դժուութեան բուն պատճառն եւ միայն վերդովւում է, մանաւանդ որ ինք մեծապէս գովել էր մինչեւ այդ դէպքը՝ «Գող» իշխանին :

Նոյն Բողուէն կոմսը թշնամացել է մի ուրիշ Վասիլ կոչուած հայ իշխանի դէմ, որ «Տղայ» մականունն էր կրում, եւ սա փախել, սողաւինել է Ռուբինեան Կոստանդինի որդի Լեւոնի քով, որի աղջկան հետ պիտի պսակուէր : Ուռհայեցին պաշտպան է հանդիսանում Վասիլին, ընդդէմ Բողուէնի, եւ վերդովւում է միանգամայն մի ուրիշ հայ իշխանի վարժունքից : Այս իշխանն էր յիշեալ Լեւոնի եղբայրը Թորոս, որ փոխանակ Վասիլը պահպանելու, բռնում է նրան եւ տանում յանձնում Բելգիացի կոմսին : Բողուէն՝ բաւականանում է Վասիլին իշխանութիւնից զրկելովն ինչքը դրաւելով եւ ազատ է թողնում նրան : Վասիլ էլ գնում է Կ. Պոլիս, ուր Մատթէոսի ասելով բիւղանդական կայսրը մեծ պատուով է ընդունել նրան : Յոյների եւ լատինների յարաբերութիւնները բարեկամական չէին այն ժամանակ :

Շատ աւելի կարեւոր է Ուռհայեցու պատմած հետեւեալ դէպքը : Նոյն Բողուէն, երբ

⁸ Հռոմկա՝ այսինքն Հռոմի բերդ, قلعه روم արար. կոչումով, մնաց կաթողիկոսական աթոռատեղի մինչեւ 1293, երբ եզիպոտական մամուլեքները զրաւեցին :

1113ին Եղեսիայից բացահայ էր, մի քանի «Վատահոգի Փրանկներ» եկել, զեկուցել են նրան թէ «Եղեսիոյ հայերը որոշել են քաղաքը թուրքերին յանձնել», որ ըստ Մատթէոսի՝ սղարգապէս սուտ զրպարտութիւն էր: Բողոքէն հաւատում է եւ իսկոյն ետ դառնում. մի կիրակի օր, ճաշի ժամին նրա հրամանով բոլոր հայերին քաղաքից դուրս են հանում բռնի կերպով: Միայն 80 հոգի ազատւում են այս արտաքսումից, որովհետեւ ապստամբներ էին Ս. Թորոս եկեղեցում: Եւ Ուռհայեցին սատարիկ դանդաղում է «Փրանկների տպերախտութիւնից», հայերի այնչափ անդամ ցոյց տուած անկեղծ աջակցութեան փոխարէն:

Եղել են նաեւ բռնութեան ուրիշ դէպքեր Հայոց դէմ: Շատ հաւանական է որ այս հալածանքների բուն պատճառը «Հայոց դանձր յալիչատակելն» է եղած ինչպէս բացատրում է Ուռհայեցին: Կողոպուտի համար՝ Խաչակիրները երբեմն տարբերութիւն չէին դնում թուրքի եւ քրիստոնէի մէջ...: Նոյն իսկ Պետրոս Սնատատականն եւ իր խառնիճաղանձ բանակը իրաւամբ մեղադրուած են այս յանցանքի մէջ, Եւրոպայի պատմագիրների կողմից:

Բելլիւայի պատմագիրը՝ Ֆէլիքս Նէվ, աւելի սրտին մօտ է ընդունել հայ պատմիչի դառն խօսքերը Բելլիւայի կոմսի դէմ եւ դրում է. «Մատթէոս Ուռհայեցին Գողթրուայի եւ Երկու Բողոքէնների, Երուսաղէմի այս առաջին թաղաւորների արժանիքն եւ բարձր յատ-

կութիւնները չէ ուրանում . նրանց զինուորական փառքը խոստովանում է , բայց նրանց քաղաքականութիւնն եւ զործերը դատում է իր՝ ազգային տեսակէտից : Երկու Բողուէններն էլ անընդհատ յարաբերութիւն են ունեցած Եդեսիայի եւ շրջակայքի հայոց հետ եւ ամենեւին տարօրինակ չէ , որ այնպիսի արտակարգ համաժամանքներում , որոնց մէջ Նրաճը դառնում էին , իրենց իշխանութիւնը պաշտպանելու նպատակով եւ իրենց ծախքերը հոգալու նպատակով զինուորական զգուշողական միջոցներ են ձեռք առել եւ մեծ տուրքեր են դրել Ժողովրդի վրայ : Այս է որ առիթ է դարձել հայոց գանդատներին»⁹ :

Երուսաղէմում հիմնուած բելգիական արքայական տան եւ Կիլիկիայի հայկական իշխանական դերձաստանի մէջ ազգականական կապ է հաստատուել , ամուսնութիւնների միջոցով : Արդէն՝ եւրոպացիները Փոքր Ասիայում տեղաւորուելուց յետոյ նրանց ասպետները սկսել էին հայ ղեղեկութիւնների հետ ամուսնանալ : Այս ամուսնութիւններն ունեցել են իրենց բացառիկ , վիպական եւ մասամբ նաեւ գուարձալի հանդամանքները : Գողթրուայի եղբայր , Բողուէն Ա.՝ Երուսաղէմի երկրորդ թագաւորը , ամուսնացել էր Ռուբինեան հարստութեան հիմնադրի որդի Թորոս Ա.ի աղջկան , Արտայի (Arta) հետ : Մի Եւրոպացի պատմիչ

⁹ Felix Nève, Les chefs belges de de Première Croisade d'après les historiens Arméniens. Bruxelles 1859, p. 37.

(Jacques de Vitry, էջ 74) հաւատացնում է թէ թորոս՝ իր աղջիկը տալու ժամանակ խոստացել է 60·000 ոսկի օժիտ տալ, բայց սղայման դրեւ, որ Բողուէն մօրուք թողնէ եւ չածիլէ: Բողուէն համաձայնել է: Թորոս՝ օժիտից 17·000 ոսկին վճարել է հարսանիքի օրը, բայց մնացածը սկսել է ձգձգել: Այն ժամանակ Բողուէն դրեւ է իր աներոջ թէ եթէ չվճարէ, ինքն էլ պիտի ստիպուի իր մօրուքն ածիլել: Այս «սպառնալիքն» ազդել է թորոսի վրայ, որ խնդրել է իր Բելգիացի փեսայից, որ այդ «անարգանքը» չհասցնէ իր աղջկան եւ ուղարկել է մնացած գումարը: Գուլիելմոս Տիւրացի սլատմում է, որ Բողուէն վերջ ի վերջոյ հեռացել է իր կնոջից (որին նա Աալիս [Aalice] է կոչում), եւ ստիպել է նրան Երուսաղէմի Ս. Աննայի կուսանոցը մտնել (Guillaume de Tyr, X 1 եւ XI 1):

Այնուհետեւ Ռուբինեան Կոստանդինի երկրորդ որդին Լեւոն, կամ baron Լեւոն, ինչպէս նա կոչւում էր, ամուսնացաւ Եդեսիոյ կոմս Բողուէն դիւ Բուրգի աղջկան հետ, իսկ այս Լեւոնի աղջիկն էլ Բողուէնի յաջորդող կոմս Ժոսլինի հետ: Իսկ ինքը Բողուէն դիւ Բուրգ, որ Երուսաղէմի վրայ պիտի թափաւորէր Բողուէն Բ. ախողոսով, ամուսնացել էր Մելիտենէի (Մալաթիա) հրամանատար հայ իշխանի Գարբիէլի (Ուհայեցու «Պալարիլ» կոչածը) Marcille կամ Մորֆիա աղջկանը հետ, որից ունեցել է 4 աղջիկ Մէլիտանդ կամ Me-

(Jacques de Vitry, էջ 74) հաւատացնում է թէ թորոս՝ իր աղջիկը տալու ժամանակ խոստացել է 60·000 ոսկի օժիտ տալ, բայց սլայման դրել, որ Բողուէն մօրուք թողնէ եւ չածիլէ: Բողուէն համաձայնել է: Թորոս՝ օժիտից 17·000 ոսկին վճարել է հարսանիքի օրը, բայց մնացածը սկսել է ձգձգել: Այն ժամանակ Բողուէն դրել է իր աներոջ թէ եթէ չվճարէ, ինքն էլ պիտի ստիպուի իր մօրուքն ածիլել: Այս «սպառնալիքն» ազդել է թորոսի վրայ, որ խնդրել է իր Բելլիացի փեսայից, որ այդ «անարգանքը» չհասցնէ իր աղջկան եւ ուղարկել է մնացած գումարը: Գուլիելմոս Տիւրացի սլատմում է, որ Բողուէն վերջ ի վերջոյ հեռացել է իր կնոջից (որին նա Աալիս [Aalice] է կոչում), եւ ստիպել է նրան Երուսաղէմի Ս. Աննայի կուսանոցը մտնել (Guillaume de Tyr, X 1 եւ XI 1):

Այնուհետեւ Ռուբինեան Կոստանդինի երկրորդ որդին Լեւոն, կամ baron Լեւոն, ինչպէս նա կոչւում էր, ամուսնացաւ Եդեսիոյ կոմս Բողուէն դիւ Բուրգի աղջկան հետ, իսկ այս Լեւոնի աղջիկն էլ Բողուէնի յաջորդող կոմս Ժոսլինի հետ: Իսկ ինքը Բողուէն դիւ Բուրգ, որ Երուսաղէմի վրայ պիտի թափաւորէր Բողուէն Բ. ախողոսով, ամուսնացել էր Մելիտենէի (Մալաթիա) հրամանատար հայ իշխանի Գարբիէլի (Ուհայեցու «Պալարիլ» կոչածը) Marcille կամ Մորֆիա աղջկանը հետ, որից ունեցել է 4 աղջիկ Մէլիտանդ կամ Me-

(Amaury) Ա. որ ամուսնացաւ Ժոսլին Բ.ի աղջկան Ադնէսի հետ. իսկ այս Ադնէսը Կիլիկիոյ Կոստանդին Ա.ի թոռն էր : Ադնէս այս ամուսնութիւնից մի որդի ունեցաւ (1160), որ սպա Բողուէն Դ. տնտեսող Երուսաղէմում թագաւորեց եւ մեռաւ 1185ին անգաւակ : Երկու տարի վերջը, 1187ին Սաբակիւնոսները Երուսաղէմը զրաւեցին, բայց «Երուսաղէմի թագաւոր» տնտեսողը զեռ շարունակում էր : Այսպէս անուանապէս «Երուսաղէմի թագաւոր» կոչուած լատին իշխանների մէջ ամէնից նշանաւորն էր Ժան դը Բրիէնն (Jean de Brienne), որ ամուսնացաւ Կիլիկիոյ առաջին թագաւոր Լեոն Ա.ի աղջկան հետ : Այս կերպով, Երուսաղէմի բոլոր քրիստոնեայ թաղութիւնները կամ բուն հայուհի էին եւ կամ հայ արիւն են կրել իրենց երակներում :

Սաշակիւնների առաջին արշաւանքի ժամանակ Բելղիացի եղբայրները, Գողթրուա եւ Բողուէն (կամ Բաղուին) մեծապէս օգտակար են հանդիսացել երկու հայ կաթողիկոսներին : Մէկը Բարսեղ Ա. կաթողիկոսն էր : Սա Անի քաղաքումն էր, երբ լսել է Նիսիայի մէջ Բագուէնի ձեռքով քրիստոնէական իշխանութեան հիմնուելը : Անին այդ միջոցին պարսիկների ձեռքն էր անցել եւ կաթողիկոսը սաստիկ անհանդիստ էր այնտեղ : Այստեղ խօսքը թողնում եմ Չամչեանին, որ դէպքը պատմում է հետեւեալ կերպով .

«Տեսեալ նորա (Բարսեղ կաթողիկոսի) թէ ոչ կարէ դառնել հանդիստ եւ անդ (յԱնի),

ընդ իշխանութեամբ պարսից, յորդորեալ ի ծածուկ զուխտ եկեղեցւոյ իւրոյ, եւ նոքօք յԱնուոյ հանդերձ քանի մի ազատօք եւ զնաց ի Միջագետս, յԵդեսիա քաղաք: Եւ զուրքս քաղաքին, որ կոչիւր Բաղտին (Բաղուէն, Բողուէն) մի յիշխանացն լատինացւոցն, բազում պատիւ եցոյց նմա եւ ետ նմա գիւղս յոյովս ի կալուածս, ընդ որ կարի իմն հաճեալ Բարսղի՝ կամեցաւ բնակել անդ առ Ժամանակ մի»¹¹:

Շատ աւելի կարեւոր անձնաւորութիւն էր այս Բարսղի նախորդը, Գրիգոր վկայասէր: Այս մեծ հայրապետն, աւելի իրաւամբ պէտք էր հաղաղասէր կոչուիլ, որովհետեւ իր ամբողջ պաշտօնավարութեան ժամանակ եռանդով նուիրուած էր՝ իր Ազգն ու Եկեղեցին հանելու այն մեկուսացեալ դիրքից, որի մէջ գտնուում էին, այլացեղ եւ այլակրօն թշնամիներէից շրջապատուած եւ հաշտեցնելու ուրիշ մեծ քրիստոնեայ ազգերի եւ եկեղեցիների հետ: Գրիգոր Մագիստրոսի այս արժանաւոր որդին, չքաւականանալով գրադրութեամբ կամ այս նպատակին ուղղուած նամակների փոխանակութեամբ, յանձն էր առել ճանապարհորդել թէ՛ Արեւմուտք եւ թէ՛ Արեւելք եւ անձամբ տեսակցիլ այս մասին եկեղեցական եւ աշխարհական քրիստոնեայ պետերի հետ: Նա նախ զնացել է Հոտմ 1075ին, ուր Պետրոս Առաքեալի գերեզմանի վրայ իր ուխտը կատարելուց յետոյ, մեծ պատիւներով ընդուն-

¹¹ Չամչեան, Գ. հատ., էջ 25:

նուեւ է Գրիգոր Է. սլապի կողմից եւ «քերան
 Լ քերան Խօսեցեալ ընդ նմա Լ վերայ կրօնից
 եւ ծիսից հայոց, հանեցոյց զմիտս նորա»
 գրում է Չամչեան: Բայց այս բաւական չէր.
 պէտք էր յունական եկեղեցու պետի միտքն
 էլ «հաճեցնել»: Եւ Խաղաղասէր կաթողիկոսը
 1083ին դնում է Կ. Պոլիս: Այն դարում Բիւ-
 զանդիոյ կայսրը շատ մեծ ձայն ունէր եկեղե-
 ցական խնդիրներում. ուստի Գրիգոր Վկայա-
 սէր՝ մեծ ջանք է դործ դրել նրան համոզելու
 համար: Նա խնդրել է կայսրից ըստ Չամ-
 չեանի, «գի փոխանակ հալածելոյ զհայս,
 միաբանեցուցէ զնոսա ընդ յոյնս, սիրով»:
 Դժբախտաբար Կ. Պոլսում նա չէ գտել իր
 ակնկալած ընդունելութիւնն, ինչպէս ունեցել
 էր Հռոմում, որովհետեւ բիւզանդացիք քա-
 ղաքական-աշխարհակալական ձգտում եւ
 նպատակ ունէին այն տեղերի վրայ, ուր Ռու-
 բինեան իշխանապետութիւնն սկսել էր հիմ-
 նուել եւ հետզհետէ տարածուիլ: Այնուհետեւ
 Գրիգոր Խաղաղասէր երկրորդ անգամ եկաւ
 Երուսաղէմ, Քրիստոսի Գերեզմանին այցե-
 լութեան, անշուշտ երկնաւոր միջամտութիւն
 հայցելու իր սիրած Եկեղեցւոյ եւ Աղբի հա-
 մար: Այս միջոցին էր, որ Երուսաղէմ սա-
 շարունց Խաչակիրներից: Մատթէոս Ուո-
 հայեցու վկայութեան համաձայն, նրա կեանքը
 մեծապէս վտանգի տակ էր, երբ Բելլիացի
 Գողթրուան քաղաքը գրաւելով նրան ստոյգ
 մահուանից ազատեց: Այլեւս իր խաղաղա-
 սիրական դերը կատարած նկատելով, Գրիգոր

քաշուեց Արիգի վանքը, Տաւրոսի ստորոտում, եւ անձնատուր եղաւ մինչեւ իր մահը (1105ին, ընտրուած էր 1065ին), իր սիրած գրական աշխատութիւններին, աջակից ունենալով Հայադէտ Թէոփիստէ յոյն իմաստասէրին: «Ժողովելով, ասում է Չամչեան, արս իմաստունս եւ բանիրունս յազգէ իւրմէ եւ յազգէ յունաց եւ ասորւոց, ի ձեռն նոցա անդադար պարապէր ի թարգմանութիւն զանազան դրոց, մանաւանդ վարուց Սրբոց»¹²: Ահա այս գործի, այսինքն մի քանի սուրբերի վկայաբանութիւնները գրելու եւ գրել տալու եւ նրանց տօները հաստատելու յիշատակն էր որ պահպանուել է զլիսաւորաբար եւ նրա «Վկայասէր» ախողոսին առիթ դարձել: Բայց Շնորհալին աւելի փառաւոր ախողոս է տուած նրան երբ երգում է նրա մասին՝

«Երկրորդ Մեսրոպայ մեզ երեւեալ»:

Իսկ Ուռհայեցին նրան մինչեւ իսկ Յովհ. Մկրտիչին եւ Եղիա Մարգարէին է նմանեցնում¹³:

Այստեղ վերջ տանք Խաչակրութեան շրջանի պատմութեան, յառաջ բերելով մի լիովին հեղինակաւոր անձնաւորութեան գնահատականն, այն կարեւոր դերի մասին, որ կատարել են Հայերը այն ժամանակ:

¹² Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ. հատ., էջ 1000 եւ Գ. հատ., էջ 8 եւ 20:

¹³ Ուռհայեցին ի մէջ այլոց պատմում է, որ Գրիգորն ուղարկել է նաեւ Եղիպոսս, ուր իր ժամանակ 30.000 հայ կայ եղել:

Սօսքը թողնենք դարձեալ մեր ձեռնհաս պատմագրին .

«Ձայս գործ հայոց, գրում է Չամչեան, բազում դրուատանօք յիշէ եւ սրբազան պապն Գրիգոր ԺԳ., այն, որ նորոգեաց զՏոմարն Հռովմայեցւոյ, քանզի գրէ ի կոնգակի իւրում զոր արար վասն Հայոց յամի 1584, այսպէս . «Բացի բաղմադիմի երախտեաց, զոր եցոյց ազգդ այդ առ եկեղեցի եւ առ քրիստոսական ժողովուրդ, արժանի անմոռաց յիշատակի՝ մեծ եւս է այն գործ, զոր արարին հայք ի դնալ իշխանաց եւ զօրաց քրիստոնէից բազում անդամ յառունն Ս. Երկրին . զի ոչ այլ ազգք եւ ոչ այլ ժողովուրդք այնպէս յօժարամիտ եւ զուարթագին զանձինս ընծայեցուցին ի սատար օգնականութեան որպէս հայք, որք զօրօք եւ երիվարօք, զինուք եւ թռչաւօք, խորհրդով եւ ամենայն նպաստիւք ձեռնտու եւ զօրավիգն եղեն քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ առ քրիստոնեայս յայնմ մեծի եւ կարեւոր պատերազմի»¹⁴ :

¹⁴ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատոր, էջ 19:

Զ. ԳԼՈՒԽ

Միջագգային առուտուրը փոքր Ասիայում :
Հայոց մրցումը : Հայկական Այաս Նաւահան-
գիստն եւ իր կանոնները : Կիլիկիոյ քա-
ղաւորների հրովարտակները : Համբաւաւոր
Մարկո Պօլօյի ուղեւորութիւնն եւ Այաս գալը :
Մարկո Պօլօյի դիտողութիւնները ԺԳ. դարի
Հայոց մասին : Վենետիկցիների եւ ջենովա-
ցիների նաւային պատերազմը Այասի առջեւ :

Եւրոպայի եւ Հայակիլիկիայի մէջ առեւ-
տրական յարաբերութիւնները սկսել են մշա-
կուիլ ԺԱ. դարում եւ հետզհետէ զարգացել
են : Այս ժամանակամիջոցում, Սալակիր սա-
պետներ չէին միայն՝ Կիլիկիայի ծովեղերքն
եկողները : Նրանց հետ միասին եւ նրանցից
յետոյ բազմաթիւ Եւրոպացի նաւագնացներ եւ
առեւտրականներ օգտուել են առթից եւ մեծ
դործունէութիւն ցոյց տուել : Քրիստոնեա-
ների՝ փոքր Ասիոյ զանազան մասերում եւ
մասնաւորապէս ծովեղերեայ վայրերում սեպ-
հական եւրոպական իշխանապետութիւններ
հիմնելը զլիսաւոր ազդակն է եղած այս ձեռ-
նարկութիւնները ծաղկելուն :

Այս դարերում, ոչ միայն փոքր Ասիայի
այլ եւ Կենդրոնական Ասիայի եւ նոյն իսկ ծայ-

լրագոյն Արեւելքի հետ առեւտրական յարաբե-
րութիւններ տեղի էին ունենում Միջերկրա-
կանի ասիական ծովեղերքի միջոցով : Փոքր
Ասիոյ եւ Միջագետքի գլխաւոր քաղաքներում ,
Էնչաքէս , Հալէս , Դամասկոս , Բաղդադ եւ
Մուսուլ , տօնավաճառներ էին սարքւում ա-
պրանքների մթերման , վաճառման եւ փոխա-
նակութեան համար : Իսկ ծայրագոյն Արեւել-
քից՝ ապրանքները բերում էին Կարմիր ծովով
Աիլա եւ Ադէն նաւահանգիստներն եւ այնտե-
ղից ցամաքային կարաւաններով փոխադրւում
Միջերկրականի ծովեղերքը : Մթերանոցներ
էին հաստատուել յատկապէս Միջերկրականի
այն նաւահանգիստներում , որոնք ամէնից
աւելի մերձաւոր յարաբերութիւններ ունէին
Եւրոպական ծովեղերքի հետ , այն է Տիւրոս ,
Աքիս , Բէյրութ եւ Տրիպոլի : Մթերուած ա-
սիական եւ առհասարակ արեւելեան ապրանք-
ներն էին՝ չինական յախճապակի , դորդեր ,
մուշտակ , մարդարիտ , մետաքս , հոտաւէտ
լիւղեր եւայլն : Բացի դրանից յատուկ դոր-
ծարաններ էին հիմնուել արեւելեան հում
նիւթերից Եւրոպական ճաշակի յարմար իրեր
ստորաւորել : Այսպիսի դործարաններ կային
մանաւանդ հետեւեալ տեղերում՝ Անտիօքում
եւ Տրիպոլիում մետաքսեղէն դործուածքների
համար , Երուսաղէմում ոսկերչական իրերի ,
Տիւրոսում չաքարեղէնի , Հերբոնում ապա-
կեղէնի եւայլն : Երբ խալիական եւ բելգիա-
կան նաւահանգիստներից նաւեր էին գալիս ,
կիսաշակիրների համար օգնական խումբեր բե-

րելով կամ փոքր Ասիայում հաստատուած
• եւրոպական զաղութներին՝ եւրոպական դոր-
ծարանական արդիւնք մատակարարում, այս
միեւնոյն նաւերը վերադարձին տանում էին
վերոյիշեալ միթերանոցներում ամբարուած
կամ դործարաններում պատրաստուած նոր
ձեւի ապրանքներ:

Այս դարերում, Միջերկրականի ծովե-
ղերքի առուտուրը Վենետիկի, Պիզայի եւ Ջե-
նովայի ձեռքումն էր. փոքր չափով միայն
մասնակցում էր Մարսիլիան: Բայց այս մի-
ջազգային առեւտրի մէջ «հայերը շատ լուրջ
մրցակիցներ դարձան» նրանց, դրում է զաղ-
ղիացի մի պատմագիր¹: Հայերի առեւտրի
դիխաւոր առարկաներն, որոնք կա՛մ ուղղակի
կա՛մ խառնացիների միջոցով Եւրոպա կը ներ-
մուծուէին՝ հետեւեալն էին՝ բամբակ, բամբակ,
փոքր Հայքի հանքերից ստացուած պղինձ ու
երկաթ, դինի, չամիչ եւ ամէն տեսակ կեն-
դանիններ՝ ձի, ջորի, էջ, ուղտ, այծ, դոմէշ
եւ այլն եւ նրանց կաշին ու մազեղէնը: Սա-
կայն հայ վաճառականների ամէնից աւելի
մեծ ձեռնարկը մետաքսի առուտուրն էր: Եւ
զարմանալի չէ այս: Դեռեւս Թ. եւ Ժ. դարե-
րում, մետաքսեղէնն այնչափ առատ է եղել
Հայոց քով, որ նոյն իսկ հասարակ մարդիկ
մետաքսէ հագուստ են ունեցել: «Մինչեւ հո-
վուաց եւ անդէորդաց մետաքսայս զգեհուլ
պատմուճան» վկայում է Ասողիկ (Գ. Կ.):

¹ Ferd. Chalandon, Histoire de la Première
Croisade, Paris 1929, էջ 359:

Հայկական առեւտրի ամենամեծ շուկան այն ժամանակ, ԺԱ. դարում, Արծն քաղաքն էր, Կարնոյդաշտում, «Հռչակաւոր եւ բազմաբով քաղաք Հայոց» դրում է Ուռհայեցին, որի ասելով մինչեւ 150·000 հողէր բնակչութիւն է ունեցել եւ 800 եկեղեցի: Իսկ վաճառականների հարստութիւնը եղել է «անհամար չափս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ զգլխակաց»: Բայց այս վաճառականներն երբեք անտարբեր չեն մնացել իրենց երկրի ազգի եւ եկեղեցւոյ կարիքների հանդէպ. «վաճառականք, դրում է Արիստակէս Լաստիվերտացին, եկեղեցւոյ շինողք եւ վարդարիչք, կրօնաւորաց օթեւանք եւ հանդուցիչք, առ աղքատս ողորմածք եւ վարժանիչք... եւ օգնողք թաղաւորաց»:

Կիլիկիայի միջոցով կատարւում էր մի ուրիշ առուծախք, որ բարերախոտարար՝ ոչ հայկական ապրանք էր եւ ոչ էլ հայի ձեռնարկութիւն: Կովկասից բերում էին գերբնիկ եւ գերուհիներ եւ այնտեղ ծախում Եգիպտոսի համար, հայկական դրամով: Գերին կ'արժէր 200 հայկական դրամ, իսկ գերուհին կրկինը՝ 400:

Բելղիացիք, յատկապէս Փլամանները՝ ԺԱ. դարի երկրորդ կէսից յետոյ են սկսել երեւալ Միջերկրականում իրրեւ ծովագնացներ:

Մի հետաքրքրական դէպք է պատահել այս բելղիացիների հետ Կիլիկիայի ծովեզերքում, ԺԲ. դարում: Տասը առաքաւորացի, մի ճարտիկ Փլաման նաւապետի ղեկավարութեան

տակ, գտել են, որ աւելի ձեռնառու է օտար
ապրանքն ուղղակի առնելը քան թէ իրենց
ապրանքի հետ փոխանակելը, եւ սկսել են ծո-
վաճէնութիւն անել: Նրանք՝ իրենց հանդի-
սած օտար նաւերը՝ փորձուած ծովապոլսեան
ձեռքով ծակում էին յատակից եւ երբ այս
պատճառով օտար նաւազնացներէ մէջ չփո-
թութիւն էր ծագում, Փլամաններն օգտւում
էին հանդամանքից, յարձակում, գրաւում եւ
կողոպտում էին: Նրանք շուտով յայտնի են
գարձել ամբողջ Միջերկրականում իբրեւ «կա-
նաչ ծովահէններ»: Մի անգամ, իրենց դործն
այսպէս շարունակելով նրանք եկել են մինչեւ
Տարսոն, որպէս զի այնտեղ իրենց աւարը ծա-
խեն կամ փոխանակեն, երբ յանկարծ ամենա-
մեծ զարմանքով տեսնում են, որ Տարսոնի
պարսպի վրայ իրենց ազգային, Ֆլանդրական
գրօշակն է ծածանում: Գողթրուայի եղբայր
Բողուէնն էր այնտեղ, որ նոր եկել գրաւել էր
Տարսոնը: Ծովահէն Փլամաններէ ուրախու-
թիւնն անսահման է լինում իրենց հայրենա-
կիցներին պատահելով: Բայց Բողուէն նրանց
համոզել է, որ ծովահէնութիւնն անվայել է
իրենց. ուստի Փլամանները թողել են այս ար-
հեստն եւ Խաչակիր գրողելով «արժանաւոր
կերպով իրենց կեանքն վերջացրին» ասում է
Բեքիաջի պատմիչը²:

Մերձաւոր Արեւելքի հետ այս առեւտրա-
կան յարաբերութիւնը Եւրոպայի անտեսական

² Vanden Bussche, La Flandre, 1878, էջ 56:

կեանքի համար մի կարեւոր տարր դարձաւ, որ սկսել էր խաչակրութիւնների պատճառով եւ խաչակրութեան դանդաղացման հիմնական պատճառներից մէկը սլիտի դառնար։ Արեւելքի այն դարի վայրուն քաղաքակրթութիւնը՝ բոլորովին նորութիւն էր քրիստոնեաների համար, կատարելապէս տարբեր այն նեղ եւ միօրինակ կենցաղավարութիւնից, որոնց սրանք սովոր էին Արեւմուտքի իրենց գղեակներում։ Այս արեւելեան նոր կեանքը չուտով յըսուց նրանց։ Արեւելեան գղեստն, իր մեծ ծաւալովն աւելի յարմար երեւաց, մանաւանդ տեղական կլիմայի համար, քան իրենց սովորական աղ-դային հագուստը. նրանք իրենց գլխարկի վրայ լիաթթեցին արարական ֆուֆիշէն, որ պաշտպանում էր արեւի դէմ. նրանք ընտելացան արեւելեան նուրբ կերակուրներին³։

Ասորիքում եւ Պաղեստինում ոչ միայն եւրոպացի, այլ եւ տեղացի ժողովրդի հալուստ դասակարգը ապրում էր Աֆեայում (նախկին Ptolemais)։ «Այստեղ ապրում էին, երկնքի տակ գտնուող ամենահարուստ վաճառականները, աշխարհիս բոլոր ազգերի անդամներից։ Ապրում էին այստեղ ի մէջ այլոց պիղացիներ, ջենովացիներ եւ լոմբարդացիներ, որոնց՝ իրարու հետ ունեցած անիծեալ դժուրութիւնները պատճառ դարձան Աքեայի կործանման...։ Արեւածաղից մինչեւ արեւա-

³ Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au Moyen Age, Paris 1907, էջ 99։

մուտքը, տիեզերքի ամէն ծայրից ամէն տե-
սակ ապրանք էին բերում այստեղ, ինչ որ կար
ամենաթանկ եւ ամենահազուադիւտ, որով-
հետեւ այստեղ բնակւում էին իշխաններ եւ
մեծամեծներ...»⁴ :

ԺԱ. դարից սկսած փոքր Հայքի բնակ-
չութիւնը եւ մանաւանդ նրա պետերը ձգտում
էին դէպի ծով: Օտար երկիրների հետ ան-
միջական, ապահով եւ անընդհատ յարաբե-
րութիւններ ունենալու համար անհրաժեշտ էր
ծովեզերքի տէր դառնալ: Ռուբինեանները
լու էին հասկացել այս կէտն եւ նրանք հասան
իրենց նպատակին: Այնուհետեւ է, որ երկիրը
նախ Հայակիկիկիա (Armeno-Cilicie) կոչուե-
լուց յետոյ կամ դուրէ եւ միաժամանակ, ուղ-
ղակի Armenia եւ Terra Armeniorum սկսեց կո-
չուիլ եւրոպացիներից: Իսկ արարները «Կի-
լիկիա» կոչումը բոլորովին բաց թողնելով
Հայաստան կամ աւելի ճիշդը՝ «Հայկական եր-
կիր կամ քաղաքներ» (Բիլադ-ուլ-էրմէն)
սկսան անուանել:

Միայն ծովեզերք ունենալը բաւական չէր.
պէտք էր յարմար նաւահանգիստ ունենալ:
Այդ նաւահանգիստն եղաւ՝ Այսար: Կիլիկիայի
ծովեզերքի վրայ կային ուրիշ փոքրիկ վայ-
րեր, ուր մօտենում էին օտար առաքաւստա-

⁴ G. Schlumberger, Byzance et Croisades, Paris
1927, էջ 219: Հեղինակն այս տողերը քաղել է մի դեր-
մանացի ճանապարհորդի պատմութիւնից, որ ԺԳ.
դարի առաջին կեսին այցելել է Արեւոյի աւերակներն եւ
նկարագրում է, ահանատեններից լսելով:

նաւեր եւ մեկնում էին այնտեղից : Դրանց ոչ մէկը չունէր Այասի առաւելութիւնները : Հեթում Ա.-ին Լնք պարտական, որ Այաս դարձաւ կատարեալ նաւահանգիստ եւ զբաւեց իր վրայ բոլոր Եւրոպացի նաւադնացներին եւ առեւտրականների ուշադրութիւնը : Այաս Հայոց Պատմութեան մէջ կարեւոր է, իբրեւ միակ հայկական նաւահանգիստը, ուստի արժէ նրա մասին մանրամասն խօսիլ :

Այաս ունէր արդէն իր պատմական անցեալը : Նա յայտնի էր հռոմէական աշխարհին Aegae իսկ յունականին Egea (գաղղ. Egee) կոչումներով : Այս նախկին պատմական ծովեղերեայ փոքր քաղաքը 7 դար անյայտութեան մէջ մնալուց յետոյ, նորից վերակենդանացաւ շնորհիւ Կիլիկիոյ հայ իշխանապետութեան : Իտալացի նաւադնացներն սկսան կոչել այնուհետեւ՝ Portus Ayacii, Domini Regis Ermenie, ինչպէս յիշուած է Ջենովայի պաշտօնական արձանագրութիւնների մէջ : Այս նոր «Regis Ermenie»-ի («Հայաստանի թագաւորութեան») մայրաքաղաքը Սիսն էր, բայց բարախող սիրտը Այասն է եղած : Հ.Ալիւշան՝ այս երկրին նուիրած իր բազմարժէք երկասիրութիւնը Սիսուան է կոչել, իբրեւ Սիսից կախում ունեցող, հրապուրուելով Գրեգոր Տղայ կաթողիկոսի մի քերթուածից, որտեղ Կիլիկեան Սիսուան է կոչուած :

Երբ Եգիպտացիք 1268ին զբաւեցին Անտիոքն եւ ապա 1291ին նաեւ Աքեան (Saint

Jean d'Acre), հայկական Այսաը Միջերկրա-
կանի ասիական ծովեզերքի ամենից կարեւոր
և Բանուկ նաւահանգիստը դարձաւ ևւ այսպէս
մնաց մինչեւ ԺԴ. դարի կէսը: Ժամանակի
Եւրոպական մատենագրութեան մէջ նա կո-
չուած է Ajazzo, Lajazzo ևւ Lascaso:

Ամենից յառաջ Վենետիկցիք են եկել
Այսա. բայց նրանց անմիջապէս հետեւել են
Բելգիացիք, որոնք գալիս էին Բրիւժ կամ
Բրիւզզէ նաւահանգստից, որի մասին ընդար-
ձակօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ Գլխում:

Հետզհետէ Այսա են երթեւեկել Միջեր-
կրականի ծովեզերքի բոլոր նաւազնացները,
յոյներ, սպանիացիք, գաղղիացիք ևւայլն:
Սրանց բոլորի նպատակն էր իրենց երկրի գոր-
ծարանական արդիւնքներն ևւ այլ Եւրոպական
գործուածքներ Այսաի միջոցով վաճառել
Փոքր Ասիոյ ներքին շուկաներում: Երբ այս
կերպով Եւրոպացի վաճառականներ հիմնաւո-
րապէս հաստատուել են Այսաում, նրանց կա-
ռավարութիւններն էլ հիւպատոսներ են նշա-
նակել, իրենց հպատակների շահերը պաշտ-
պանելու համար: Այս հիւպատոս — consul
բառն է, որ Կիլիկիոյ այն ժամանակի լեզուի
մէջ դարձել է «գունց»:

Այսաում հաստատուած էր յատուկ ար-
քայական ատեան, որ տեղ արձանագրուում էին
բոլոր ատեւարական գործողութիւնները Եւրո-
պացիների ևւ Հայոց մէջ:

Այս պաշտօնատեղին Եւրոպացիք կոչել են
Curia Regis Armeniae: Նա երկու ճիւղի էր

բաժնուած, նայելով զործառնութիւնների տե-
սակին: Այնտեղ բացի արքունի հայ պաշտո-
նեաներից կային յատուկ թարգմաններ՝ մա-
նաւանդ լատիներէնի համար, որ զործառնու-
թիւնների պաշտօնական լեզու էր բոլոր եւրո-
պացիների համար, իբրեւ այն դարի ամէնից
տարածուած գրական լեզուն: Կային թարգ-
մաններ նաեւ իտալերէնի, գաղղիերէնի, արա-
բերէնի եւ ուրիշ լեզուների համար:

Այստեղ կար հայկական մաքսատուն, որ
կոչուած էր Բաժ-տուն: Լատիներէն դրուած
կամ լատիներէնի թարգմանուած հայ արքունի
հրովարտակներում այս բառը լատինականի է
վերածուել Pasidonium կամ Pacistonium ձեւի
տակ: Եւ այս Բաժ-տունը այնքան եկամուտ
է ունեցել որ նրա հատոյթով հայկական պե-
տական ծախքերի մեծ մասն է հոգացուել,
որ անշուշտ շատ կարեւոր եկամուտ է, քանի
որ եւրոպացի վաճառականներ, առանձնա-
պէս Ջենովացիք, Վենետիկցիք եւ Ֆլորէն-
ցիացիք մեծ արտօնութիւններ էին վայելում
աուրքի կողմից, արքունի հրովարտակներով
չորհուած: Այս հրովարտակները մեծ մա-
սամբ պահպանուած եւ հրատարակուած են,
թէեւ ցիրուցան եւ զանազան տեղեր: Շահե-
կան է ի մէջ այլոց Վ. Լանդլուայի Ժողովա-
ծուն՝ Trésor des Chartes d'Arménie (տպ. Վե-
նետիկ 1863):

Այս հայկական վաւերագիրների մէջ նշա-
նաւոր է Լեւոն Ա.ի հրովարտակն, որ առա-

ջինն է եղած այս արտօնութիւնները շնորհօղբ :

Այսպիսի կենդանութիւն են տուած մանաւանդ Կոստանդին եւ իր որդին Հեթում , որ 1261ի հրովարտակովը Վենետիկցիներին ընդարձակ առանձնաշնորհումներ էր տալիս :

Այստեղ կցում ենք Կիլիկիոյ հայ թաղաւորների կողմից տրուած երկու հազուապիտ հրովարտակի հարազատ նմանահանութիւնը : Այս հրովարտակները վերաբերում են Այսաին եւ հետաքրքրական են թէ իրենց բովանդակութեամբն եւ թէ իրենց լեզուովն որ այն ժամանակի տիրող գրական բարբառն է եղած :

Առաջին հրովարտակին ընթերցուածն է .

«Ի թաղաւորական բարձր հրամանաց դէտացիւր , պարոն Աւչին Եհաննէնց պռ(ոքսիմ)ոս , որ կու համենք քեզ , որ Մունրուղէրցի վաճառականք , զոր կան ի մեր աշխարքս ի յԱյաս ու զոր ի յայս դի ի հետ դան ու զնան ի վաճառականութիւն ի մեր աստուածապահ աշխարքս ի յԱյաս , նայ զիրենք այս կերպովս տաս խալսել ի յԱյասոյ Բայթառնն , որ ի ծախսելն եւ ի գնելն ի հարոյրն երկուք մէջն տան . եւ գիրս քեզ համանք . ի մեծ թվին Չկի , ի յունկար է» :

(Ստորագր .)

ԱԻՇԻՆ թգ .

Հրովարտակի ետեւը գրուած է .

«Ի յԱւչին Եհաննէնց պռ(ոքսիմ)ոսէս դէտացիւր , սիր Թորոս Միխայլենց , Այասոյ

Բայժտանն զլիսաւոր, որ առնուա զթաղվորին ձեռնդրաւ բարձր համանքն, ու իջու ի Բայժտանա ի թաթերն ու արայ որպէս դրած է ու համած ի մէկայլ զեհն»:

(Ստորագիր .)

Աստուծոյ Ծառայ
ԱԽՇԻՆՍ

Այս հրովարտակը շնորհուէլ է ի նպաստ «Մուներուլէրի» վաճառականներին որ է Գաղղիայի Մոնպելիէ (Monpelier) քաղաքը: Աւելին թաղաւորը հրամայում է Եհաննէնց «Պուրբիմսին», որ նրանցից՝ փոխանակ 4% միայն 2% տուրք առնէ: Եհաննէնց էլ իր կողմից նոյն պատուերը փոխանցել է «Բաթնետան» (մաքսատան) զլիսաւոր Թորոս Միխայլէնցին, որ սա ըստ այնմ վարուի:

Հրովարտակի թուականը՝ Յունվար 7 Հայոց 249 = 763 համապատասխանում է մեր 1314 Յունվար 7ին, որ Օշինի թաղաւորութեան 7դ տարին էր:

Երկրորդ հրովարտակը (էջ 457—458) կարգացւում է այսպէս.

«Ի թաղաւորական բարձր հրամանաց զիտացիր, պարոն Պետրոս պռ(ոքսիմ)ոս, որ Մուներուլէրցի վաճառականքն բերին առ մեզ զայն համանքն, որ մեր ի Քրիստոս հանկուցեալ հայրն է սրարգեւել իրենց, որ տեսաք որ իրենք, զոր կան ի յԱյաս ու զոր այլ զան ի հետ ու ի հետ ի մեր աստուածապ(ահ) աշխարհն ի յԱյաս ի վաճառականութիւն, նայ ի զնէն ու ի ծախելն ի յԱյասոյ բաժառնն ի

յամէն հարոյրն երկուք մէն տան մեզ իրա-
վունք, ամ կու համենք քեզ, որ զիրենք ի վրայ
այն համնացն տառ պահէլ, որ մեր հայրն է
պարգեւել իրենց. եւ այս քեզ համանք. ԺԶ ի
Մարտն. Թվ. Դ. ի մեծ Թվ. ԶԶ:

Իջնէ ի սիջիլ զայնիս գրերս»:

Հրովարտակիս ետեւը գրուած է.

«Մենք Հեթում Ջամպլայս ու Հեթում սի-
նիջեալս հասկցուցաք զայսոր բանն թաղ-
վորին: † Հեթում. † Հեթում.»

«Ի Պետրոս (Խ)պտենց պո(ոքսիմ)ոսէ
զիտեցիք պարոն Կոստանց, Այասոյ Բայթ-
տանն զլիսաւոր, որ առնոյք թաղվորին ձեռն-
դրաւ բարձր համանք, որ պայլերն ի մէկալ
դէհն են ձեռնդրել, ու տուր իջեցնել ի Բայթ-
տանս ի թաթերն ու այնել որպէս համած է ի
մէկայլ դէհն»:

Այստեղ Օշին թաղաւորի որդին կրկնում
է այն արտօնութիւնն, որ իր «Ի Քրիստոս
հանդուցեալ հայրը» շնորհել է Մոնպէլիէցի
վաճառականներին: Բայց որովհետեւ Օշինի
որդին, որ էր Լեւոն Ե. այդ թուականին դեռ
անչափահաս էր, 11 տարեկան միայն, ուստի
երկիրը նրա անունից կառավարում էին
3 հայ իշխաններ, իբրեւ խնամակալ, որոնք
էին՝ 1. արքունի տաճարապետ Հեթում,
2. արքունի դատաւոր Հեթում եւ 3. Կորի-
կոսի կոմս Օշին: Հրովարտակի տակ այս վեր-
ջինի ստորագրութիւնը չկայ, որովհետեւ նա
սպարապետ Կոստանդի հետ զնացել էր Այասի

վրայ արչաւող եզիպտացի թշնամի բանակի դէմ :

Ուշադրութեան արժանի է Բ. հրովարտակի թուականն եւս : Այստեղ կայ մի անորոշ «Թվ. Դ.» եւ ասլա Հայոց թուականը $22 = 770$, որ անում է 1321 (Ճշգրտոյնը՝ 30 Դեկտեմբեր 1320—29 Դեկտեմբեր 1321) ⁵ :

Կիպրոս կղզում հաստատուած էր Ֆիորենցայի նշանաւոր սեղանաւորական տան՝ «Բարդի ընկերութեան» (Compagnie de Bardi) մի ճիւղն, որ ընդարձակ առեւտրական գործունէութիւն ունէր ԺԴ. դարում եւ իր յատուկ զբաղեցումներն ունէր եւրոպական կաւրեւոր շուկաներում, ի մէջ այլոց նաեւ Բելգիական Բրիւժում : Լեւոն Ե. Լուսինեան 1335 Յունուար 10 թուով հրովարտակով մեծ արտոնութիւններ էր շնորհել այս ընկերութեան՝ Այասում եւ առ հասարակ հայկական աշխարհում գործելու համար : Կիպրոսի ճիւղի կառավարիչը՝ Բալդուէչի Պէգոլէտտի (Balducci Pegoletti), մի հետաքրքրական յիշատակագիր է կազմել իր ժամանակ տեղի ունեցած առեւտրական յարաբերութիւնների վրայ : Սրա մէջ մի յատուկ Գլուխ կայ որ շատ կարեւոր է հայկական ծանրութեան եւ տարածութեան չափերը որոշելու տեսակէտից : Վերնագիրն է՝ «Come i pesi e le mesure d' Erminia tornano in diverse terre, e quelle con Erminia e primieramente con Vinegia».

⁵ Հանդէս Ամսթրեյ, 1905, էջ 107—111 :

Այնտեղ ասուած է՝

«Ruotali uno d' Erminia di spezieria, faè in Bruggia, libre XIV. Marchi uno d' argento al peso di Bruggia, faè a Lajazzo in Erminia once VJ e starlini XIIJ ⁶».

Հայկական այս հին եւ միակ նաւահան-
դիստի յիշատակը պահպանուած է ԺԳ. դարի
համբաւաւոր ճանապարհորդ՝ Վենետիկցի
Մարկո Պոլօյի հանրածանօթ ուղեգրութեան
պատմութեան մէջ: Աշխարհահռչակ ուղե-
ւորն այնքան կենդանի դոյնով է նկարագրել
Այստն եւ առ հասարակ իր ունեցած տեղերի
հայութիւնը, որ ես աւելորդ չեմ համարում
ընդարձակօրէն յառաջ բերել նրա ուղեգրու-
թեան այս մասը ⁷:

Մարկո Պոլօ իր Յառաջաբանի մէջ ամէնից
յառաջ Հայաստանն է յիշում, քանի որ Հայ-
աստանից է սկսել իր մեծ ճանապարհորդու-
թիւնը դէպի ծայրագոյն Արեւելք «Աւէք այս
դիրքն, ասում է նա, կարգացէք, որպէս զի

⁶ Ֆիօրէնցիայի Բիկարդեան Մատենադարանի ձե-
ռագիրը՝ Pratica della mercatura, հրատ. Paganini,
T. III, ch. XI, p. 44. La Flandre, 1880, էջ 15—16:

⁷ Մարկո Պոլօյի այս նշանաւոր ուղեգրութիւնը
բաղմամբիւ հրատարակութիւններ եւ թարգմանութիւն-
ներ է ունեցած: Նա ղրուած է եղել նախ 1295ին, ապա
Մարկոն 1307ին վերաքննել եւ ուղղել է մի քանի տե-
ղեր: Ես աչքիս առջեւ ունիմ ամենանոր եւ չքեղ հրա-
տարակութիւնը, որ կատարուած է Պէլիւում, 1924—
1928, որովհետեւ Պոլօն ամէնից աւելի Զինաստանի մա-
սին է խօսած: Հրատարակիչը՝ A. J. Charignon,
սկզբնական բնագրի լեզուն, որ ԺԳ. դարի Փրանսերէն
դորձածական լեզուն է եղել, վերածել է այժմեան գրա-
կան զաղգիրներէի եւ բաղմամբիւ ծանօթագրութիւննե-
րով ճշտացրել:

տեղեկանաք թէ ինչ մեծ հրաշալիքներ են այն-
տեղ նկարագրուած Մեծ Հայաստանի, Պարս-
կաստանի, Թաթարստանի, Հնդկաստանի եւ
ուրիշ երկիրների վրայ...» :

Ա. Գլուխն այսպէս է սկսում. «Այս (ու-
ղեւորութիւնը) պատահեցաւ այն ժամանակ
երբ Քրիստոսի 1260 թուականին Բոզուէն՝
Կ. Պոլսի կայսր էր» : Այս Բոզուէնը Բելլէիացի
իշխանն էր, որ Կ. Պոլսի լատինական նոր պե-
տութեան կայսրը դարձաւ, ինչպէս տեսանք,
աշխատութեանս Դ. Գլխում : Այդ ժամանակ
դեռ եւս Մարկոն չէր մասնակցում. նրա հայրն
ու հօրեղբայրն էին եկել Կ. Պոլիս, իրրեւ
Վենետիկցի վաճառականներ եւ այնտեղից
նրանք գնացել են Խրիմ եւ ապա Կովկասից
անցնելով մինչեւ Բուխարա, ուր այցելել եւ
հիւր են եղել Թաթար Խանին, որին Koubilai
(Կուբլայ) Խան են կոչում : Այս արեւելեան
վեհապետն առաջին անգամ էր տեսնում եւրո-
պացի, կամ ինչպէս այն ժամանակ անուա-
նում էին՝ Լատին մարդ. ուստի մեծ համա-
կրութեամբ է ընդունել նրանց, տեղեկութիւն-
ներ է քաղել լատին աշխարհի եւ քրիստո-
նեաների մասին եւ որոշել է մի բարեկամա-
կան նամակ գրել Հռոմի Պապին : Պօլօ եղ-
բայրներն յանձն են առնում նամակն անձամբ
տանել Հռոմ եւ ճանապարհ են ընկնում Բու-
խարայից : «Երկար օրեր ուղեւորուելով, ա-
սուած է բնադրում, նրանք վերջապէս հասան
Լայպս, Հայաստանում : Այս էլ ձեզ ասեմ, որ
նրանք երեք տարում հասան Լայպս, որովհե-

տեւ չէին կարողացել անընդհատ ճանապարհորդել վատ եղանակներէ, ձիւնի, հեղեղային անձրեւներէ եւ դետերի ողողման պատճառով» (էջ 14—15) :

Այսօրից նրանք դնացել են Աքեա, ուր եկել են 1269 Ապրիլին : Այդտեղ լսել են որ Հոռմի Պապը (Կղեմէս Զ.), որի հասցէին չընտաճ է եղել Խանի նամակը, վախճանել է, ուստի այլեւս աւելորդ են համարել Հոռմ դնալ եւ եկել են իրենց հայրենիքը, Վենետիկ : Բայց նրանք որոշել են Խանի միւս յանձնարարութիւնն անպատճառ կատարել, այն է երթալ Երուսաղէմ, Քրիստոսի Գերեզմանի կանթեղից մի քիչ եղ առնել եւ տանել Խանին : Մեծ եղբայր Նիկողան 15 տարեկան մի որդի ունէր՝ Մարկոն, որ ձգտել է անպատճառ ընկերանալ նրանց . եւ ահա այս կերպով պատանի Մարկո Պօլօն սկսում է իր՝ մինչեւ այն ժամանակ անօրինակ եւ արտակարգ ճանապարհորդութիւնը :

Մեր ուղեւորները գնում են Երուսաղէմ, առնում են նուիրական եղն եւ դալիս են Այաս, սրպէս զի շարունակեն իրենց ճանապարհը դէպի Բուխարա :

Այս ժամանակամիջոցում Հոռմում կատարուել էր նոր քահանայապետի ընտրութիւն եւ Աքեայի լատին նուիրակն էր ընտրուել, Գրիգոր Ժ. տիտղոսով, որ իմացնում է Պօլօ եղբայրներին թէ ինք պատրաստ է նրանց ընդունել Աքեայում : Նրանց դորձը մեծապէս զերեացնում է Կիլիկիայի թագաւորը . «Հայա-

ստանի քաղաւորն, ասուած է բնադրում, անմիջապէս յատուկ նաւ պատրաստել *տուեց*, որպէս զի նրանք Աքեա զնան, Պապի մօտ» (էջ 18) :

Թէ այս եւ թէ նուիրական եղի յանձնարարութիւնը հաւատարմութեամբ կատարելուց յետոյ, Մարկօ Պօլօն առանձին շարունակում է իր մեծ ճանապարհորդութիւնը: Նա կրկին անդամ անցել, դարձել է Հայաստան եւ իր Գրքի XIX եւ XXI Գլուխները նուիրում է Հայաստանի կացութեան: Ես յառաջ կը բերեմ միայն այն Գլուխն, որ տեղ խօսում է Փոքր Հայքի Կիլիկիայի մասին, որովհետեւ սա միայն կապ ունի մեր սլատմութեան հետ:

«Ճիշդ է, որ երկու Հայաստան գոյութիւն ունի, Մեծ եւ Փոքր: Փոքր Հայաստանի (Կիլիկեան է ակնարկում) քաղաւորը իր երկիրը կառավարում է արդարութեամբ: Նա ենթարկում է թաթարներին: Շատ քաղաքներ եւ գղեակներ կան այնտեղ եւ ամէն բանի մեծ առատութիւն է տիրում: Այս երկիրը շատ յարմար է վայրենի անասունների եւ թռչունների որսորդութեան համար: Բայց ձեզ այն էլ ասեմ, որ երկիրը առողջապահական վայր չէ, այլ ընդհակառակն շատ վատառողջ տեղ է: Հին Ժամանակ այս երկրի ազնուականները նշանաւոր էին իրենց զինուորական գործերով եւ քաջութեամբը. բայց հիմայ ողորմելի են եւ վատոգի (vil). ամենեւին քաջասրտութիւն չունին. լաւ խմողներ են միայն: Ծովեղերքում մի քաղաք կայ, որ Լայաս (Layas) է

կոչուում, որ մեծ առեւտրի տեղ է: Իմացէք, որ բոլոր համեմները, ասուեղէնները, սակեղէն իրերն եւ ուրիշ ապրանքներ բերում են այստեղ ներսերից: Իսկ վեներտիկի, Ջենովայի եւ ուրիշ երկիրների վաճառականներ գալիս են, ծախում են իրենց բերած ապրանքներն եւ դնում, տանում են ինչ որ իրենց պէտք է: Ով որ ուզէ երկրի ներսերը գնալ, վաճառական թէ ուրիշ ուղևոր պէտք է որ այս քաղաքից անցնի» (էջ 33) ⁸:

Հետաքրքրական է այս երկար ուղևորութեան վախճանը: Մարկո Պոլո տաանակ տարիներ վերջը դարձեալ եկել է Այսս այս անգամ այնտեղ կռուելու համար: Այս դէպքը հետեւեալ կերպով է նկարագրուած նրա զրքում: Մարկո Պոլո 26 տարի Արեւելքում ճանապարհորդելուց յետոյ, վերադարձել էր վեներտիկ այնպիսի հազուատով, դէմքով եւ նոյն իսկ խօսուածքով, որ իր հայրենակիցները չեն ճանաչել նրան: Բոլորն էլ նրան մեռած էին կարծում եւ նոյն իսկ նրա հօրենական տունն անցել էր ուրիշ ժառանգների ձեռքը: Ծառ ժամանակ է հարկ եղել, մինչեւ որ ամէն ինչ կարգի մտնէ: Վեներտիկցիք երբ տեսել են թէ Մարկոն, իր հայրն ու հօրեղբայրը մեծ քանակութեամբ զոհարեղէն են բերել Արեւելքից, իրենց հազուատեղէնի մէջ

⁸ Ուշադրութեան արժանի են օտար, անկողմնակալ ականատեսի այս սողերը (ստորագծումը մերն է), հոյ երկրի եւ ազնուականների այն ժամանակի կացութեան եւ բարքերի մասին:

կարուած, նրանց տրամադրութիւնն էլ փոխուել է...: Մարկոն այնուհետեւ կոչուել է Marco Millioni:

Այն դարերում, Վենետիկի եւ Ջենովայի հասարակապետութիւնները շարունակմբցման մէջ էին, եւ ամէն կերպ աշխատում էին իրար յիշատել, մանաւանդ նաւազնացութեան եւ միջազգային առեւտրի մէջ: Մարկոյի դարձից քիչ վերջը Ջենովացիները նաւատորմիդը Գալմատիայի ծովեզերքի վրայ սկսել է սպառնալ Վենետիկիներին: Վենետիկի հասարակապետութիւնն էլ իր կողմից ռազմանաւեր է պատրաստել, նրանց դիմադրելու համար: Մարկոյի մէջ զարթել է հայրենասիրական ողին եւ նա իր սեպհական ռազմանաւով միանում է Վենետիկեան նաւատորմիդին, Ջենովացիները դէմ կուռելու համար: Երկու թշնամի նաւատորմիդները բաց ծովում միմեանց հալածելով վերջ ի վերջոյ երկուսն էլ դալիս են... Այսաւ եւ հայկական նաւահանդիսաւ 1296ին նաւային մեծ պատերազմի դաշաւ է հանդիսանում: Յաղթանակը մնում է Ջենովացիներին, որոնք 25 Վենետիկեան նաւ կործանում եւ դերում են, որոնց մէջ է լինում նաեւ Մարկոյի սեպհական նաւը⁹: Մեր համ-

⁹ Հեթում պատմիչ՝ Այասի առջեւ այդպիսի մի նաւային պատերազմի նկարագրութիւնն է տալիս, որ տեղի է ունեցել 2 Յունիս 1293ին: Ջենովացիները 12 ռազմանաւով (Galère) յարձակուել են վենետիկիներին 32 նաւերի վրայ որոնց 24ը դերի են վերցրել: Այս պարտութեան վրէժը լուծելու համար վենետիկիներն էլ մի քանի տարի վերջը Ջենովացիները զրաւանակներն են կործանել:

բաւաւոր ճանապարհորդն ինքն էլ գերի է ընկնում: Զենովացիները բերում են նրան Զենովա եւ բանտարկում: Մարկո Պօլոյի անունն արդէն այնքան տարածուած էր Եւրոպայում, որ երկու տարի շարունակ ամէն կողմից դալիս այցելում են նրան իր բանտում, որ նրա բերանից լսեն իր անօրինակ ուղեւորութեան արկածները: Այդ պատճառով, այն էլ միւսերէն թանր անդադար չկրկնելու համար, Մարկո որոշել է թելադրել եւ գրել տալ իր ճանապարհորդութիւնը: Պիզացի ոմն Բիւստիսիէն, գրի է առել, որից յետոյ ուրիշներն ընդօրինակելով տարածել են: Այդ սկզբնական բնագրի վերնագիրն է եղել՝ *Livres des diversités et merveilles du monde*:

Մարկո Պօլո 4 տարի բանտում մնալուց յետոյ, վերջապէս շնորհիւ իր մեծ համբաւին ազատուում է եւ դառնում Վենետիկ, ուր եւ վախճանում է 1324ին (էջ 29—30):

Պատմագիրները բացի իր բազմակողմանի, ճշգրիտ եւ սրամիտ նկարագրութիւններից մի ուրիշ մեծ արդիւնք են վերագրում Մարկո Պօլոյին, այն է որ նա՝ շնորհիւ Թաթար խանի վրայ ունեցած ազդեցութեան կարողացել է համոզել, որ սա չմիանայ մահմետական Սարակինոսներին խաչակիրների դէմ, որ եթէ պատահէր, այս վերջինների դործունէութիւնը Ս. Երկրում եւ շրջակայքում:

Ռուբինեանների անկումից յետոյ Այասն
 էլ կորցրեց իր գոյութեան իրաւունքը: Առու-
 տուրը եւ նաւազնացութիւնը տեղափոխուե-
 ցան խորշի միւս եզերքն, Ալեքսանդրէտ: Այստ
 դարձաւ մի խեղճուկ աննշան գեղ, ճաճային
 վայրում, Ջիհոն գետի բերանի վրայ, Դէօրտ
 Եօլի մօտ:

Է. ԳԼՈՒԽ

Բելգիական Բրիւժ նաւահանգիստը :
Հայոց երթեւեկութիւնը : Բելգիացի հնագէտ
Վանդէն Բիւսֆէի հետազօտութիւնները հայ-
րելգիական յարաբերութիւնների մասին :
Վանդէն Բիւսֆէի եւ Հ. Գ. Վ. Ալիշանի
քղթակցութիւնը : Ֆլամաներէն արձանա-
գրութիւններ Հայոց մասին : Կիլիկիայի վեր-
ջին քաղաւոր Լեոն Զ.ը Բելգիայում : Բրիւժի
անկումը :

ԺԱ. — ԺԵ. դարերում, Բելգիայի ափողջ
ստեւտրական եւ արգիւնարեբական դործու-
նէութիւնը կենդրոնացել էր Ֆլանդրա դաւա-
սում, որի նաւահանգիստն էր Բրիւժ (Bruge)
կամ Փլամաներէն Բրիւզգէ (Brugge) : «Մի-
ջինդարում» Բրիւժ եւրոպական ստեւտրի մեծ
ճանապարհների ժամանակէտն էր դարձել»¹ :
ԺԳ. դարում նա արգէն այնչափ էր յատկա-
ցել, որ մրցում էր Վենետիկի հետ եւ այդ
պատճառով «Հիւսիսային Վենետիկ» տիրողոսն
էր կրում : Միեւնոյն ժամանակ շնորհիւ այն
կենդրոնական դիրքին, որ նա գրաւում էր

¹ H. Pirenne, Histoire de Belgique. Գ. Հատոր,
էջ 211 :

Դաղղիայի, Անդղիայի եւ Գերմանիայի մէջ,
Բրիւժ միջադպին զբաժանական հրապարակ էր
եւ Եւրոպայի առեւտրական վճարումները մեծ
մասամբ այնտեղ էին կատարուում:

Բրիւժ գտնուում էր Զվիւնել ծովախորշի
 վրայ եւ իր նաւահանգիստը, նոյն իսկ իր
 դերքը՝ ծովի յառաջնադացումից ապահովե-
 լու համար, ծովեղերքի վրայ բարձր պա-
 տուար էր կանգնեցրել: Ծովի դէմ կատա-
 րուած այս ձեռնարկն այնքան հռչակ էր ստա-
 ցել ամբողջ Եւրոպայում, որ Ժ. Դարի իտա-
 լական մեծ հանճարը, Դանտէ, որ ժամանա-
 կակից էր, անմահացրել է այդ պատուարն իր
 «Աստուածային Կատակերգութեան»² մէջ²:

Բրիւժ Ֆլամանական քաղաք էր, բայց
 բնակիչները մեծ մասը օտարերկրացիներ էին,
 այն երկիրներից եկած, որտեղից ապրանքներ
 էին բերում այնտեղ ծախելու կամ փոխա-
 նակելու: Այս ապրանքներն էին ի մէջ այլոց՝
 Անդղիայից բրդեղէն, Հունդարիայից եւ Բոհե-
 միայից մետաղներ, Ռուսաստանից մորթե-
 դէն, Սպանիայից դանադան եղեր եւ այլն³:
 Օտար քաղաքացիների այս բաղմութեան
 պատճառով Բրիւժի քաղաքային վարչութիւնը
 իր թղթակցութիւնները դրում էր զաղղիներէն,

² Dante Alighieri, Inferno XV, 4—6. Ահա այդ
 տողերի պարզ թարգմանութիւնը. «Ինչպէս որ Ֆլա-
 մանները Ռեիտանդի եւ Բրիւժի մէջ, իրենց վրայ խա-
 ղացող ծովային ալիքի դէմ թումբ են կանգնեցնում,
 որպէս զի ծովը փակելի»:

³ Van Bruyssel, Histoire du Commerce et de la
 marine de Belgique. Bruxelles 1861—1865.

գերմաներէն, անգղիերէն, բայց մանաւանդ լատիներէն, որ Միջին Դարում Եւրոպայի սովորական միջազգային լեզուն էր :

Բրիւժի ֆլամանները յարաբերութեան մէջ էին նաեւ Կիլիկիայի եւ մասնաւորապէս Այասի հետ : Վ. Լանդլուա իր Trésor des Chartes d'Arménieի Յառաջարանի մէջ գրում է .

«ԺԴ. դարում առուտուրը Հայաստանում (Հայակիլիկիայում) ընդարձակ չափեր էր առել եւ բոլոր օտար նաւադնացներն աղերսում էին (Հայոց Թագաւորից) այլեւայլ արտօնութիւններ, որ եւ ստացան, աւելի կամ նուազ չափով : Այս աղերսարկու ազգերի թուումն էին նաեւ Բրիւժի ֆլամանները» :

Նոյն ԺԴ. դարումն է, որ սկսել է նաեւ Հայոց երթեւեկութիւնը Բելգիա : Առաջին Հայ առեւտրականներն եկել են Բրիւժ 1340ին, եւ բերել են ծախելու կամ փոխանակելու, Հայկական եւ առ հասարակ արեւելեան բերքեր՝ ներկեր, համեմներ, գորգեր եւ այլն : Ըստ երեւոյթին նրանք երկար չեն մնացել այնտեղ, որովհետեւ 1354ի արձանագրութիւնների մէջ Հայի անուն չկայ : Նրանք 1358—1360ի շրջանում վերադարձել են աւելի մեծ թուով, հաստատուել են հրապարակի վրայ եւ առեւտրական ընդարձակ գործունէութիւն սկսել : Նրանք իրենց ներմուծած արեւելեան ապրանքների փոխարէն, տեղական կամ եւրոպական ուրիշ երկիւրներից Բրիւժում ամբարուած զանազան

զործուածքներ էին գնում եւ ուղարկում կամ տանում թէ Այաս եւ թէ այն նաւահանդիստներն, Միջերկրականի շուրջն, ուր իրենք ճիւղեր կամ ընկերներ ունէին :

Բրիւժում միջազգային առևտրով զբաղող բոլոր ցեղերը, Միջերկրաբանից սկսած մինչեւ Բալտիկեան ծովեզերքում բնակողները, ամէնքն էլ իրենց յատուկ «ազգային սուներն» ունէին, որ լոժա (loge) էր կոչուած : Այս կերպով Բրիւժ համաշխարհային բնակավայրի կերպարանք ունէր : Հայերը չեն ուզեցել ետ մնալ եւ կառուցել են նոյնպէս իրենց լոժան կամ «Հայասունը» :

Միջինդարում առևտրական փոխանակութիւնն այնպէս էր կազմակերպուած, որ օտարերկրացիները պարտաւոր էին միջնորդի ձեռքով գործ ունենալ ուրիշ վաճառականների հետ : Այս միջնորդն էլ պէտք է անպատճառ տեղացի լինէր, եւ Բրիւժցիք մեծապէս օգտուում էին այս հանգամանքից :

Բրիւժի Սէնտ Օբէր (Saint Obert) վանքի հին արձանագրութիւնների մէջ այսպիսի մի դէպք է պատմուած : «Նիկողայոս անունով Հայր (Niclaire den Hermenier) իրեն ընկերացող բարձրաստիճան եկեղեցականին (prelat) մի կտոր զործուածք (lakine) ընծայեց, իսկ նրանց, որոնք նրա հետ միասին Ս. Պաշի Դուռն (Cruusporte) անցան, 12 լիրա (xij lb.) տուաւ»⁴ : Ո՞վ էր այդ Նիկողայոս անշուշտ

⁴ La Flandre. Bruges 1880, p. 17.

որ եւ է պատգամաւոր, որին առանձին պատիւ են տուել եւ որ հնարաւորութիւն է ունեցել ընծաներ տալու պրէլատին եւ ուրիշներին:

Բրիւժի ԺԳ., ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերի ներածութեան եւ արտածութեան մասին մի հետաքրքրական վաւերագիր կայ Պարիսի Ազգային Մատենադարանում (Bibliothèque Nationale), որի մէջ յիշուած են թէ ո՞րտեղից, ի՞նչ տեսակ ապրանք էր ներմուծուած: Այս ցուցակի համեմատ՝ Կ. Պոլսից, Երուսաղէմից եւ Եգիպտոսից յետոյ կարգը դալիս է Հայաստանին (Հայակիլիկիա) եւ զրուած է այսպէս՝ «Dou royaume de Hermenie vient contons et tote autre espicerie dessus dite», այսինքն՝ «Հայաստանի թաղաւորութիւնից ստացուած է բամբակ եւ զանազան համեմեղէն, ինչպէս վերը յիշուած է». իսկ վերը յիշուածներն են՝ «պղպեղ, ամէն ուրիշ համեմունք եւ bresis, որ ներկելու փայտ է»⁵:

Բրիւժի կամ աւելի ընդարձակօրէն խօսելով Ֆլանդրայի՝ Միջին Դարում Կիլիկիայի եւ առ հասարակ Հայոց հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւնները ուսումնասիրութիւնը պարտական ենք մի Փլաման ուսումնականի, Էմիլ Վանդէն Բիւսքէի (Emil Vanden Bussche), որ Բելգիայի պետական զիւանապահն է եղած եւ իրեն նպատակ էր

⁵ Le Grand d'Aussy, Fabliaux (3e édit.). Paris 1829, p. 8.

գրած Բելգիայի, մասնաւորապէս նրա Փլամանական մասի հնութիւններն եւ պատմական շինութիւններն ուսումնասիրել: Նա 1878ին յօրինել է մի գրքոյկ «Արեւելեան մի խնդիր՝ Միջին Դարում» վերնագրով, որի մէջ քննել եւ հրատարակել է Ֆլանդրացի եւ մասնաւորապէս Բրիւժի՝ Մերձաւոր Արեւելքի հետ ունեցած առեւտրական կապի վերաբերեալ անտիպ վաւերագիրներ⁶: Այս ուսումնասիրութեան մէջ Բիւսքէ հրատարակել է Ալրիէն Բալտին (A. Baltyn) անունով բելգիացի փաստաբանի 1589ին յօրինած մի ղեկուցադրին եւ դրա հիման վրայ հետեւեալ եղրակացութիւններն է անում.

1. ԺԴ. դարի սկզբում, Փլամանները Մերձաւոր Արեւելքի հետ իրենց առուսուրը կատարում էին արեւելֆցիների միջոցով, որոնց թուումն են նաեւ Հայերը, ինչպէս կարդում ենք ղեկուցադրի Փլամաններէն բնագրում:

2. ԺԵ. դարի սկզբից Փոքր Ասիայից առեւտրականներ են եկել եւ սեպհական զրասենեակներ հաստատել Բրիւժում:

3. Այնուհետեւ Փլամաններն էլ նրանց օրինակին հետեւելով զնացել են Մերձաւոր

⁶ Emil Vanden Bussche, Une question d'orient au Moyen Age, documents inédits et notes pour servir à l'histoire du commerce de la Flandre, particulièrement de la ville de Bruges — avec le Levant. Bruges 1878.

Արեւելք եւ այնտեղ առեւտրական գրասենեակներ հաստատել:

4. Բայց ըստ երեւոյթին Ֆլամաններ յոյս ձեռնարկութիւնը յաջողութիւն չէ ունեցել, որովհետեւ շուտով հեռացել են Մերձաւոր Արեւելքից եւ իրենց ապրանքները ծախել են Բրիւժում Հայերին եւ ուրիշ արեւելեցիներին:

Վանդէն Բիւսքէ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում առաջին անգամ Բրիւժ եկող հայ առեւտրականների մասին: «Մերձաւոր Արեւելքից (levantin, որոնց մէջ են եւ Հայերը), դրում է նա, ամէնից յառաջ հաստատուել են Բրիւժում, այն է 1340ին: Բայց 1354ին մի տարաձայնութիւն է ծագել նրանց եւ Բրիւժի քաղաքացիների մէջ եւ այս արեւելեցիք ստիպուել են թողնել ու հեռանալ: Նրանք գնացին Դորդրէխտ (Հոլլանդայում), ուր մի քանի տարի մնացին եւ այս միջոցին նրանց հեռանալուն առիթ տուող խնդիրը հարթուելով նրանք ետ դարձան եւ 1358ին վերջնականապէս հիմնուեցան եւ իրենց գրասենեակը հաստատեցին: Նրանք (Հայերը) 1478ին մի փառաւոր տուն կանգնեցին գոթական ոճով շինուած, որի 4 անկիւնի վրայ 4 աշտարակ էր բարձրանում...: Այս արեւելեցիները իրենց եկեղեցական պաշտամունքը կատարում էին Կարմելեան կրօնաւորների (Carmes) մատուռում: Այս տունը կանգուն էր մինչեւ ԺԸ. դար եւ ապա քանդուեց...:

Բրիւժի քաղաքային զիւանում պահուած հա-
 շիւների համաձայն 1340ից էլ յառաջ այն է
 1322ին այն «արեւելքից» սկսել են Բրիւժ
 զալ... : Այս առեւտրականները հետ յաճախ
 զալիս էին «անարժէք» անձնաւորութիւններ,
 ողորմելի «թափառականներ», — որոնք եթէ
 «կոխներ ձէլ իրենց ոսկրները չէին թող-
 նում», նրանք բեռ էին դառնում քաղաքների,
 զղեակների եւ ասպետների վրին : Այսպիսի
 անարժէքներ կային եղիպացիներից, յոյնե-
 րից, վալախներից, հրէաներից, հնդկներից
 եւ այլն : Նրանց կարգում յիշուած են նաեւ
 մի քանի Հայեր, բայց անուններ չեն նշանա-
 կուած : Այս վերջինները եկել են 1447—1448
 տարիներում... : ԺՆ. զարում հայերի հետ
 միասին թուրք վաճառականներին եւս իրա-
 ւունք է տրուել St. Domat մայր եկեղեցու մե-
 ծաւորի կողմից, իրենց ապրանքը, գորգ եւ
 ուրիշ թանգարժէք իրեր ծախել եկեղեցու
 առջեւ. բայց թուրքերը ժողովրդի մոլեռան-
 դութեանը զոհ դարձան. ոչ նրանց, ոչ էլ ա-
 րարներին եւ մարտքիներին չէին սիրում
 իրենց կրօնի պատճառով. հետեւաբար մահ-
 մետականները չկարողացան այս քաղաքում
 (Բրիւժում) տեւական յարարեւութիւններ
 հաստատել, թէեւ քաղաքապետը նրանց էլ
 միւսներին հաւասար կերպով էր պաշտպա-
 նում : Նոյն իսկ կղերը հակառակ չէր...» :
 Փիլիպպոս Գեղեցիկի (Philippe le Beau
 1482—1506) թագաւորութեան ժամանակ,

Բրիւժում Հայեր եւ ուրիշ արեւելքցի չէին
մնացել...»⁷ :

Մեր արդիւնաչափ մատենադիրը՝ Հ. Ղ. Ալիշան, այդ թուականին նոյնպէս զբաղած էր հետազօտելով Հայոց յարաբերութիւնները Միջին Դարում եւրոպական երկիրներէ եւ ի մէջ այլոց Բելգիայի հետ: Նա պատրաստում էր իր Սիսական եւ Սիսուան բովանդակալից աշխատութիւնները: Ուստի նա դիմում է այս Բելգիական պետական դիւանապահին (archiviste) եւ շատ սիրալիր մի նամակով հարցնում է թէ «Հայերը ԺԴ-ից մինչեւ ԺԶ. դարերը ունեցե՞լ են առեւտրական յարաբերութիւններ Ֆլանդրայի եւ մասնաւորապէս Բրիւժի հետ»: Ալիշան՝ Բելգիացի պատմաբան—հնագէտին սիրաշահելու համար իր նամակի հետ նրան նուէր է ուղարկել մի օրինակ Վ. Լանգլուայի՝ Trésor des Chartes d'Arménie, հոյակապ հաւաքածոյից (Վենետիկ 1863): Բրիւքէ մեծապէս ուրախացել է այս նուէրից, որովհետեւ, խոստովանում է ինքն իսկ, այս հաւաքածոն «չափազանց օգտակար է արեւմտեան երկիրներէ՝ Արեւելքի հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան համար, մանաւանդ որ ինքն էլ իր մինչեւ այն ատեն կատարած աշխատութեան հաստատութիւնն է դտել այնտեղ»: Իբրեւ պատասխան՝ Բրիւքէ Ալիշանին ուղարկել է իր վերոյիշեալ

⁷ La Flandre, Revue des monuments, 1878, Bruges, p. 201—222.

«Une question d'Orient au moyen âge»
 գրքոյիը: Այնուհետեւ թղթակցութիւնը երկու
 գիտնականների մէջ շարունակուում է. յառաջ
 բերեմ նրա էական մասերը, ինչպէս որ Բել-
 գիացի գիտնականը հրատարակել է իր՝ համ-
 բաւաւոր La Flandre ամսագրի մէջ⁸:

Հ. Ալիշան 1880 Յունիս 23ին գրում է
 նրան. «Je soupçonnais que notre pauvre na-
 tion l'Arménie, devait avoir été représentée
 parmi les Levantins, commerçant avec Bru-
 ges. Votre ouvrage, que j'ai parcouru avi-
 dement, bien que ne comprenant pas les pas-
 sages en flamand, m'a confirmé dans mon
 opinion» եւ յետոյ ի մէջ այլոց աւելացնում է.
 «Dans vos minutieuses recherches dans les
 archives, auriez-vous rencontré quelque docu-
 ment concernant plus ou moins directement
 l'Arménie».

Ալիշանի այս նամակն առիթ է տալիս, որ
 Վանդէն Բիւսքէ լրջօրէն գրադի նրա յարու-
 ցած հարցով եւ իբրեւ իր հետազոտութիւն-
 ների արդիւնք մի նոր Գլուխ է գրում նոյն
 տարին (1880) իր ամսագրում «Les Armé-
 niens» վերնագրի տակ, իբրեւ յաւելում իր
 յիշեալ Une question d'Orient au Moyen âge
 աշխատութեան: Այս յօդուածում նա պա-
 սախանում է Ալիշանին հետեւեալ տողերով.

⁸ La Flandre, Revue des monuments d'histoire
 et d'antiquités. Directeur Vanden Bussche, archiviste
 de l'Etat. Bruges 1880.

«Եթէ մեր յարգելի Թղթակիցն այս հարցումով ի նկատի ունի՝ diplômes, chartes, lettres-patentes, octrois կամ որ եւ է այլ վաւերագիր վեհապետական իշխանութիւնից տրուած, ցաւ ի սիրտ պիտի առենք, որ մեր պատասխանը բացասական է: Բեղլիայի ոչ մի արքունի դիւանում եւ ոչ էլ գաւառական դիւաններում, այդպիսի վաւերագրերնէր՝ անուանապէս Հայերին տրուած, չկարողացանք գտնել, թէեւ բոլոր դիւանները փնտռեցինք»: Հեղինակը յետոյ անցնում է Trésor des Chartes d'Arménieի վերլուծման, յատկապէս Փլամանների վերաբերմամբ: Լեւոն Բ. Թագաւորի 1214 Սպրիլ 23 թուով հրովարտակում (որով Լեւոն յայտարարում է քէ մի գումար փոխ է առել եւ իբրեւ երաշխաւորութիւն իր հոգեբի մի մասը գրաւ դրել) յիշուած է Wilhelmus de Insula անունը: Այս Վիլլէլմուսը փլաման ասպետ էր, որ Անտիոքի իշխան Բոէմունդի մահից վերջը՝ անցել էր Լեւոն Բ.ի ծառայութեան: Նոյն Լեւոն Բ.ի Իննովկենտիոս պապին դրած նամակում, 1205ին, որտեղ Թագաւորը դանդաւանում է կարդինալ Pierre de Saint Marcelի վրայ, յիշուած է թէ Կրիլիկիայում ընդհանուր Ժողով է կայացել, որին մասնակցել է Ֆլանդրայի կոմսուհին:

Այնուհետեւ Վանդէն Բիւսքէ յառաջ է բերում Հայոց վերաբերեալ իր գտած արձանագրութիւնները:

ԺԴ. դարից փախստական հայեր սկսում

են Եւրոպա դալ: Բելգիացիք 1346ին նրանց
 համար մի տուն են կառուցել Բրիւժի չրջա-
 կայքում, որպէս զի «անտուն եւ անտեղ ճա-
 նապարհորդներն այնտեղ պատասխարուին»: Այս
 ապաստանարանը պատկանել է Բրիւժի
 Saint Bavon մայր եկեղեցուն, որի մատենի
 մէջ մի արձանագրութիւն կայ 1386ից, Փլա-
 մաներէն լեզուով, որտեղ ասուած է. «daer
 up dien tydt waren vele arme rudders ende
 ook landfloopers ende ook Giptenaers ende
 vremde luyen uyt Armenien ende Asien,
 vluchtende de Sarrasijnen ende comende ten
 groten ghetalle in desen lande»: (Այն ժամա-
 նակ կային բազմաթիւ աղքատ ասպետներ,
 ինչպէս նաեւ թափառականներ, նոյնպէս եւ
 Եգիպտացիներ եւ օտարականներ, որոնք դա-
 լիս էին Հայաստանից եւ Ասիայից: Նրանք
 վախճում էին սարակինոսներից եւ մեծ թուով
 զալիս էին այս երկիրը:)

Այդ թուականից էլ յառաջ, այն է 1321—
 1322ից Բրիւքսէլի Rouge Cloître նշանաւոր
 վանքի երկու կրօնաւորներին վերադրուած
 մի Փլամաներէն արձանագրութիւն կայ, որ-
 տեղ ասուած է. «doden de Sarrasijnen groote
 schade den Kerstenen in Cipers ende in Ar-
 menien. Ende de coninck von Cipers sant aen
 den paws Jan den XXij om hulpe». (Սարա-
 կինոսները մեծ չարիք էին հասցընում Կիպ-
 րոսի եւ Հայաստանի քրիստոնեաներին եւ

Կիպրոսի թագաւորը՝ Յովհան ԻԲ. Պապի օգնութիւնն է խնդրել։)

Նոյն թուականին, մի ուրիշ արձանագրութեան մէջ ասուած է. «op dit jaer soe doode de conink van Armenien dusent Sarra-sijnen»․ (Այն տարին Հայաստանի քաղաւորը հազար Սարակիսնոս սպաննեց։)

Բրիւժ եւ մերձակայ Դամմ եւ Եղլիւզ նաւահանդիսաների հին դրամական հաշիւների մէջ շատ անգամ են պատահում հայ եւ Հայաստան անունները՝ Hermanie, Harmenie, Ermeniers ձեւերի տակ, որոնց դրամական նպաստ է տրուել։ Մի տեղ, 1447ի արձանագրութեան մէջ ասուած է թէ նպաստ է շնորհուած Հայաստանցի քահանաներին (priesters uut Hermenie) , որոնք եկել են Բելլիա։

Վանդէն Բիւսքէ՝ Հայոց վրայ գրած այս յօդուածին իրրեւ վերջարան յառաջ է բերում պատմարան Ֆրուսսարի մի ընդարձակ տեսութիւնը՝ հին Փրանսերէնով գրուած, Լեւոն Զ. Լուսինեանի վրայ, երբ մեր այս վերջին թագաւորը գտնուում էր Եւրոպայում 1378ին։ «Pour ces jours, ասուած է այնտեղ, estoit avec le roy de France le roy Lion d'Ermenie, et estoit tout nouvellement revenu de Grèce et de dessus les frontières de son pays». Այստեղ՝ այն է հետաքրքրական, որ Եւրոպայի այն ճանապարհորդութեան ժամանակ Լեւոնին մի տեսակ հարցաքննութեան են ընթարկել եւ նա նրանց բոլոր հար-

ցումներին պատասխանել է անկեղծօրէն , պատմելով իր արկածներն եւ բացատրութիւններ տալով Հայաստանի այն ժամանակի քաղաքական կացութեան մասին . . . :

Լուսինեանի վրայ խօսող այս առաջին բեղիկացի պատմիչը՝ Ֆրուասար (Froissart) , որին բեղիկացիք «մեր հին ժամանակագիրների հայրն» են կոչում , Լեոնին կոչում է նաեւ Livon V. եւ Lionnet de Lusignan : Ֆրուասարի այս ժամանակագրութիւնը հրատարակուած է Բեղիկացի մեծ պատմաբան Kervyn de Lettenhoveի 24 հատորից բաղկացած ընդարձակ Պատմութեան մէջ (Bruxelles 1870—1877) :

Լեոն 2. 1378ի այս ճանապարհորդութիւնից յետոյ դարձեալ եկել է Բելգիա : Իպր (Ypres) քաղաքի արձանագրութիւնների մէջ ասուած է թէ երբ 1385ին Կարոլոս 2. Դամմ քաղաքն էր պաշտպանում թշնամիների դէմ , նրա հետ էր նաեւ «Հայաստանի թագաւորը»⁹ :

Հայ գաղութի Բրիւժից հեռանալու դիտաւոր պատճառն այն էր , որ սա ժե . դարի վերջերը սկսել էր կորցնել իր կարեւորութիւնն իբրեւ նաւահանդիստ : Ծովեզերքն այնպէս էր լցուել աւաղով , որ նաւերն այլ եւս չէին կարողանում մօտենալ որով ամբողջ նաւազնացութիւնը դադարել էր :

⁹ Kervyn, Table analytique des noms historiques, T. XX, p. 111.

Բրիւսէլի անկումից յետոյ բելգիական միւս նաւահանդիստը, Անտվէրպէն կամ Անվէրսն (Փլ. Antwerpen, դաղղ. Anvers) է նրան փոխարինում: Բայց շուտով նրա փառքն էլ հետզհետէ նսեմանում է, որովհետեւ Հոլլանդացիք ամէն միջոց դուրժ են դնում, որ Ամստերդամը ծաղկի: Էսկո (Escout) գետի բերանը, այսինքն այն հողամասն, որով Անվէրս հազորդակցութիւն էր պահպանում ծովի հետ, անցել էր Հոլլանդացի ձեռքն, ինչպէս է եւ հիմայ էլ: Հոլլանդացիք փակել էին ԺԶ. դարի վերջերը, Անվէրսի ծովային ճանապարհը: Նոյն իսկ Անվէրսի եւ բելգիական ծովեզերքի քաղաքների մէջ երթեւեկութիւնը Հոլլանդացիների հսկողութեան տակ էր գրտնւում: Ծնորհիւ այս հանգամանքի Անվէրսն այն ժամանակ նոյնպէս ինկաւ եւ դրա փոխարէն սկսաւ փայլել Ամստէրդամի աստղը: Ժէ. դարից մինչեւ ԺԹ. դարի սկիզբը, այսինքն մինչեւ Գաղղիացիների տիրելը, Ամստէրդամ առաջին տեղն էր գրաւում եւ «Եւրոպական կայսրուհի» տիտղոսն էր ստացել: Այս միջոցին է, որ հայ վաճառականները, բայց այս անգամ ոչ թէ միայն Միջերկրականի ծովեզերքում բնակողներն, ինչպէս օր. համար Զմիւռնիացիք, այլ գլխաւորաբար պարսկահայերը, նոր Զուղայեցիք իրենց ուշադրութիւնը դարձրին Ամստէրդամի վրայ եւ այնտեղ հիմնեցին մի շատ կարեւոր դպրութ, որ աւելցն ամբողջ 200 տարի եւ որ նշանաւոր

Հանդիսացաւ ոչ միայն իր առեւտրական գործունէութեամբն, այլ մանաւանդ իր տպարանական ձեռնարկութիւններովն, որոնց նմանը ոչ մի ուրիշ քաղաքում, այդ թուականին, թէ՛ դարում, չէ երեւացել¹⁰:

Երբ Բելլիւան 1830ին իր կատարեալ անկախութիւնը ձեռք բերեց եւ վերջին քաղաքական հանդամանքները ձեռնտու հանդիսացան, հայերը նորից սկսան Բելլիւա դալ, եւ հաստատուեցան կատարելապէս Սնվէրս մեծ նստահանդատում եւ Բրիւքսէլ մայրաքաղաքում, ինչպէս պիտի տեսնենք:

¹⁰ Ամստէրդամի այս համբաւաւոր դաղութի մասին տե՛ս Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը: Վիեննա 1926:

Ը. ԳԼՈՒԽ

Անվերսի Մայր Եկեղեցին: Թումաս ար-
քեպիսկոպոս Նուրիջանեանի մահն եւ քա-
ղումն այնտեղ: Նրա քողած իրերը: Թումասի
կաթողիկոսական կոնդակներն եւ բազմաքիւ
լատիներէն յանձնարագիրները: Թումասի
ծրագրած «հայ-լատինական» դպրոցը: Նրա
մահուան վկայագիրը:

Հրաշագործ Մաւարից յետոյ (Բ. Գլուխ)՝
Բեւելիան հանգստավայր է դարձել մի երկրորդ
հայ եպիսկոպոսի, որ նոյնպէս նշանաւոր է
հանդիսացած, թէեւ տարբեր տեսակէտից:
Բեւելիայի հանրահռչակ նաւահանդիսոտ Ան-
վէրս (կամ Անտվէրպէն) քաղաքի՝ յանուն
Աստուածամօր Մայր Եկեղեցին (Eglise Ca-
thédrale de Notre Dame) այն հրաշակերտ
շէնքերից մէկն է, որ երբ եւ իցէ մարդկային
հանճարը կառուցել է ի փառս Արարչին: Նրա
մեծութիւնը, ճարտարապետական շքեղու-
թիւնը, եւ առանձնապէս նրա հսկայական աշ-
տարակը պատուաւոր տեղ են յատկացնում
այս եկեղեցուն՝ արուեստի հրաշալիքների
փոքրաթիւ շարքում: Ահա այս փառաւոր տա-
ճարում, այն էլ աւագ խորանի առջեւ, դասի
մէջ, թաղուած է Վանանդեցի Թումաս արքե-

պիսկոպոս Նուրի ջանեան : Ո՞վ էր սա եւ ինչո՞վ է նշանաւոր :

Հայ ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական հանդամանքներն այնպէս են դասաւորուել, որ քաղաքակրթական քայլերն եւ ձեռնարկութիւնները մարմնացել եւ իրականացել են նրա հայրենիքից դուրս եւ ասպա ներս մուծուել : Այսպէս է եղած յատկապէս տալազրութեան համար : Հայ տալազիրն առաջին անգամ լոյս աշխարհ է տեսել այնտեղ, ուր միջոցներ կային այս նոր արհեստից օգտուելու : Ինչպէս որ առաջին կարեւոր դադթականութիւնը Եւրոպայում՝ հիմնուել է վենետիկում, այդպէս էլ առաջին հայ գիրքը երեւան է եկել դոժերի այդ հազուադիւս քաղաքում : Տալազրութեան գիւտից (1455) հազիւ 57 տարի վերջն էր, որ վենետիկում երեւաց նրա հայերէն օրինակը, 1512—1513ին : Այնուհետեւ հայ տիպն սկսում է տարօրինակ կերպով բուսնիլ Եւրոպայի այլեւայլ եւ միմիանցից հեռու վայրերում : Կ. Պոլսում (1567), Հոմում (1579 եւ 1584), Լէմբէրգում (1616), Միլանում (1624), Պարիսում (1633), եւ Լիւստնոյում (1643) : Զեռներէյ մի հայ վաճառական էլ մի սերմ բերել, ցանել է իր հայրենի Նոր Զուղայում, 1640ին : Բայց այս բոյսերն ոչ մի տեղ հաստատուն արմատ չեն բռնել եւ չեն ծլել, ծաղկել : Բոլոր այդ տալազիրները խեղճ եւ անճաշակ դուրսեր են եղել :

Հայ տպագրութեան առաջին մաքուր,
 խակապէս գեղարուեստական արտագրութիւնը
 լոյս է տեսած Ամստերդամում 1660ին, չնոր-
 հիւ էջմիածնայ Յակոբ Դ. կաթողիկոսին:
 Հոլլանդացի պատմագիրներն էլ խոստովա-
 նում են այդ երբ դրում են՝ «Հայաստանի
 պատրիարքը Յակոբ, արուեստի եւ գիտու-
 թեանց սիրահար մի մարդ, 1656ին լսելով,
 որ Վենետիկի եւ Նոր Զուլայի տպարանների
 տառերը մաշուել, անգործածելի են դարձել,
 իր սարկաւադ Մատթէոս Ծարեցին Հոլլանդա-
 է ուղարկել, որպէս զի նոր, լաւագոյն տառեր
 պատրաստել տայ»¹: Այս Մատթէոս Ծարե-
 ցին էլ իր առաջին տպած գիրքը (1660),
 Ծնորհալու «Յիսուս Որդին», անշուշտ իր
 պետից ստացած հրահանգի համաձայն, մեծ-
 փափկանկատութեամբ նուիրել է Հոլլանդայի
 իշխանին՝ «Նորընծա փոխնչիփային Վիլհալմ
 Օրանեայ»: Մատթէոսի մահից (1661) յետոյ
 Յակոբ կաթողիկոս Ամստէրդամ է ուղարկում
 Ռսկան վարդապետին, որ յաջող կերպով շա-
 րունակում է առաջինի գործն, եւ 1666ին
 երեւան է հանում առաջին հայ մաքուր եւ
 պատկերազարդ տպագիրը, Աստուածաշունչը:
 Ռսկան Ամստէրդամում 15 գիրք տպելուց յե-
 տոյ ստիպուել է իր գործունէութիւնը տեղա-
 փոխել նախ Լիվոնո եւ ապա Մարսիլիա,
 ուր եւ վախճանուել է 1674ին: Յակոբ կա-

¹ Սարուխան, Հոլլանդա եւ Հայերը, Վիեննա
 1926, Ազգային Մատենադարան, Թ. ՃԺԳ., էջ 64—71:

թողիկոս՝ այս անգամ իր ձեռնաստուն թոմաս
 վանանդեցի վարդապետին է յանձնում տալա-
 րանական գործը: Թոմաս այդ ժամանակ
 Գողթն դաւառի Ս. Խաչ վանքի նորոգութեան
 համար ժողովարարութիւն էր անում Հայաս-
 տանի այլ եւ այլ կողմերում. բայց կաթողի-
 կոսի յանձնարարութեամբ անցնում է Եւրո-
 պա եւ նախ զայլիս է Հոռոմ, ուր բերել է տա-
 լիս իր 3 մերձաւոր ազգականներին, իր մօ-
 րեղբորորդի Մատթէոս Յովհաննիսեանին եւ
 իր եղբորորդիք Ղուկաս եւ Միքայել Նուրի-
 ջանեաններին: Սրանցից Մատթէոս Յով-
 հաննիսեան ամբողջապէս նուիրւում է տալա-
 րական գործին եւ 1685ին վերականգնում է
 հայկական տալարանը Ամստէրդամում. բայց
 գործը կաղում է մինչեւ որ Թոմաս, որ ար-
 զէն եպիսկոպոս էր, իր եղբորորդոց հետ դա-
 լիս է Ամստէրդամ, տալարանը վերակաղմում
 է, ճոխացնում է նոր գործիքներով եւ տա-
 րերով եւ 1695ից մինչեւ 1705 հրատարակում
 է հայերէն մի գեղեցիկ աշխարհացոյց քարտէս
 եւ 13 գիրք, որոնք հիմայ էլ կարող են տալա-
 րական արուեստի զարդ համարուիլ:

Թոմաս վանանդեցի, 1705ին, Ամստէր-
 դամի քաղաքային նօտարի ներկայութեանը
 կտակ է անում, որով «իւր տալարանը բոլոր
 առարկաներով եւ բոլոր տալած գրքերը՝ թող-
 նում է իր սիրեցեալ հայրենիքին, որպէս զի
 այն խեղճ քրիստոնեաներն, որոնք ապրում
 են խաւարի մէջ եւ բռնաւորի լուծի տակ,
 լուսաւորուին»:

Մինչև հիմայ յայտնի չէր թէ իր տպագրական գործունէութիւնը զաղարեցնելուց յետոյ Թոմաս ո՛ւր է գնացել եւ ի՛նչ վախճան է ունեցել: Այժմ շնորհիւ մի բարեսպաստ հանգամանքի որոչ կերպով գիտենք այդ²:

1708 Յուլիս 13ին Անվէրս է գալիս ծեր եւ հիւանդ մի հայ արքեպիսկոպոս, որ դեմում է տեղւոյն եպիսկոպոսարանին: Մայր Եկեղեցւոյ վերատեսուչ հայր Nicolas Ferlatia ընդունում է թէ՛ նրան, եւ թէ՛ նրան հետեւող 2 հայ ուղեւորներին եւ տեղաւորում է եպիսկոպոսարանում: Մայր Եկեղեցին հուլում է նրանց բոլոր ծախքը: Հարկ եղած բժշկական դարմանները մատուցանում են

² Աւելորդ չեմ համարում պատմել այս հանգամանքը: Անվէրսի պետական դիւանի նախկին կառավարիչ՝ Վաննէրիւս (J. Vannerus, այժմ ակադեմիական), իր հսկողութեանը յանձնուած հին յիշատակարանները կարդի բերելու ժամանակ, պատահում է մի կապոցի, որտեղ իրեն անձանօթ լեզուով գրուած թղթեր են եղել եւ լատիներէն ձեռագիրներ, որոնցից մէկն աւանձնապէս գրաւել է նրա ուշադրութիւնը: Այս ձեռագրի մէջ ասուած էր թէ ոմն հայ արքեպիսկոպոս 1695ին Ամստէրդամում տպարան է ունեցել եւ բաղձաթիւ՝ հայերէն լեզուով գրքեր եւ քարտէսներ է տպել: Այս «նութիւնը» նրան այնչափ զարմացրել է, որ մի յօդուած է գեանդել այդ մասին Բրիւքսէլի Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique հանդէսի մէջ (1906), Note sur une Imprimerie Arménienne à Amsterdam վերնագրով: Պատահմամբ ծանօթանալով այդ յօդուածին եւ անմիջապէս տեսնուեցայ Պ. Վաննէրիւսի հետ, որ հաճեցաւ մի օրինակ նուիրել ինձ այդ յօդուածից եւ միեւնոյն ժամանակ միջամտել, որ վերոյիշեալ կապոցը Անվէրսից Բրիւքսէլ բերուելով գրուի իմ տրամադրութեան տակ: Այս կերպով եւ հնարաւորութիւն ունեցայ քննել մանրամասն նրա բովանդակութիւնը: Օգտուում եմ այս առթիւց խորին շնորհակալութիւնս յայտնելու համար յարգելի Պ. Վաննէրիւսին:

Հիւանդին, բայց իր յառաջացած տարիքի պատճառով Հիւանդութիւնն ընկճում է նրան եւ Հայ արքեպիսկոպոսը աւանդում է իր հոգին, «Հոռոմէական կաթողիկ եկեղեցու Ս. Խորհուրդներն ընդունելով», ինչպէս ասուած է նրա մահուան վկայականում: Եպիսկոպոսի տեղապահն եւ միւս Բեղլիացի կանոնիկոսները հանդիսաւոր թաղում են կատարում եւ Հայ արքեպիսկոպոսի մարմինը զետեղում են Մայր Եկեղեցւոյ աւագ խորանի առջեւ, դասուում, այնտեղ, ուր նրանից շատ յառաջ, այն է 1590ին, մի ուրիշ եպիսկոպոս է եղել թաղուած, որի տապանագիրն է՝

D. O. M. Monumentum Huguini Hiberni Archiepiscopi Thuamensis, obiit nonis Augusti M. D. X. C.

Ահա այս տապանում է հանդնում այժմ, կապտագոյն տապանաքարի տակ, մեր ծանօթ Թոմաս վարդապետ Վանանդեցի Նուբեղանեան, Գողթան դաւառի Ս. Խաչի վանահայր, արքեպիսկոպոս եւ Հայ Տպագրութեան մեծ գործիչը:

Տխուր յուզարկաւորութիւնից յետոյ եպիսկոպոսարանի քարտուղարը Հայր Հայրէնս (Hybens) կանչում է քաղաքային նօտարին եւ խնդրում է որ ըստ օրինի ցուցակագրէ հանգուցեալի իրեղէնները: Նօտարը՝ Jacques Boeye՝ Մայր Եկեղեցու արարողապետ Հայր Վան դէր Ստեգէն (Stegen) կանոնիկոսի հետ միասին մի առ մի ցուցակագրել է բոլոր

իրերը : Ներկայ են եղել եւ մասնակցել են թոմասի հետ եկած երկու հայերն , որոնց անուններն են Յովհաննէս Գասպար (Johannes Gaspar) եւ Պետրոս Ալվարէզ (Petrus Alvarez) : Յուցակը կազմուած է Փլաման լեզուով , որ Անվէրսի պաշտօնական լեզուն է : Ահա ինչպէս է նկարագրում Յուցակն՝ այս իրերը .

1. Մի կաշիով պատած սնտուկ , որի մէջ կային նոր տպուած գրքեր , մէկ մասը կազմուած , միւսն անկազմ , «հայերէն լեզուով եւ գրերով» :

2. Մի ուրիշ սնտուկ , դարձեալ հայերէն գրքերով . նաեւ երկու սեւ անդրաւարտիք :

3. Դարձեալ մի սնտուկ հայերէն գանազան գրքեր :

4. Մի սնտուկ ճերմակեղէն եւ մէջը հայերէն լեզուով մի Պատարագամատոյց :

5. Մի կաշի պայուսակ , այլ եւ այլ հապուտեղէնով : Յովհ. Գասպար յայտնեց թէ այդ պայուսակն իրենն է :

6. Կտաւէ պարկ , հազուստեղէնով : Պետրոս Ալվարէզ յայտնեց թէ այս պարկն իրենն է :

7. Մի փակ կողով , հին բարձեր եւ կաւեղէն , անարժէք :

«Թոմաս եպիսկոպոս , շարունակում է նոտարը , եկել է Անվէրս , որպէս զի այստեղից նաւով վերադառնայ իր հայրենիքը , Պարուկահայաստան» :

Այնուհետեւ նոտարը յիշում է հանդուցեալի թողած թղթերն , որ ես յառաջ պիտի

րերեմ մանրամասնօրէն, նրանց թուականի կարգով: Թղթերից երեքը հայերէն են, մնացածները լատիններէն: Նոտարն եւ եկեղեցու կանոնիկոսները հայերէն չգիրտեցաւ, հաւատացել են հայ հետեւորդները տուած բացատրութեան, այս պատճառով նրանց բովանդակութիւնը Յուցակում սխալ է արձանագրուած: Հայերէն ձեռագիրները պատճէններն են միայն մնացել, անշուշտ հայ կիսագրագէտ սպասաւորի ձեռքով ընդօրինակուած, այդ պատճառով ուղղագրական վրիւակներով լի:

Ահա այդ հայերէն թղթերը.

1. «Յիսուսի Բրիստոսի ծառայ Յակոբ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ լուսակառոյց Աթոռոյ Էջմիածնի» իր օրհնութիւնն է շնորհում «ընդհանուր ամենայն հայկական ցեղի աստուածատէր եւ բարեպաշտ հանճարաշահ վաճառականաց, եկաց եւ բնակաց, մեծաց եւ փոքունց, առ հասարակ ամենեցունց» եւ յայտնում է թէ «յերկրին Գողթնեաց վանք մի կայր սուրբ Խաչ անուն, որոյ եկեղեցիքն եւ ամենայն շինութիւնք ի վաղուց յետէ աւերեալ եւ խանգարեալ կայր, եւ եղեալ անբնակ ի քահանայից եւ եկեղեցական միաբանից եւ բնակին ի քրիստոնէից, որոց փոխանակ այլազգիք տիրէին, եւ յահէ այլազգեաց ոչ ոք չկարէր ի քրիստոնէից մօտաւորել կամ մերձենալ անդ, բայց հոգեւոր որդին մեր Թումաս վար-

դասակատ ձեռնարկեալ մեծաւ ջանիւք եւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք նորոգեալ պայծառացոյց ղեկեղեցին եւ դվանքն . իսկ այժմ անկեալ կայ ի ներքոյ բազում պարտուց վասն շինութեան կողմանէ , որոյ վասն տուաք զայս նամակս , օրհնութեամբ , շրջել ի դրոնս քրիստոսասէր վաճառականացդ եւ պարոն դուլաթաւորացդ խնդրել ողորմութիւն վասն սիրոյն Գրիստոսի եւ յուսոյ արքայութեան . ամենայն ոք , ըստ իւրաքանչիւր կարեաց , զմիմիանս յորդորելով եւ միմիանց բարեաց պատճառ լինելով յօժարամիտ կամօք եւ յայտարար սրտով ողորմութիւն արարէք...» :

«Գրեցաւ ի թուին ՌՃԺ , Մարտի ամսոյ ԻԸ . յաւուր հինգշաբթի եւ ի դրան սրբոյ էջմիածնի» :

Ըստ այսմ կոնդակը գրուած է 1661 Մարտ 28ին , ժողովարարութեան նպատակով ի նպատտ Ս . Խաչ վանքի : Իսկ նօտարը նրա բովանդակութիւնը ֆրամաներէն արձանագրել է այսպէս . «վկայական Հայոց Յակոբ պատրիարքի՝ տրուած Թոմաս վարդապետի եպիսկոպոսական օծման մասին , 28 Մարտ 1660ին» :

2. Երկրորդ թուղթն եւս նոյն Յակոբ կաթողիկոսից է եւ սկսում է այսպէս . «Յիսուսի Գրիստոսի ծառայ Յակոբ կաթողիկոս եկեղեցւոյ ընդհանուր հայկական տոհմի վիճակեալ սրբոց առաքելոցն Բարթողիմէոսի եւ Թադէոսի , տեղապահ եւ յաջորդ սրբոյն Գրի-

զոր հօրն մերոյ Լուսաւորչին, եւ պատրիարք Վաղարշապատու...»: Կաթողիկոսը այս կոն-
դակը տալիս է նոյնպէս Թոմաս վարդապետին
որ երթայ Սալմաստի եւ Խոյի կողմերն եւ ժո-
ղովարարութիւն անէ նոյն Ս. Խաչ վանքի հա-
մար, որ «հացի կողմանէ կարի պահասու-
թիւն ունի» եւ յորդորում է տալ «անտրտունջ
երեսօք եւ պայծառադոյն զիմօք»:

«Գրեցաւ ՌՃԻԱ. Հովտեմբեր քսանհինգ»
= 1672:

3. Երրորդ հայերէն թուղթն էլ նոյն Յա-
կոբ կաթողիկոսի կողմից տրուած, ուղղուած
է «Վանի թեմի եւ վիճակի առաջնորդաց,
որդւոց մեր սիրելեաց եւ համօրէն քահա-
նայից, նաեւ ժողովրդեան» ղարձեալ Ս. Խաչի
համար եւ յորդորում է, որ օգնեն Թոմաս
վարդապետին, «սիրով եւ յօժարութեամբ,
ցորենով եւ այլ ինչ նիւթով եւ ողորմու-
թեամբ»:

«Գրեցաւ թուղթս ՌՃԻԲ. Յունիս ամ-
սոյս Ժ. Ի ի յանապատս մեծ Ստաթէի» =
1673:

Նօտարն այս երկու կոնդակների հայերէն
պատճենների տակ էլ գրում է, թէ այս թղթերն
«անցագիրներ» են Հայոց Յակոբ կաթողիկոսի
կողմից Թոմաս վարդապետին տրուած»:

Իսկ լատիներէնները բնականաբար ճշդու-
թեամբ են արձանագրուած: Այս թղթերի բո-
վանդակութիւնն է՝

4. Հոռմ, 1682 Յուլիս 9. «Հայոց եւ

Հնդկաց պաշտպան» (Armenorum Indorumque Protector) *կարգինալ* Cybo, *Ջերմօրէն յանձնարարում* է «*հայ ուխտաւոր, Հայաստանի Ս. Խաչ վանքի վանահայր Թոմաս եպիսկոպոսին*» եւ խնդրում է, որ նրան ամէն տեղ սիրով ընդունին եւ նրա քանապարհների ապահովութեանը հոգ տանին : Ստորագրուած է A. Cardinalis Cybo, Protector եւ գրուած է նրա պաշտօնական կնիքը :

5. Դրանից մի քանի տարի վերջը Թոմասին գտնում ենք Բրիւքսէլում, ուր ներկայանում է *պապական նուիրակին*, եւ սա 1693 Հոկտեմբեր 27 թուով մի Յանձնարարական է տալիս, որի մէջ նուիրակը գրում է թէ Հոռմից 21 Հոկտեմբեր 1681 թուով ստացած պաշտօնագիրը վկայում է թէ Rd. Sr. Thomas Vardapiet Devanant (Վանանդեցի) իրօք «Հայաստանի Ս. Խաչ վանքի եպիսկոպոս» է : Եւ որովհետեւ, ասում է նուիրակը, նա այսչափ հեռաւոր երկրից է եկել, ուստի այն բոլոր անձերն, որոնք նրան սիրալիւ ընդունելութիւն ցոյց կու տան, արժանի կը լինին համբաւաւոր արեւելեան եկեղեցիներին (prosequantur de famoso nomine ecclesiarum orientalium egregie meritori) : Ստոր. J. Piazza նուիրակն եւ M. Pigliarch, քարտուղար : Դրուած է նուիրակի պաշտօնական կնիքը :

Շնորհիւ այս յանձնարարականի նա ազատ կերպով շրջում է ամբողջ Բելգիայում եւ բոլոր տեղական եպիսկոպոսներից արտօնու-

նօտար Melchior Scheibelavs : Դրուած է պաշ-
տօնական կնիք :

7. Թումաս Վիեննայում ստանում է ջերմ
յանձնարարական նոյն ինքն Աւստրիոյ կայսր
Լէոպոլդէց, 1697 Սեպտ. 5 թուով, մագա-
ղաթի վրայ դրուած եւ կայսերական կնիքով,
որտեղ կայսրը գովում է հայ եպիսկոպոսի
քրիստոնէական եռանդը :

Անցնում է դարձեալ 2 տարի : Թումաս
1699ին նորէց Բելլիայումն է եւ Անվէրսում
տեսնում է Բոլլանդեանների հետ : Նրա այս
տեսակցութիւնը պատմուած է Acta Sancto-
rumում, ինչպէս պիտի տեսնենք յետագայ
Գլխում : Այդ տարին նա հարկ է համարել
նոր յանձնարարական ստանալ Բելլիայում :

8. Այս նոր դրութեան մէջ, որ կրում է
1699 Յուլի 7 թուականն եւ ստորագրուած է
Մալինի արքեպիսկոպոս Humbert Guillaume
de Precipiano, մանրամասն յիշուած են մեր
Վանանդեցու բոլոր տիտղոսները լատիներէն
այսպէս՝ Rever. Dom. Thomas Vardapiet Na-
tione Armenum, ordinis St. Antonii abbatis,
Dei gratie et matris ecclesie archiepiscopum
Goghtanensum, monasterii S^{ae} Crucis, in Ma-
jore Armenia, hygamenum sive prepositum
abbatem, որ Հռոմայ Եկեղեցւոյ Ս. Աթոռի
հետ հաղորդութեան մէջ է : Բելլիացի pri-
mat արքեպիսկոպոսը ջերմազին յանձնարա-
րում է, որ ամէն ոք նպաստէ «այս անձնուէր
եկեղեցականին, որ թշնամիների տիրապե-

տութեան տակ դանուած մի երկրում բնա-
կելով եւ կեանքի բազմաթիւ վտանգներէ են-
թարկուելով հանդերձ պահպանել է իր կրօնն
ու բարեպաշտութիւնը» :

Թոմաս Բելգիայից դառնում է Ամստէր-
դամ, տպարանական գործի վրայ հսկելու
համար : Բայց 2 տարի վերջը դարձեալ ու-
ղեւորութեան է սկսում, այս անգամ դէպի
Գաղղիա :

9. Նրա թղթերի մէջ դանում ենք մի ջերմ
յանձնարարական 1702 Մարտ 3 թուով, Պա-
րիսում, Բենեդիկտեան կրօնաւորական կարգի
ընդհանուր մեծաւորից տրուած (humilis su-
perior generalis congregationis ordinis sanc-
tae benedictae) : Ստոր. Claudius Boistard :

10. Պարիսից նա դարձել է Ամստէրդամ,
ուր 1705ին կատարել է իր նշանաւոր կտակը
1705 Հոկտ. 30 թուով որի լատիներէն բնա-
գրի մի օրինակը կայ նրա թուղթերում :
Այս կարեւոր վաւերագրի ամբողջ քարգմա-
նութիւնն եւ արդէն ուրիշ տեղ³ ղետեղած
լինելով, աւելորդ եմ համարում այստեղ
կրկնել : Ինչպէս վերեւ յիշեցի, այս թուղթն
է, որ ամէնից աւելի դրաւել է օտարի ուշա-
դրութիւնը :

Հետաքրքրական է որ Թոմաս չէ բա-
ւականացել այսպէս Բելգիա, Աւստրիա, Գեր-
մանիա, Գաղղիա եւ Իտալիա ճանապարհոր-

³ Ստրուխան, Հոլլանդա եւ Հայերը : Վիեննա,
Միխ. Տպար., 1926, էջ 106—120 :

դելուլ. նա զնացել է նաեւ Անգլիա: Այս երեւում է նրանից, որ նրա թղթերում եղել է՝

11. 1707 Յունիս 8 թուով անգլիական անցադիր, մագաղաթի վրայ, լատիներէն լեզուով գրուած, Անգլիոյ Աննա թագուհու անուամբ տրուած եւ այս վերջինի արքայական կնիքովը կնքուած:

Այս վերջին ճանապարհորդութիւնից յետոյ է, որ նա որոշել է դառնալ իր հայրենիքը եւ ինչպէս վերել տեսանք, 2 հայ հետեւորդներով եկել է Անվէրս, որպէս զի այնտեղ նաւ նստի հաւանականաբար Զմիւռնիայի համար. իսկ այնտեղից դիւրին էր ցամաքային ճանապարհով Գողթն դաւառ կամ իր Ս. Խաչի վանքը երթալ: Բայց բախտը տարբեր կերպով էր տնօրինել...:

Ի՞նչ էր արդեօք նրա այս բոլոր մեծ ճանապարհորդութիւնների եւ ուսուցչապետներից⁴, եպիսկոպոսներից, կարդինալներից եւ նոյն իսկ կայսրից առած այլեւայլ յանձնարարականների նպատակը:

Թոմասի թղթերի մէջ գտնուած մի տպեալ, լատիներէն ուղերձ՝ բացատրում է այդ նպատակը:

Այս զրուածքը, առանց թուականի է եւ ուղղուած է՝ «աշխարհական եւ եկեղեցական

⁴ Հռլանդական նստարը վկայում է, որ Թոմաս յանձնարարական է ունեցել, իբրեւ իր «բրիտոնէական եռանդին ապացոյց» նաեւ Գերմանիայի Hall քաղաքի (Մարդէրուրդի մօտ) Augustus Hermanns Frantius ուսուցչապետից:

իշխաններին, դուքսերին, մարքիզներին, կոմսերին, բարոններին, եւ առ հասարակ ա- մէն վիճակի եւ դասակարգի անձերին» :

«Իմ պատանեկութիւնից սկսած, առում է այնտեղ Թոմաս Վանանդեցին, եւ միտք եմ ունեցած իմ թեմում մի լատինահայկական դպրոց հիմնել (ab adolescentia meâ hanc usque in gravescentem aetatem in meâ Diocesi Collegium utriusque Litteraturae Latino-Armeno idiomate stabiliendi animus mihi fuit semper . . .) : Այս նպատակով Պարսկահայաս- տանից Եւրոպա բերել տուի իմ ազգական երեք պատանի, որոքէս դի նրանցից երկուսը բնակիւր ուսումնով եւ բարքով կրթուին, իսկ միւսը տղազրական արուեստին հմտանայ : Տղարանը անհրաժեշտ էր իմ ծրագրած դպրոցին դրեանք հասցընելու համար . . . : Այս երիտասարդներն եկան եւ լիովին իրականացրին իմ սպասածը : Այժմ մնում է, որ նրանք էլ հնարաւորութիւն ունենան կրթել մեր այն թշուառ քրիստոնեա- ներին, որոնք գտնուում են խաւարի մէջ եւ ապրում են բռնաւորական լուծի տակ : Այս նպատակի համար պէտք է որ իմ հայրենիքում այդպիսի մի դպրոց բացուի եւ տղարանս էլ այնտեղ փոխադրուի . . . » :

Գործի էութիւնն այսպէս բացատրելուց յետոյ Թոմաս խնդրում է բարեւէր եւ բարե- սլաշտ եւրոպացի ընթերցողներից, որ չխնայեն իրենց օժանդակութիւնը եւ նրանց ջերմեռան- դութիւնը շարժելու համար պատշաճաւոր

խօսքեր է յառաջ բերում Աւետարանից ,
Գործք Առաքելոցից եւ Սաղմոսից : Աւետա-
րանից յառաջ բերած խօսքն է՝ sine me nihil
potestis facere «Առանց իմ ոչինչ կարէք առ-
նել» (Յովհ . ԺԵ . 5) :

Ի՞նչ է եղած այս շրջաբերական ուղերձի
արդիւնքը՝ յայտնի չէ : Նօտարական արձանա-
դրութեան համաձայն , նրա մահուանից յե-
տոյ որ եւ է դումար չէ գտնուած իր քով :
Այլապի միայն յիշուած է այնտեղ թէ իր հայ
հետեւորդները «Գասպար» եւ Ալվարէզ յայտ-
նեցին թէ հանդուցեալն ընդ ամէնը 5 դուկատ
(ducats) ունէր , որ ծախսուել է նաւաւարձի ,
բժշկի եւ դեղերի համար» : Այնպէս որ , նոյն
խիկ նօտարական ծախքն Անվէրսի եկեղեցին
է վճարել , ինչպէս վկայում է նօտարի ընկա-
լադիրն , որտեղ ասուած է թէ «Հայաստանի
հանդուցեալ արքեպիսկոպոսի իրերը ցուցա-
կադրելու համար գործածուել է 26 թերթ
թուղթ եւ ծախքը 14 st. (տեղական դրամ) է» :

Թոմասի այս անակնկալ վախճանից յե-
տոյ նրա հետեւորդները խնդրել են , որ իրենց
մի վկայական տրուի այս տխուր եղեւթեան
մասին , որպէս զի նրանք անարգել շարունա-
կեն իրենց ճանապարհը : Ըստ այնմ Անվէրսի
Մայր Եկեղեցու եպիսկոպոսական Տեղապա-
հից 22 Սեպտեմբեր 1708 թուականով այդ-
պիսի մի վկայական ստանալով Յովհ . Գաս-
պար եւ Պետրոս Ալվարէզ մեկնել են իրենց
երկիրն եւ իրենց հետ անչուշտ տարել թո-

մասի բոլոր իրեղէններն, որովհետեւ դրանց հետքը չէ մնացել Անվէրսում :

Շատ հետաքրքրական վաւերագիր է այդ վկայականը, որտեղ պատմուած է ամբողջ եղեւթիւնն եւ միանգամայն բարի վկայութիւն է տրուած հայ սպասաւորներին մասին : Այդ թղթի մի օրինակը կցուած է Յուդակին եւ դանւում է կապոցում :

Vicarij generales Episcopatus Antverpiensis vacantis etc.

Omnibus has visuvis salutem in Domino: Notum faciemus et attestamur quod die 13 July anni 1708 ad urbem hanc Antwerpiensem venerit Ill^{mus} ac Rev^{mus} D^{mus} Thomas Vardapiet Archiepiscopus Stae Crucis in Gochtan, Abbas St Ordinis Stⁱ Antonij Perso-Armenia, hic vir confectae aetatis in Armeniam jter prosequi cupiens praepeditus jnfirmitate, eaque continuo jnvalescente, tandem eccl^{iae} Catholicae Romanae sacramentis vite munitus, hic pie obdormivit jn Domino, die nempe 8 Septembris, eiusdem anni, et quiescit jn choro eccl^{iae} nostrae cathedralis ante summum altare jn sepulchro, cuius jnscriptio in verbis ut sequitur: *Heignini Hyberni Archépⁱ Tuamensis*, post cuius obitum ministri eius Joannes Gasparus et Petrus Alvarez hinc jn Regionem suam redire meditantes, humiliter nobis supplicarunt sibi concedi Litteras commendatitas, quorum desiderio libenter annuentes testamur dictos

supplicantes, a tempore quo hic degerunt, sese, ut honestos viros decet, gessisse et religionis nostrae catholicae munera exercuisse, proinde eosdem uti tales, omnibus quorum opera ac favore indeguerint in Domino commendamus. Datum Antverpia, in vicariatu nostra die 22 Septemb. 1708.

(Ստոր․) Demandato adm. RR. ac Ampliss: Dnorum Vivariorum Gnolum praefotorum (?)

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ Է

Անտոկէրպէնի եպիսկոպոսական աթոռի թափուր լինելովը նրա ընդհանուր տեղակալները յայտնում են՝

Բոլոր նրանց, որոնք կը կարդան այս զիրն՝ ողջոյն ի Տէր: Ծանուցանում եւ վկայում ենք, որ 1708 Յուլիա 13ին Անտոկէրպէն քաղաքս եկաւ Գերպ. եւ Գերապայծառ Տէր Թովմաս վարդապետն, Արքեպիսկոպոս Ս. Խաչ (վանքի) Գողթն (զաւառի), Պարսկահայրում, վանահայր Ս. Անտոնի կարգի: Այս անձը, որ ծեր էր, փափաղել էր Հայաստան վերադառնալ, սակայն հիւանդութիւնն, որից վաղուց տառապում էր, արգելք դարձաւ: Նա՝ Հռոմէական կաթողիկ եկեղեցու Ս. Խորհուրդներովը զօրանալով այստեղ բարեպաշտօրէն ի Տէր հանդեաւ, տարւոյս Սեպտեմբերի 8ին, եւ հանգչում է այս Մայր Եկեղեցու դասի աւագ խորանի առջեւ, այն տապանի մէջ, որի վրայ այսպիսի արձանագրութիւն

կայ՝ «Heignini Hyberni Archépⁱ Tuamen-
sis⁵»: Նրա մահէնց յետոյ իւր սպասաւորները՝
Յովհաննէս Գասպար եւ Պետրոս Ալբարէզը՝
իրենց երկիրը դառնալ ուղելով, խոնարհա-
բար խնդրեցին մեղինց, որ Յանձնարարական
Թղթեր տանք նրանց: Ուստի ընդ առաջ գնա-
լով այս բաղձանքին, սրանով վկայում ենք,
որ յիշեալ խնդրատուները, որքան ժամանակ
որ նրանք այստեղ մնացին, իրրեւ սլարկեւտ
մարդիկ ասլրեցան եւ մեր կաթուղիկ կրօնի
սլարտականութիւնները կատարեցին: Ըստ
այսմ յանձնարարում ենք նրանց ի Տէր, ի բրեւ
օգնութեան արժանի կարօտ անձեր: Տրուած
է Անտովէրպէնում, մեր Տեղակալութեան ժա-
մանակ, 1708 Սեպտեմբեր 22ին:

⁵ Անտովէրպէնի (կամ Անվէրսի) սկոտական դիւանի
յիշատակարանների մէջ տեղեկութիւն կայ նաեւ այս
Հանդուցեալի մասին: Այնտեղ ասուած է, որ Տուամի
(Tuam) արքեպիսկոպոս Milerus Hignius 1590 Օգոս-
տոս 4ին իր կողակը շինելուց յետոյ երկրորդ օրը վախ-
ճանել է Անվէրսում:

Թ. ԳԼՈՒԽ

Բոլլանդեան «ընկերութեան» ծագումն եւ կրած «փորձանքները»: Acta Sanctorum եւ նրա մէջ Ագաքանգեղոսի քննադատութիւնը: Բոլլանդեանների միւս հրատարակութիւնները: Հայագէտ Բոլլանդեաններ. Է. P. Peeters եւ նրա հայագիտական երկասիրութիւնները: Բոլլանդեանների Մատենադարանը Բրիւքսելում:

Բեղլիայում Հայագիտութեան տարածման համար կարեւոր դեր է կատարած եւ շարունակում է կատարել Société des Bollandistes (Բոլլանդեանների Ընկերութիւն) անունով յայտնի կրօնաւորական կարգը, որի լատիններէն համբաււոր տարբերական հրատարակութիւնը Acta Sanctorum (Գործք Սրբոց) հանրածանօթ է գիտական աշխարհին: Բայց նախ քան Բոլլանդեանների Հայագիտական ասպարէզում ունեցած դործունէութեան մասին խօսիլը, աւելորդ չեմ համարում մի ընդհանուր ակնարկ նետել այս «Ընկերութեան» ծագման տարածման եւ նրա ուղղութեան վրայ:

Հոլլանդացի մի «յիսուսեան» կրօնաւոր, Հ. Բոսքէյդէ անունով (Heribert Rosweyde),

որ իրեն նպատակ էր ընտրել սուրբերի կեանքն ու վարքն ուսումնասիրել, իրաւամբ նկատել էր, որ վկայաբանութիւնները, այսինքն սուրբերի գործերի նկարագրութիւնները վխտում են բազմաթիւ անհաւատարի գէտքերով, չափազանցութիւններով կամ ընդհանրապէս այնպիսի պատմութիւններով, որոնք հեռու են նշմարտութիւնից: Եւ նա գալիս է այն եզրակացութեան, թէ այդ առասպելներն աւելի վնաս են պատճառում կրօնասիրութեան քան օգուտ: Ուստի նա որոշում է մի նոր, լուրջ ժողովածոյ կամ նորատեսակ «Վարք Սրբոց» գրել, որի մէջ միայն ճշմարիտ կամ գոնէ ճշմարտանման գէտքեր պատմուէին: Ըստ այսմ սուրբերի գործերն ու վարքը պիտի խմբագրուէր աւելի անկողմնակալ կերպով եւ աւելի լաւ քննուած եւ ստուգուած աղբիւրների հիման վրայ: Ռոզվէյդէ իր այս գաղափարը ներկայացնում է Հռոմ կարդինալ Բէլլարմինին, նրա հաւանութիւնը ստանալու համար եւ կարդինալն ոչ միայն հաւանութիւն է տալիս, այլ եւ ամէն կերպ քաջալերում: Ռոզվէյդէ՝ այդ նպատակով սկսել էր ամէն կողմից նիւթեր ամբարել եւ արդէն մեծ առաջ էր ժողովել իր հսկայական ծրագրի իրականացման համար, երբ մահը վրայ է հասնում 1629ին, Բելգիայում: Այն ժամանակ մի ուրիշ յիսուսեան կրօնաւոր բելգիացի հայր Բոլլանդ (Jean Bolland) անունով, յանձն է առնում ի կատար ածել այս ձեռնարկութիւնը, օգտուելով Ռոզվէյդէի հաւաքած

նիւթերից : Այս կերպով երեւան է գալիս Acta
 Sanctorumը, որի առաջին երկու հատորները
 1643ին հրատարակուած են Բելգիայի Անտ-
 վէրպէն (Antwerpen կամ Anvers) քաղա-
 քում : Ահա այս Բոլլանդի անունով է, որ հրա-
 դործը շարունակող յիսուսեան կարգի կրօնա-
 ւորներին խումբը սկսել է այնուհետեւ կոչուիլ
 «Բոլլանդեանների Ընկերութիւն» : Հ. Բոլ-
 լանդի դործակիցն էր իրեն նման տաղանդա-
 ւոր աշխատող եւ բազմաձուլ մի կրօնաւոր,
 Հ. Հէնսքէն (P. Godefroi Henschen) : Սրանք
 երկուսը 1658ին հրատարակում են 3 հատոր
 եւս : Առաջին 2 հատորը յատկացուել էր այն
 սուրբերին, որոնք տօնուած էին Յունուար ամ-
 սում, իսկ վերջին 3 հատորները Փետրուարին :
 Հռոմի բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը
 գնահատեց նրանց այս ձեռնարկը : Աղէքսանդր
 է. պապը Հ. Բոլլանդին եւ իր աշխատակից-
 ներին Հռոմ հրաւիրելով նրանց տրամադրու-
 թեան տակ է դնում Վատիկանի դիւաններն,
 որպէս զի այնտեղ փնտռեն եւ քննեն ինչ վա-
 ւերագիր, որ օգտակար գտնեն իրենց նպա-
 տակի համար : Բոլլանդ՝ հիւանդութեան
 պատճառով անկարող լինելով ճանապարհոր-
 դելու, Հ. Հէնսքէն (Henschen) եւ մի ուրիշ
 նշանաւոր աշխատակից Հ. Պապեբրուկ (Pape-
 broek) օգտուում են այս նպատակով հանգա-
 մանքից եւ ոչ միայն Վատիկանի հին վկայա-
 բանական ձեռագիրներն են քննում, այլ Խտա-
 լիայի, ինչպէս նաեւ Գերմանիայի եւ Գաղ-
 չիայի կարեւոր մատենադարաններն աչքից

անցընելով ընդարձակ նիւթ են ժողովում : Այս կերպով Acta Sanctorum-ի նորանոր հատորներ են հրապարակ դալիս : Բոլլանդեաններն իրենց այս նոր «Վարք Սրբոցում» դտել, մաքրել էին բոլոր հին վկայաբանութիւնները, անաչառ քննութեան ենթարկելով մի խումբ սուրբերին վերադրուած հրաշքներն եւ անբնական դէպքերը¹ : Այս բոլորը տեղի ունէր դեռ Ժէ. դարում :

Գիտական աշխարհը մեծապէս զնահատեց Բոլլանդեանների այս քննադատական ձեռնարկութիւնը : Այնպիսի գիտնականներ՝ քրիստոնէական գրականութեամբ զրազոյդ բանասէրներ՝ ինչպէս են Ad. Harnack գերմանացին եւ C. H. Turner անգլիացին, գովասանք ուղղեցին նրանց հասցէին : Մի գաղղիացի երեւելի քննադատ գրում է². «Inutile de faire longuement l'éloge d'un ouvrage aussi universellement estimé. Dès les premiers volumes, l'esprit critique apparaît et les Pères Bolland, Henchenius et Papebroek témoignent pour certaines légendes mal venues d'une sévérité égale à celle des simples laïques.»

Այսպէս չմտածեցին սակայն ուրիշ հրօնաւորական կարգեր : Հ. Պապեբրոքի հեղինակած քննական կենսագրութիւնը երուսադէմի պատրիարք Ս. Ալբէրտի վրայ, զրդոնց

¹ard, Archiviste de d'Etat. Mémoire sur les Bollandistes. Gand 1835.

² Auguste Molinier, Les Sources de l'Histoire de France. T. V. 1904, p. CLXIII.

կարմեյականներին, որոնք մի երկար եւ խիստ յուշադիր տպեցին բոլլանդեանների վկայաբանական քննադատութիւնների դէմ: Հ. Պատկերութե անպատասխան չթողեց այդ յուշադիրը (1696): Կարմեյականները զայրացած՝ խնդիրը ներկայացրին Սպանիոյ Հաւատաքննութեան Ատեանին, որ այն ժամանակ դեռ իր ամբողջ ոյժի մէջն էր: Տօլէդոյում կայացած Հաւատաքննական Դատարանը դատապարտեց բոլլանդեանների ձեռնարկը իբրեւ «մոլորական եւ հերետիկոսական գրութեան» եւ բանադրանքի սպառնալիքի տակ արգելեց նրանց ընթերցումը...

Բոլլանդեանները չընկրկեցան այս անարդար վճռի առջեւ: Նրանք դրաւոր դիմեցին սպանեական այդ հաւատաքննական դատարանին եւ խնդրեցին, որ ցոյց տայ թէ «որոնք են Acta Sanctorumի բովանդակած հերետիկոսական, մոլորական տողերը», բայց... պատասխանի չարժանացան: Այս անիրաւ վարմունքը ազդեց նրանց վրայ եւ հարուածեց նրանց գործունէութիւնը: Այսպէս տեւեց գրութիւնը, մինչեւ որ վերջապէս Հոռոմ 1715ին, փոխեց հաւատաքննական ատեանի վճիռը, բարձաւ արգելքն եւ բանադրանքն եւ ազատութիւն տուաւ բոլլանդեաններին՝ իրենց առ կախ թողած գործը վերսկսելու: Բայց խնդիրը այդ «մեծ փորձանքով» չէր վերջացել. ուրիշ նիւթական եւ բարոյական անյաջողութիւններ հետեւել էին առաջինին որոնց վրայ աւելորդ եւ համարում կանգ առնել:

Միայն 1836ին է, խկապէս, որ Բոլլանդեանները ձեռնարկութիւնը կենդանութիւն ստացաւ: Գաղղիայում մի մեծ ընկերութիւն յանձն էր առել Acta Sanctorumի հրատարակութիւնը ստանձնել, այն սլայմանով, որ բոլլանդեանները իրենց գործունէութիւնը Գաղղիա փոխադրեն: Բայց Բելգիա՝ որ նոր էր իր ազգային պետական անկախութիւնը ձեռք բերել, չթողեց, որ այդ գիտական ձեռնարկութիւնը հեռանայ իր երկրից: Լուվէնի կաթոլիկ համալսարանի տեսչութեան նախաձեռնութեամբ «Բոլլանդեանները Ընկերութիւնը» վերակազմուեց, ուրիշ Բելգիացի յետադիմողներու մասնակցութեամբ: Ընկերութեան կենդրոնատեղին Անտվէրպէնից տեղափոխուեց Բրիւքսէլ, ուր եւ մնում է ցարդ, հետզհետէ զարգացնելով իր գիտական եւ կրթական գործը:

Հետաքրքրական է այն առաջին կարեւոր յիշատակութիւնը, որ եղած է Acta Sanctorumի մէջ հայ վկայաբանութեան մասին: Հատուածի հեղինակն է նոյն ինքն շ. Հէնսքէն, Բոլլանդի գործակիցն եւ Acta Sanctorumի հիմնադիրներից մէկը: 1707ին տպուած Յուսիսեան Դ. հատորում, Հէնսքէն խօսում է մի խմբային մարտիրոսութեան, այն է «10.000 իսահեղեանների» առասպելի մասին եւ յիշում է մի «հայ եպիսկոպոսի» վկայութիւնը: Նա գրում է. «Որովհետեւ տօնացոյց խմբադրողներն այսպիսի, երբեմն աւելի եւս անմիտ առասպելներ են ընդունել եւ ներմուծել, չենք

կարծում թէ այդ պարագան, իրողութեան անհաւանականութիւնը բաւական լինի, որ այդ «10·000 խաչեցեալները» առասպելի վրայ չխօսէինք: Պէտք է ենթադրել թէ նա լատինական ծագում ունի եւ լատիններն են եղած, որ ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերում, Խաչակրութեան շրջանում այս աւանդութիւնը հաղորդել են Հոռմէական Եկեղեցուն յարած հայերին: Մի կայ արքեպիսկոպոս որ 1699ին անցնում էր Անտվէրպէնից, հաւատարացրեց մեզ թէ այս առասպելը դեռ գոյութիւն ունի այնտեղ, ազէտ ժողովուրդի մէջ³»:

Այս հայ արքեպիսկոպոսը Թոմաս Վանանդեցին էր, որ ինչպէս տեսանք նախորդ Գլխում, 1708ին դարձեալ եկել է Անտվէրպէն, իր հայրենիքը վերադառնալու մտադրութեամբ, բայց հիւանդացել եւ վախճանել է այնտեղ:

Acta Sanctorumի Հայոց վերաբերեալ ամենակարեւոր հատուածը Աղաթանդեղոսի քննադատութեանն է վերաբերում: Երբ ընդլանդեաններն ամէն կողմ պատելով իրենց «Գործք Սրբոցի» համար նիւթեր եւ ձեռագիրներ էին ժողովում, այսպիսի պրպտումների ժամանակ, Ֆիորէնցիայում, Մէդիչիների համրաւաւոր Մատենադարանում նրանք գտել են Աղաթանդեղոսի մի ձեռագիրը, յուսարէն լեզուով: Բովանդեան Հ. Ստիւտինդ

³ Acta SS. Junii, T. IV, p. 176, «Sed neque Armenis nota est nisi ex Latinis scriptoribus», վերնագրի տակ:

(Stilting) անմիջապէս լծուել է նրա քննութեանն եւ լատիներէնի թարգմանելով, յուհարէն բնագրի հետ միասին հրատարակել է Acta Sanctorum-ի մէջ, 1762ին⁴։ Ստիլտինգ՝ այս քննութեան մէջ հաւատ չէ ընծայում ոչ Գր․ Լուսաւորչի Հոռոմ երթալուն եւ ոչ էլ Սեղբեստրոս սլապի հետ տեսնուելով Դաշինք կազմուելուն։

Միւսնոյն ժամանակ, այս կաթոլիկ աստուածաբանը մատնանշում է Ազաթանդեղոսի բովանդակած վկայարանութեան բազմաթիւ անճշգրտութիւններն եւ աւելորդարանութիւնները Ս․ Հռիփսիմէի, Գայեանէի եւ ընկերուհի կոյսերի վերաբերեալ։ «Հ․ Ստիլտինգի այս քննադատութիւնը, դրում է Բեղիացի հայագէտ Ֆ․ Նէվ, հաւանութիւն չգտաւ Վեներաբիլի գլխաւոր Մխիթարեանների կողմից⁵»։ Եւ իրօք, այնուհետեւ էլ, Ազաթանդեղոսի վրայ խօսող Մխիթարեան հեղինակներ Ստիլտինգի հերքումներին կարեւորութիւն չընծայեցին կամ նրա ցոյց տուած նոր շաւղով չընթացան (հմմտ․ Չամչեան, Պատմ․ Հայոց, Հատ․ Ա․, էջ 359—420 եւ Ծանոթութիւններ․ Հատ․ Բ․, էջ 613—679․ հմմտ․ նաեւ Աւգէրեանի, Ինճիճեանի գործերն եւ այլն)։ Ս․ Ղազար՝ Ազաթանդեղոսի հայերէն

⁴ Acta Sanctorum, Sept., T. VIII, p. 295, վերնագիրն է՝ «De S. Grigorio Episcopo Armeniae confessioni item SS. virginibus Ripsime, Gaiana et Soeis martyribus, in Armenia Majores».

⁵ Felix Nève, L'Arménie Chrétienne, p. 194.

րնադիրը հրատարակելուց յետոյ 1840ին լոյս
ընծայեց նաեւ նրա խաւերէն թարգմանու-
թիւնը: Իտալացի գիտնական Tomaseo եւս
այս թարգմանութեան կցել էր «վիճարանա-
կան գիտողութիւններ» (Observations polé-
miques), ինչպէս ասում է նոյն Ֆ. Նէվ:
Տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ Հ. Բ. Սարգի-
սեան, իր հմտալից ուսումնասիրութեան մէջ⁶:
Նա բացասաբար վերաբերուեց Տրդատի եւ
Գրիգորի Հոռոմ երթայու աւանդութեան: Նա
եղաւ, որ առաջին անգամ երեւան հանեց, որ
Ագաթանգեղոսի մէջ Կոստանդիանոսի վրայ
սկսածուածն էլ քաղուած է Եւսեբիոսի «Վարք
Կոստանդիանոսի» գրքից (Գ. գլ. ա):

Հ. Ստիլտինգին լիովին հաւանութիւն
տուող առաջին Միթիթարեանն եղաւ Հ. Յ.
Տաշեան, որ որոշ կերպով գրեց թէ Բուլլան-
դեան գիտնականի «սուր յիտողութեանց շա-
տերը ցայսօր իսկ զօրութիւն ունին, թէպէտ
եւ հեղինակը սոյն դրոց (Ագաթանգեղոսի)
րնադիրն եւ անոր հայ մատենագրութեան մէջ
բռնած գրիցն անծանօթ էր: Իւր (Ստիլ-
տինգի) գիտողութեանց հետեւութիւնն է թէ
սոյն դրոց մէջ կայ շատ բան նշմարիտ եւ
յարգի, բայց նաեւ շատ բան սուտ եւ առաս-
պելակաւ, եւ ինք զատոնք իրարմէ զատելու
ալ ջանաց⁷»: Տաշեան մի ուրիշ առթիւ էլ
նոյնպէս կտրուկ կերպով գրեց. «Պէտք չկայ

⁶ Ագաթանգեղոս եւ իր բաղձադարեան զաղտ-
նիքը: Վենետիկ 1890:

⁷ Հանդէս Ամսօրեայ, 1890, էջ 193:

լսելու, որ այժմ Ագաթանգեղեայ անուամբ գտնուող Դաշանց թուղթը չատ ուչ եւ չատ աղէտ գրչի գործ է⁸» :

Ըստ սկզբնական ծրագրի, Acta Sanctorum-ի մէջ տեղ ունին քրիստոնեայ կրօնին պատկանող բոլոր սուրբերը, ոչ միայն նրանք, որոնք ընդհանուր քրիստոնէութեան մէջ յայտնի են եւ տօնուով են ամէն երկրում, այլ նաեւ նրանք, որոնք՝ միայն մասնաւոր եկեղեցիների եւ նոյն իսկ առանձին կրօնական խմբակցութիւնների պաշտաման առարկայ են: Acta Sanctorum-ը տալիս է իր քննած վկաների վերաբերեալ վաւերագիրներն իրենց յատուկ բնագիրներովը⁹:

Acta Sanctorum-ի հատորները կաղմուած են ամիսների եւ օրերի շարքով: Ամէն ամիս իր հատորներն ունի եւ նուիրուած է այն սուրբերին, որոնք այդ ամսի օրերումն են տօնուով: Մինչեւ հիմայ հրատարակուած է 65 հատոր, որոնց վերջինը Նոյեմբեր ամսին է յատկացրած եւ շարունակութիւն է 1896 Նոյեմբերին լոյս տեսածին, իրրեւ սրա Ա. մասի լրացումը¹⁰: Այս մեծագիր հատորը ամբողջապէս խմբագրուած է հայր H. Dele-

⁸ Անդ, էջ 249:

⁹ A travers trois siècles. L'œuvre des Bollandistes 1615—1915; par Hippolyte Delhaye S. J., Bruxelles 1920.

¹⁰ Novembris, Tomi II pars posterior... Bruxelles, Société des Bollandistes, in folio, 1931. p. XXIV + 721.

hayeի ձեռքով, որ Բոլլանդեանների այժմեան պետն եւ ղեկավարն է :

Բոլլանդեանների այս վկայարանական գիտական զործունէութիւնը քաջալերութիւն է գտած օտար մեծ մատենադարանների վարչութիւնների կողմից, որոնց մէջ առաջին տեղն են զբաւում Լոնդոնի British Museum-ն եւ Պարիսի Bibliothèque Nationale-ը :

Բոլլանդեան ընկերութիւնը 1882ին ձեռնարկեց յարակից մի ուրիշ պարբերական հրատարակութեան, դադղիւրէն լեզուով, *Analecta Bollandiana* խորագրով, որի մէջ մտնում են մասամբ՝ անտիպ վկայութիւններ իբրեւ յաւելում *Acta Sanctorum*-ի եւ մասամբ նոր քննութիւնների արդիւնքները : Ընդարձակ տեղ է տրուած այնտեղ այլեւայլ մատենադարան ճիւղերի՝ գլխաւորաբար վկայարանական գրականութեան վրայ դրախտական յօդուածների : Այս ժողովածոն, որ բացառապէս գիտական սկզբունքներով է ստաջնորդւում, ըստ արժանւոյն գնահատուած է արտաքին ուսումնական աշխարհից եւ օտարներ եւս աշխատակցում են այնտեղ :

Վերջին տարիները Բոլլանդեաններն առանձին ուղագրութիւն են դարձրել արեւելագիտական բաժնին : Նրանք 1910ին հրատարակեցին «Արեւելեան վկայարանական Մատենադարան» (*Bibliotheca hagiographica Orientalis*), որտեղ յառաջ բերուած եւ մատնանշուած են ի մէջ այլոց նաեւ հայկական բնա-

գիրքեր : Սրանով չբաւականանալով , բոլլանդե-
կանները նուիրուեցան նաեւ հայերէն լեզուի
ուսման : Առաջին հայագէտ Բոլլանդեանն էր
Ժ . Մատանյը (Jules Matagne) : Դժբախտա-
բար նա անկարող եղաւ երկարօրէն զբաղիլ ,
իր կարճատեւ կեանքի պատճառով (ծն .
1833 — վրժ . 1872) : Նրանից յետոյ , բայց ան-
համեմատ աւելի մեծ չափով հայերէն լեզուի
եւ մատենագրութեան նուիրուեց հայր Պ . Պե-
տերս (Paul Peeters) , որ հմուտ է ոչ միայն
հին արեւելեան լեզուներին , չխօսելով բնա-
կանաբար եւրոպականների վրայ , այլ եւ
վրացերէնի եւ ռուսերէնի :

« Պետերս ծնած է Բելգիայի Տուռնէ (Tour-
nai) քաղաքը , 1870ին : Գրաբար հայերէնն
սկսած է սորվիլ 1895ին Լուվէն (Բելգիայի
համալսարանական քաղաքը) , առանց ուսուց-
չի . բայց բազմաթիւ աշխատութեանց եւ հի-
ւանդութեան պատճառով իր այս ուսումն
ընդհատուեցաւ է ունեցած : 1902—1903ին
Բէյրութ է գտնուած , ուր ասորերէն եւ արա-
բերէն սորվելու ժամանակ , հայերէն լեզուով
եւս զբաղած է զործնականապէս , հայ կղե-
րականի մը քով : Այնուհետեւ ինքնաշխատու-
թեամբ է շարունակած : Հայերէն կերպախո-
սութիւնը (morphologie) սորված է Պետեր-
մանի Porta linguarum orientaliumէն , իսկ
համաձայնութիւնը ի սկզբան Lauerի Arme-
nische Grammatikով փորձած է սորվիլ , որուն
անբաւականութիւնը տեսնելով՝ Աւետիքեանի

«Քերականութիւն Հայկականը» (Վենետիկ 1823) սկսած է դործածել, ամբողջապէս զազղիւրէնի թարգմանելով: Պետերս ոչ միայն հմուտ զրաբարադէտ է, այլ աշխարհաբարի ալ տիրացած է տոկուն աշխատութեամբ: Հայադիտութեան մէջ իր առաջին դործերն եղած են *Analecta Bollandiana*ի XXIV (1905) հատորի մէջ (էջ 125—132) երկու մատենա-խօսականներ, որոնց մէկն է Dr. Weberի *Die katholische Kirche in Armenien* ստուար դրքի վրայ: Քննադատի մը անաչառութեամբ, որ զլիաւորապէս Բոլլանդեանց յատուկ է, այս մատենը թէ կարգաւորութեան եւ թէ սկզբունքի կողմանէ պակասաւոր կը գտնէ: Վ. Ֆիլոնիքը ձրի չեմ տրուած: Հայկական նիւթոց վերաբերեալ հրատարակութեանց ունեցած մեծ հմտութիւնը կը յայտնուի, երբ Վէրէրին անծանօթ մնացած աղբիւրներն անոր մտադրութեան կը յանձնէ: Քննադատութիւնը կը վերջացնէ բաղձանք յայտնելով, որ հեղինակը իւր երկասիրութիւնը նոր կաղապարէ անցընելով նորէն հրատարակէ: Միւս մատենախօսութիւնը J. Labourtի *Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide*, Paris 1904 դործին է նուիրուած: Հոս մտադիր կ'ընէ Peeters, որ Labourt՝ Տիգրոնի քահանայից գլուխ Մարի ելէցին վրայ խօսած ատեն փաւստոս Բիւզանդացւոյ նոյնին վրայ պատմածը (Դ. 16) չի յիշատակեր¹¹:

¹¹ Հանդէս Ամսթրէս, 1905, էջ 95—96:

Analectaի 1909ի հատորում (T. 28) ունի երկու յօդուած, Une passion arménienne de Saint Georges, որ «Վկայարանութիւն Սրբոյն Գէորգայ Զօրավարին» գրուածքի լատիներէն թարգմանութիւնն է, հանդերձ քննութեամբ, եւ Une passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Sahin et Benjamin, որ «Ս. Արդայի եպիսկոպոսի եւ Որմզդանայ եւ Սայենի եւ Բենեամինի սարկաւազի վկայարանութեան» (Վարք վկայարանութիւնք Սրբոյ . Ա. Վենեա . 1874) լատիներէն թարգմանութիւնն է ընդարձակ ներածութեամբ: Իսկ 1911ի հատորում (T. 30, էջ 5—26), Pour l'histoire synaxaire arménien յօդուածում, ընդարձակօրէն եւ հմտալից կերպով ուսումնասիրում է Հայոց Յայսմաւուրիքը, այս մասին եղած բոլոր հայ եւ օտար գրուածքները յիշատակելով: Նոյն հատորում ունի մի ուրիշ գրուածք եւս, La passion arménienne de S. Phocas, որտեղ նա այս հայերէն վկայարանութիւնը (Վենեաիկ 1874) բխած է համարում ասորերէն բնագրից եւ տալիս է նրա ամբողջական լատիներէն թարգմանութիւնը ասորական օրինակի հետ համեմատութեամբ: Եւ այսպէս չարունակում է իր հայադիտական քննութիւնները Analactaի յետագայ հատորներում: Յառաջ բերեմ մի քանի հետաքրքրականները: La version ibero-arménienne de l'autobiographie de Denys l'Aeropagyte յօդուածում (T. 39, 1921) Հ. Պետերս հրատարակել է Դիոնիսիոս Արիսպագացւոյ ինքնակենսագրութեան

վրացերէն օրինակը՝ սրա լատիներէն թարգմանութեամբը: Ներածութեան մէջ ղիտնական հեղինակը աշխատում է ապացուցանել, որ հայերէն օրինակն, որ առաջին անգամ Հ. Ն. Վ. Ակինեան հրատարակ հայնեց եւ արաբերէնից թարգմանուած էր կարծում, բխում է վրացերէնից եւ վրացերէնն է, որ արաբերէնից է առնուել: Այս հիման վրայ Հ. Պետերս մեկնում է այն արարական հետքերն, որոնք առաջին անգամ Հ. Ակինեան մատնանշել էր: Դարձեալ նոյն հասորում Les traductions Orientales du mot martyr (էջ 50—64) յօդուածում Պետերս բացատրում է թէ հայերն էլ խաղտիների նման փոխ են առած յունական «մարտիրոս» բառը, որը սակայն ժողովրդական ստուգարանութիւնը լծորդել է «մարտ» բառին: Հայերէն բուն բառերն են, ասում է նա, «վկայ» եւ «խոստովանող», որոնց առաջինը յունարէնի, իսկ երկրորդը ասորերէնի նմանութեամբ են ձեւուած: Իսկ Traductions et traducteurs dans l'hagiographie orientale à l'époque byzantine գրուածքում (Անդ, T. XL, III եւ IV, էջ 241—298) ընդարձակօրէն խօսում է Հայոց վրայ եւս: Բոլոր դրացի լեզուներից, ասում է, թարգմանութիւններ եղած են, բայց հայերէնից օտար լեզուի թարգմանութիւն քիչ է կատարուել (այսպէս են Աղաթանգեղոսն եւ Աղուեսագիրքը): Միայն վրացերէնն է, որ մեծ չափով թարգմանել եւ առ հասարակ փոխ է առել հայ մատենագրութիւնից: Սակայն,

Եղրակացնում է Հ. Պետերս, «Օտար լեզուով
զրող Հայեր պակաս չեն եղած» :

Հայագէտ Բոլլանդեանը բնականաբար
սլիակ հետաքրքրուէր ըստը այն հայերէն
կամ հայագիտական հրատարակութիւններով,
որոնք գիտական-ստամական բովանդակու-
թիւն ունին եւ մատչելի են եղած իրեն : Ուստի
նա բազմաթիւ գրախօսականներ ունի գրած
այսպիսի հրատարակութիւնների վրայ : Յի-
շեմ նրանցից մի քանիսը : *Analecta Bollän-*
*diana*ի 1911ի հատորում (T. 30, էջ 109)
քննում է Պրոֆ. Ն. Ազոնցի՝ ուսուերէն *Ар-*
мениа в эпоху Юстиняна (Հայաստանը Յուս-
տինիանոսի ժամանակ) կարեւոր ստամական
ուսումնասիրութիւնը (տպ. Պետերբուրգ
1908) եւ եղրակացնում է. «Պ. Ազոնցի գիտա-
կան հետազօտութիւնները ամենալուրջ ուշա-
դրութեան արժանի են ըստը մասնագէտների,
զանց չափնելով նաեւ վկայարաններին» : Այն
հատորում խօսելով Հ. Ն. Ակինեան «Կիւրիոն
կաթողիկոս վրաց, է. դարի հայ-վրական
յարարերութեանց մասին» (Վիեննա 1910)
հմտալից ուսումնասիրութեան վրայ, վկայում
է թէ «հեղինակի (Ակինեանի) գիտողութիւն-
ները սրայծառ են, լաւ չղթայուած եւ կատա-
րելապէս առարկայական» : Կիւրիոնի դէմքը
այնպէս բարեհաճօրէն է նկարուած, որ նա
բնթերցողի համակրանքն է գրաւում, եւ վեր-
ջացնում է Հ. Ակինեանի այս գիրքը «une re-
marquable étude» կոչելով : Նոյն հեղինակի
«Սկեւրայի Աւետարանը» սրտկերպաւոր գրքի

(Վիեննա 1930) մասին խօսելով ասում է.
 «Հ. Ալկինեան, որին բաղմաթիւ ուսումնա-
 սիրութիւններ ենք պարտական հայ պատ-
 մութեան եւ գրականութեան վրայ, շատ զե-
 ղեցիկ դադարար է ունեցել հետազօտելու
 այս ձեռագիր Աւետարանն, որ պատկանում է
 Հայ-Կիլիկեան զեղարուեստին»: Հ. Պետերս
 ընդարձակ գրախօսական ունի նաեւ Հ. Վար-
 դան Վ. Հացունու՝ «Կաթողիկոսական ըն-
 տրութիւնն եւ ձեռնագրութիւնը Պատմութեան
 մէջ» (Վենետիկ 1930) բովանդակալից եւ մեծ
 հմտութեամբ գրուած աշխատութեան վրայ:
 Նա գտնում է իրաւամբ, որ Հ. Հացունի
 «յոյժ շահեկան մանրամասնութիւններ է հա-
 ւաքել. աղբիւրները նշանակուած են ճշդիւ եւ
 այն մասնագէտներն, որոնք կը կամենան աւելի
 խոր կերպով ուսումնասիրել այս հարցը, այն-
 տեղ պիտի գտնեն ներածութիւն եւ ընտիր,
 զոհացուցիչ նիւթեր»: Այս միեւնոյն հատո-
 ւում Հ. Պետերս ունի մի գեղեցիկ հետազօ-
 տութիւն «Un colophon géorgien de Thornik
 le moine» վերնագրով, որ խկապէս վրացա-
 գիտութեան է վերաբերում: Այսչափ միայն
 յիշենք, որ այս Թոռնիկը ծննդեամբ հայ էր
 եւ միայն դաւանութեամբ «վրացի» այսինքն
 ճշգրտոյնը՝ «քաղկեդոնական»: Վերջապէս,
 այնտեղ կայ գրախօսական նաեւ «Յարգանք
 հայ նահատակին, Յիշողութիւններ Յաւիտե-
 նական Քաղաքից» (Վիեննա 1930) գրքոյկի
 վրայ, որի մասին բառացի ասուած է «Ce

petit livre écrit c o n a m o r e, est tout fait pour plaire et pour instruire» :

Հ. Պետերս անդամ է եւրոպական գիտական հաստատութիւնների, ի մէջ այլոց Բրիւքսէլի Արքայական Ակադէմեայի Գաղղիական ճիւղի, որի նիստերում կարդացած է շահեկան ուսումնասիրութիւններ :

Մեզ համար ուշադրութեան արժանի է նրա հետեւեալ գրութեան — L'Intervention politique de Constantin II. dans la Grande Arménie en 338, տպուած նոյն Ակադէմեայի 1930/31ի Bulletinում, որտեղ հետազոտուած է Հայաստանի քաղաքական վիճակն եւ հայ ժողովրդի դրութիւնը Դ. դարում :

Հ. Պետերս աշխատակցել է նաեւ Պարիսի Revue des Etudes Arméniennes պարբերականին, որի առաջին իսկ համարում ղետեղել է մի յօդուած հետեւեալ վերնագրով՝ Le début de la persécution de Sapor, d'après Faust de Byzance (Շապուհի հալածանքի սկզբնաւորութիւնն ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ), որտեղ նա մեկնաբանում է փաւստոսի ԺԶ. եւ ԺԷ. Գլուխները, բաղմամբիւ հայ եւ օտար պատմական աղբիւրների վրայ հիմնուելով (1920, T. I, էջ 15—33) : Նրա վերջին յօդուածն այդ ամսագրում, մի կարեւոր եւ ուշադրաւ ուսումնասիրութիւն է հայ այբուբէնի ծագման վրայ (L'origine de l'alphabet Arménien, Revue IX, էջ 219 եւ շար.) :

Բրիւքսէլի Արեւելեան Կաճառի նորերս հրատարակած ժողովածոյին (Mélange Bidez,

Annuaire, T. II, 1934), նա մասնակցել է մի հետաքրքրական յօդուածով, A propos de la version arménienne de l'historien Socrate, որտեղ յառաջ են բերուած մանրամասնօրէն այն բոլոր աշխատութիւններն, որ երեւցել են այս հարցի վրայ հայերէն եւ օտար լեզուներով: Հեղինակի եզրակացութիւնն է թէ Փիլոնի ժամանակագրութիւնն ստոյգ է եւ գրուած կանխադոյն քան է. դարի վերջերը: Իսկ Բրիւքսէլի հանրաժանօթ Byzantion գիտական հանդէսի 1933ի համարում (T. VIII, fasc. 2), որի ղեկավարն է Պրոֆ. Հանրի Գրէգուառ (որի մասին առանձնապէս պիտի խօսուի իր տեղում), Պետերս մի հետաքրքրական յօդուած ունի ΠΑΣΑΓΝΑΘΗΣ — ΠΕΡΣΟΓΕΝΗΣ յունարէն վերնագրով, որտեղ քննում է է. դարում ալաբական տիրապետութեան շրջանը Հայաստանում: «Պասագնաթէս» Հայաստանի պատմիկի «Դաւաճանութեան» զրոյցն առիթ առնելով ըստ իր սովորութեան քննում է բազմաթիւ՝ հայկական, ասորական, յունական եւ արարական աղբիւրներ:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի, 1927 Նոյ.—Դեկտ. յորեկանական թուի մէջ, ուր գտնում ենք միա՛յն եւրոպացի հայագէտների յօդուածները, Հ. Պետերս ունի հետեւեալ աշխատութիւնը՝ Une sainte arménienne oubliée, Sainte Marie la Jeune (էջ 723—730): Նա խօսում է մի հայ սրբուհու մասին, որ անձանօթ է մնացել հայ վիպարանութեան եւ առ հասարակ հայ մատենագրութեան, բայց որի յիշատակը

պահպանուել է Աթոս լեւան վանքի մի յունական ձեռագրում: Խոր կերպով ուսումնասիրելուց յետոյ բոլոր աղբիւրները, նա եղբակացնում է թէ այս սրբուհին հայ էր, որ զաղթել է Թ. դարում Կղարջքից երբ այնանդ սկսել էին իշխել Բագրատունիներն իրենց աթոռատեղի Արտանուշ բերդում: Ուրիշ աշխատութիւն եւս հրատարակած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի «Յուշարձանում» 1911ին «La passion arménienne de S. Serge le Stratélat» (էջ 186—192):

Բոլլանդեանների փառքն է կաղմում նրանց ճոխ եւ բաղմարովանդակ Մատենադարանը Բրիւքսէլում, որ ունի իր ընդարձակ Արեւելագիտական բաժինը: Այնտեղ պատուաւոր տեղ է գրաւում նաեւ Հայկական մասը, ուր կարելի է գտնել թէ զասական եւ թէ ժամանակակից՝ գիտական, պատմական եւ կրօնական շատ կարեւոր հրատարակութիւններ, անխտիր, թէ հայերէն եւ թէ օտար լեզուներով: Հայերէն պարբերական ուսումնաթերթերից կան լիակատար ժողովածոներ, Բաղմովէպի, Հանդէս Ամսօրեայի, Արարատի (մինչեւ 1914) եւ Սիրնի (1917ից սկսած): Հայկական Մատենադարանի հիմնադիրն է եղած վերոյիշեալ առաջին Բոլլանդացի հայագէտը Ժ. Մատանյը (Jules Matagne). Իսկ այնուհետեւ մեծապէս ճոխացած է շնորհիւ Բոլլանդեանների մեծ հոգածութեան:

Բրիւքսէլում, Բոլլանդեանների այս հաշուադիւտ մատենադարանը տրամադրելի է

բոլոր ուսումնասէրներին : Նրա ընդարձակ
 դահլիճ-ընթերցարանում , շարունակ նստած
 պարապում են ամէն ազգի , կրօնի եւ սեռի
 բանասէրներ , իւրաքանչիւրն իր ցանկացած
 ճիւղի վերաբերեալ մատեանների մէջ թա-
 ղուած : Բոլլանդեանները սիրայօժար կեր-
 պով աջակցում են նաեւ իւրաքանչիւրին իրենց
 խորհուրդներով : Նս եւս , իբրեւ այդ դահ-
 լիճի եռանդուն յաճախողներից մին օգտւում
 եմ այս առթից իմ խորին շնորհակալութիւնս
 յայտնելու ընդհանրապէս Բոլլանդեան Ընկե-
 րութեան եւ մասնաւորապէս բաղմանաժողով
 Հ. Պ. Պետերսին :

Ժ . ԳԼՈՒԽ

Առաջին Բեկիացի մեծ հայագետը, Ֆելիքս Նեվ. իր աշխատութիւնների ամբողջ ճուղակն եւ նրանց համառօտ բովանդակութիւնը: Նրա կենսագրութիւնը: Ազարեան պատրիարքի նամակը:

Առաջին բեկիացի գիտնականն, որ լրջօրէն դրադուեւ է հայերէնի ուսումով, ուսումնասիրել է հայ մատենագրութիւնն եւ իր հմտալից գրութեանքներովը մեծ ջանք է գործ դրել հայ ժողովուրդն եւ իր անցեալը ծանօթացնելու իր հայրենակիցներին եւ առհասարակ եւրոպական գիտական շրջաններին, Ֆելիքս Նեվ (Felix Nève) է եղած: Ուստի՝ յարգելով նրա յիշատակը, ես հարկ եմ համարում մանրամասնօրէն կանդ առնել նրա հայագիտական աշխատութիւնների վրայ: Նեվ՝ Լուվէնի (Բեկիայում) համալսարանի ուսուցչապետ էր եւ այնտեղ է գրած իր ուսումնասիրութիւնները, տպուած զանազան գիտական հրատարակութիւնների մէջ:

Ֆելիքս Նեվի առաջին հայագիտական աշխատութիւն է՝

Թ. 1. Esquisse historique sur la langue et la littérature arménienne Համառօտ տեսութիւնը Հայ լեզուի եւ գրականութեան վրայ, որ տպուած է 1841ին, Լուիզնի մէջ, Choix de Mémoires de la Société littéraire գրական Ժողովածոյի Ա. հատորում :

Այնուհետեւ ամբողջ 40 տարի նա անընդհատ՝ մինչեւ իր մահը, նուիրուել է Հայ բանասիրութեան եւ թէ՛ բովանդակութեամբը, թէ՛ ուղղութեամբը մեծապէս զնահատելի աշխատութիւններ լոյս ընծայել: Այս գրական գործերի մեծագոյն մասը 1886ին ամփոփուած են՝ L'Arménie Chrétienne խորագրով մեծ Ժողովածոյի մէջ:

Նէվ Բարեխղճօրէն ուսումնասիրած է Հայ մատենագրութիւնը, մասնաւորապէս հոգեւոր գրականութիւնը: Նա շատ տեղերն իր քննութեան առարկայ դարձած աղբիւրներից ճշգրտութեամբ թարգմանած է գաղղիերէնի:

Հայ ազգային հաստատութիւններին վերաբերւում է համակրանօք եւ երբեմն մինչեւ խիստ ցատուկ դուրգուրանք է ցոյց տալիս: Բայց երբ մօտենում է դաւանարանական խնդիրներին, այն կէտերում, որոնց մէջ Հայ եկեղեցին տարբերւում է Հռոմէական եկեղեցուց, Նէվի եղբակացութիւնները բնականաբար աննպաստ են առաջինին: Չմոռնանք, որ Նէվ ոչ միայն կաթոլիկական համալսարանի սլոֆէստր էր, այլ եւ ջերմ կաթոլիկ:

Յէլիքս Նէվին՝ իր առաջին հայագիտական աշխատութիւնների մէջ օգնել է մի ու-

բիշ բելլիացի գիտնական, Բրիւժի թեմական եպիսկոպոսը, մոնաէնեօր Մալու, որ 8 տարի նրա հետ միասին ուսուցչապետ է եղել Լուսիկէնի համալսարանում եւ «զգացել է թէ շատ բան կարելի է սպասել թէ՛ ընդհանրապէս գիտութեան եւ թէ մասնաւորապէս քրիստոնէական գրականութեան համար, հայկական յիշատակարանների ուսումնասիրութիւնից», ինչպէս գրում է Նէվ:

Գանք այժմ նրա հեղինակութիւններին.

Ա. «L'Arménie Chrétienne» Ժողովածոյի առաջին գրութեան քնն.

Թ. 2. Tableau de la littérature Arménienne, որտեղ հեղինակը՝ 44 ընդարձակ էջերում ներկայացնում է ընթերցողներին՝ հայերէն լեզուն եւ այբուբէնը, լեզուի մշակման շրջանները, առաջին հայ թարգմանիչներէն եւ մատենագիրներէն: Այնուհետեւ ծանօթացնում է խաչակրութեան շրջանի հայ գրականութեան հետ եւ վերջապէս համառօտ սպասելին է տալիս նորագոյն շրջանի հայ գրականութեան, դանազան երկիրներում: Այս կերպով բելլիացի կամ առհասարակ եւրոպացի ընթերցողը, կարող եմ ասել նաեւ հայ ընթերցողը, մի ընդհանուր, ամփոփ սպասելիքով ծանօթանում է հայ լեզուի մշակման եւ հայ գրականութեան ծագման, անկման վերածնունդի եւ այժմեան տիրող շրջաններին:

Թ. 3. L'hymnologie Arménienne, 14 էջ:

Նէվ տալիս է հայկական շարականներէ հեղինակների ամբողջական ցուցակը, նրանց

այլեւայլ տպագրութիւնները, կարեւոր համարած չարականների քննութիւնն եւ գաղղ. թարգմանութիւնը:

Թ. 4. La Transfiguration de notre Seigneur Jésus Christ, dans l'office des Arméniens. 18 էջ:

Նէվ կապում է այս տօնը Հայոց հեթանոսական շրջանի վարդապետի հետ, յառաջ է բերում այս մասին հայ մատենագիրների գրածները, պարզում է Տօնացոյցի մէջ Այլակերպութեան տօնի Ա., Բ. եւ Գ. օրերի էանոններն եւ տալիս է սրանց թարգմանութիւնը:

Թ. 5. De l'Invocation du Saint Esprit. Hymnes traduites et commentées pour servir à l'histoire du dogme en Orient. 44 էջ:

Նէվ այստեղ եւրոպական դիտական աշխարհի ուշադրութիւնն է հրաւիրում «քրիստոնէական աստուածաբանութեան այն կոթողների վրայ, որոնք պահպանուած են հայ գրական լեզուի մէջ եւ շատ քիչ են ծանօթ եւրոպացում»: Նա բնութարձակօրէն յառաջ է բերել Հոգւոյն Սրբոյ հայող հայ եկեղեցական փառաբանութիւնները, եւ մանրամասնօրէն խօսում է Հոգեգալստեան երգերի բովանդակած վարդապետութեան, նրանց աղբիւրների, ոճի եւ հեղինակների վրայ եւ տալիս է այս երգերի բարեխիղճ թարգմանութիւնը:

Թ. 6. Canon des Fêtes de Saint Jean Baptiste. 19 էջ:

Այստեղ հեղինակը խօսում է նախ Յովհ.

Մկրտչի մասին ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու աւանդութեան վրայ, ապա տալիս է թարգմանաբար՝ հայ եկեղեցւոյ երգերն եւ կանոնները:

Թ. 7. Canon des Saints Apôtres Pierre et Paul. 14 էջ:

Այս աշխատութեան մէջ Նէվլ յառաջ է բերում եւրոպական ազբիւրններից բաղմաթիւ յիշատակութիւններ Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալների մասին եւ յետոյ տալիս է Հայոց հոգեւոր երգերի բովանդակութիւնը նոյն առաքեալների վրայ:

Թ. 8. Constantin et Théodose devant les Eglises Orientales. Etude tirée des sources grecques et arméniennes. 36 էջ, 8°:

Արեւելեան եկեղեցիները, ըստ Նէվլի, շատ աւելի մեծ յարգանք են մատուցանում եւ նոյն իսկ պաշտում Կոստանդիանոս եւ Թէոդոս կայսրներին, քան Արեւմտեան եկեղեցին: Հեղինակը թարգմանօրէն յառաջ է բերում յունական եւ հայկական եկեղեցական գրութեան, որոնք մինչեւ այդ՝ ուր եւ է եւրոպական լեզուով գեռ չէին թարգմանուած: Հայկական գրութեանների թւում կան քաղութաւորներ հայ պատմադիրներից, Յայսմաւուրքից եւ Շարակնոցից: Նրա եղբայրացութիւնն է թէ «Հայ եկեղեցին երախտադիտական յիշատակ է պահպանել Կոստանդիանոս կայսեր նկատմամբ, բայց աւելի մեծ պատիւներ է յատկացրել Թէոդոսին, որի առաքինութիւնը հայերն աւելի մաքուր եւ աւելի կատարեալ

են համարել քան Կ. Պոլսի բոլոր միւս կայսր-
ներինը» :

Թ. 9. La légende de Saint Rhipsimâ et
de ses compagnes martyres. 10 էջ :

Նէվ պատմում է այստեղ Ս. Հռիփսիմէի
եւ իր ընկերուհիների Հայաստան դալու եւ
մարտիրոսանալու դէպքը՝ Ս. Քաթանդեղոսի եւ
Մ. Խորենացու աւանդածի համաձայն : Նա
ամբողջապէս թարգմանել է այս կոյսերին
նուիրուած գեղեցիկ շարականը՝ Կոմիտաս
կաթողիկոսի (է. դարում) յօրինածը եւ ասլա
Ներսէս Շնորհալուծը՝ ԺԲ. դարում : Իր այս
թարգմանութեան Նէվ կցում է կարեւոր ծա-
նօթութիւններ՝ Շարականների բովանդակու-
թեան վերաբերեալ :

Թ. 10. Cantiques en l'honneur de Var-
tan et de ses compagnons, guerriers armé-
niens, martyrs de la foi. 8 էջ :

Հայ Եկեղեցին սրբոց կարգն է դասել
Վարդանանց պատերազմի մէջ նահատակուած
հայ զինուորներին : Յոյն եւ ուրիշ աստուա-
ծաբաններ անտեղի են դաւել այս սրբացումը
այն հիման վրայ թէ Ընդհ. Եկեղեցին չէ
սրբացնում այն քրիստոնեաներին որոնք ան-
հաւատների դէմ մղուած պատերազմների մէջ
սպանուած են : Եկեղեցին մարտիրոս չէ հա-
մարում նաեւ բիւզանդական կայսրութեան
այն զինուորներին, որոնք անհաւատների
դէմ ճակատամարտներում ինկել են : Նէվ
այստեղ պաշտպան է կանգնում Հայ Եկեղե-
ցուն եւ պատասխանում է. « Հայն ազգովին

ոտքի էր կանգնել օտար ասպատակողներէ դէմ . մզուած պատերազմը հաւատքի պաշտպանութեան համար էր : Հայոց զիմադրութիւնը քրիստոնէական կրօնքի հալածանքի պատճառով էր : Հետեւաբար Վարդան եւ իր ընկերները քրիստոնէական կրօնի համար զոհուել են կամաւորապէս . . . : Հայ զօրապետները եւ զինուորները զիւրութեամբ կարող էին ուրանալ իրենց կրօնն եւ վախճան տալ կռուից . բայց նրանք յօժարակամ կռուի են զնացել յանուն քրիստոնէութեան եւ զօհուել, ուրեմն նահատակներ են» :

Այս ջատագովումից յետոյ, Նէվ թարգմանում է Ներսէս Շնորհալու երկու զեղեցիկ Շարականները Վարդանանց վրայ, պատմական ծանօթագրութիւններ աւելացնելով իր կողմից :

Թ. 11. Les hymnes funèbres, prières liturgiques de l'Eglise Arménienne pour les morts.

Այս աշխատութիւնը հեղինակի ամենահին գրուածքներից մէկն է, Լուվէնում տպուած 1855ին . 40 էջ, 8⁰ : Նա բաժնուած է հետեւեալ Գլուխների .

Ա. Շարականի երգերը, նրանց թուականը, հեղինակներն եւ թարգմանութիւնը, 4 երգ :

Բ. Ներսէս Շնորհալու երգը մեռելոց վրայ :

Գ. Մեռելական երգերի կարեւորութիւնը Հայոց դաւանութեան եւ պատարագի մէջ :

Դ. Մեռեալների համար եղած աղօթքի հետևութիւնները :

Նէվ ասում է թէ «այս գրաւոր յիշատակարանները վկայում են թէ ի՞նչ է իրօք Հայ եկեղեցու դաւանանքը» :

Թ. 12. St. Grégoire l'Illuminateur, fondateur de l'Eglise Arménienne et un de ses plus anciens écrivains.

Նէվ իր այս աշխատութեան մէջ Գրիգոր Լուսաւորչի վրայ խօսում է իրրեւ հայ մատենագրի : Նա ի նկատի ունի «Յաճախապատումի» հեղինակին : Նա համառօտ կերպով ծանօթացնում է ընթերցողներին Գրիգորի կեանքի եւ գործունէութեան հետ եւ պարզում է իր հայեացքը Յաճախապատումի մասին : Ի՞նչ լեզուով էր նա գրուած : «Թէեւ, ասում է Նէվ, Գրիգոր իր դաստիարակութիւնը Կեսարիայում առած լինելով, սէտք էր որ յունարէն լեզուով գրած լինէր իր ճառերն եւ աղօթքները, բայց կասկած չկայ, որ նա խօսած եւ քարոզած է հայերէն լեզուով եւ իր աղօթքներն էլ հայերէն է շարադրած : Միայն թէ սրովհետեւ իր ժամանակ գեռ հայերէն գիր չկար, որ միայն Ն. դարուն է ընդունուած Հայաստանում, ուստի Գրիգոր ստիպուած էր կամ յունական եւ կամ ասորական գիր գործածել : Հարիւր տարի վերջը միայն նրա այս գրուածքները արտագրուել են, հայերէն տառերով : Այսպիսի պարագաներում յօրինուած գրութիւնը անշուշտ պիտի ունենար մութ խմբագրութիւն եւ պակասաւոր տեղիք,

որոնք մինչեւ հիմայ էլ թարգմանողների համար մեծ դժուարութիւնների առիթ են» :

Նէվլ յիշում է թէ ի՞նչ թարգմանութիւններ են եղած Յաճախապատումի՝ եւրոպական լեզուներով եւ ապա յառաջ է բերում Գրիգոր Լուսաւորչի 23 ճառերի վերնագիրները, որոնցից մի քանիսը, մասնաւորապէս Թ.ը (Ս. Երբորդութեան վրայ) նա արդէն թարգմանաբար հրատարակել էր 1866ին, Revue Catholiqueի մէջ :

Թ. 13. Saint Grégoire de Nareg. Notice littéraire et biographique. 12 էջ :

«Գրիգոր Նարեկացին, ասում է Նէվլ, Հայ Եկեղեցու ամենամաքուր փառքերից մէկն է, իսկ մինչեւ հիմայ ոչինչ է կատարուած նրան ծանօթացնելու, ժողովրդականացնելու համար մեր Արեւմուտքին» : Եւ հեղինակը յանձն է առել այս գործն եւ յաջողութեամբ ի կատար ածել : Նա ընդարձակօրէն պատմում է Նարեկացու ծագումն ու կեանքը : Ինչպէս յայտնի է Նարեկացին ծնած է 951ին. նրա հայրը Սոսորով Մեծ եւս հմուտ էր գրականութեան, մասնաւոր հելլենականին : Այնուհետեւ Նէվլ բացատրում է Նարեկացու դրուածքների միտքը. գովաբանում է նրա գլուխգործոցը՝ «Երգոց Երգի» մեկնութիւնը, որ նա հեղինակել է, երբ դեռ 26 տարեկան էր : Նէվլ տալիս է Նարեկացու մի քանի «ճառերի» ղեղեկիկ թարգմանութիւնը. չէ մոռացել յիշել նաեւ թէ Ներսէս Լամբրոնացին նրան «հրեշտակ ի մարմնի» է կոչել :

թ. 14. Le patriarche Nerses IV, dit Schnorhali ou le Gracieux, envisagé comme écrivain. 18 էջ:

Նէվ պատմում է նախ Ներսէս Շնորհալու ծագումնն եւ դաստիարակութիւնը: Նրա հայրն էր Աղիրատ, աղնուական գերդաստանից. մօր կողմից նա Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր: Գրիգոր վկայասէր կաթողիկոսն, որի քով անցել է նրա պատանեկութիւնը, Շնորհալու մեծ հօրեղբայրն էր: Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը նրա աւագ եղբայրն էր, որի օգնականը դարձաւ Ներսէս. իսկ երբ իր այս եղբայրը վախճանուեց, Ներսէս՝ կաթողիկոս ընտրուեց նրա տեղ, 1166ին, երբ իր իմաստութիւնն եւ ճարտարախօսութիւնը հանրածանօթ էր դարձել: Նրա հայրապետութիւնը կարճատեւ եղաւ. նա վախճանուեց 1173ին: Շնորհալու կաթողիկոսական գործունէութեան մէջ ըստ Նէվի, առանձնապէս յիշատակելի են այն բանակցութիւններն, որ նա վարել է Յոյն Եկեղեցու հետ միանալու նպատակով:

Նէվ մանրամասն խօսում է Շնորհալու գրուածքների վրայ մեծ գովասանքով: «Իրրեւ բանաստեղծ, գրում է նա, հայ լեզուն ճոխացրեց նոր յանգերով: Նրա ոտանաւորները տողորուած են ոչ միայն կրօնական այլ եւ հայրենասիրական շունչով. բայց Շնորհալու բուն ոգին երևում է իր արձակ գրութիւնների մէջ: Այստեղ է ցոյց տալիս նա իր գործն ու ազդեցութիւնն իրրեւ եկեղեցական

և Իրրեւ Հայ Եկեղեցւոյ պէտ» : Ներսէս Շնորհալու գրուածներէ մեծ մասը թարգմանուած է լատիներէնի՝ Կապէլէտտիի ձեռքով, (Abbé Joseph Capeletti) և տպուած Վենետիկում 1833ին :

Թ. 15. Des Principaux monuments de la Littérature historique de l'Arménie. 12 էջ :

«Աստուածաբանական այլ և այլ ճիւղի գրուածքներից վերջը, ասում է Նէվ, Պատմադրութիւնը Հայ գրականութեան կարեւորագոյն մասն է» : Հեղինակը մանրամասն նկարագրել է թէ ի՞նչ է կատարուած՝ Հայ պատմադրութիւնը եւրոպական գիտական աշխարհին ծանօթացնելու համար : Նա պատմում է, որ առաջին ուժեղ քայլն առել է Բրոսէ, Histoire de la Géorgieի մեծանուն հեղինակն, որ ոչ միայն քաջ վրացագէտ այլև հմուտ հայագէտ էր և շատ լաւ ըմբռնել էր Հայ պատմիչների կարեւորութիւնը : Բրոսէ (Brosset) 1840ին, Պետերբուրգի Գիտութեանց ճեմարանին ներկայացրեց՝ «Հայ անտիպ պատմադիրների ժողովածոն» կազմելու ծրագիրը (Projet d'une collection d'historiens arméniens inédits) վերնագրով որտեղ խորհուրդ էր տուել օգտուիլ ղլխաւորաբար Էջմիածնի Մատենադարանէն :

Ճիշդ նոյն տարին 1840ին, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնն էլ ծրագրել էր հրատարակել այդպիսի մի ժողովածոյ, իտալերէն թարգմանութեամբ, որ պիտի բաղկանար 24 հատորից, 8⁰ : Բայց այս ծրագրի հա-

մեմատ միայն 2 հատոր լոյս ընծայուեց. Մ. Խորենացին եւ Աղաթանգեղոսը : Ապա Մկրտիչ Էմին Մոսկուայում հրատարակեց Մովս. Խորենացու եւ Վարդան Մեծ պատմիչի ռուսերէն թարգմանութիւնը : Նշանաւոր հայագէտ գաղղիացին Եղ. Դյուլուրիէ (Ed. Dulaurier) 1856ին հրապարակի վրայ դրաւ իր նոյնպիսի մի ծրագիրը՝ Bibliothèque historique arménienne, որին աջակցելու հրաւիրեց բոլոր եւրոպացի հայագէտներին : Ինքն իր կողմից մասնակցեց՝ Մատթէոս Ուռհայեցու Ժամանակագրութեան թարգմանութեամբն եւ իր Chronologie techniqueի Ա. հատորովն, որ իր մտադրած «Հայ. Պատմական Մատենագրանի» խաբիսիւր պիտի կազմէր : Մի ուրիշ գաղղիացի հայկարան Վ. Լանգլուա (Victor Langlois) նոյնպէս յղացել էր հայկական հրատարակութիւնների մի մեծ ծրագիր, որին արդէն խոստացել էին աջակցիլ Վենետիկն եւ Մոսկուան : Դժբախտաբար այս եւս կիսատ մնաց Լանգլուայի վաղաժամ մահուամբ, 1869ին, հազիւ 40 տարեկան հասկում : Լանգլուա տուաւ միայն Մ. Խորենացու եւ Եղիշէի թարգմանութիւնները : Նէվ իր այս հետաքրքրական տեղեկութիւնների շարքը շարունակելով հասցնում է մինչեւ 1880, երբ Պետերբուրգի համալսարանից՝ Պրոֆ. Քերոբէ Պատկանեան հրատարակում է ռուսերէն լեզուով իր «Հայկական պատմական գրականութեան մատենագիրութիւնը» :

Նէվից յետոյ շատ բան է կատարուած այս

նպատակով ոչ միայն դադղիացի այլ եւ ուրիշ՝
դերմանացի, անդղիացի եւայլն հայագէտներէ
ձեռքով :

Թ. 16. Elisée, historien du Ve siècle.

18 էջ :

Այս աշխատութեան մէջ Նէվլ համառօտ
կերպով Եղիշէի բովանդակութիւնն է պատ-
մում եւ գովում է մանաւանդ նրա մատենա-
դրական ոճը : Նէվլ այս առթիւ դարձեալ շեշ-
տում է հայ ազգի քրիստոնէական անդրդուելի
ուղին : Նա թարգմանաբար յառաջ է բերում
մի քանի գեղեցիկ գրուածներ Վարդանանց
պատերազմի նկարագրութիւնից :

Թ. 17. Jean VI catholikos et son Histoire
d'Arménie. 24 էջ :

Նէվլ՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի այս պատ-
մութեան Saint Martinի դադղ. թարգմանու-
թեանն առթիւ գեռ եւս 1843ին մի յօդուած
էր գրել, որ տպուած է Université Catholiqueի
XVI եւ XVII թիւերում (Paris 1843—1844) :
Իսկ այժմ աւելի ընդարձակ բացատրութիւն-
ներ է տալիս Յովհ. կաթողիկոսի պատմական
չրջանի, եւ նրա պատմութեան այլեւայլ պա-
րզանների, ինչպէս նաեւ պատմաբանի գրու-
թեան ոճի վրայ : «Յովհաննէս կաթողիկոս,
վերջացնում է Նէվլ, իր պատմած բոլոր դէպ-
քերը զնահատում է քրիստոնէական սկզբունքի
վրայ հիմնուելով, որ հայ ազգի գոյութեան
խարխիւն է եղած եւ դատապարտում է Մար-
գարէի հետեւողներին մոլեռանդութիւնն եւ
դժամութիւնը. բայց միեւնոյն ժամանակ,

նա՝ իրրեւ պատմարան անկողմնապահ է եւ ըստ արժանւոյն զնահատում է մահմետական պետերից ոմանց ազնիւ վարմունքն եւ վսեմ գործը» :

Թ. 18. Chronique de Mathieu d'Edesse.
Les chefs belges de la première croisade.
30 էջ :

Նէվ այս նիւթի վրայ գրել էր արդէն 1859ին : Իսկ Դիւլոռիէյի թարգմանութիւնից յետոյ վերադառնում է այս խնդրին եւ մամբամանօրէն քննում է Ուոհայեցու պատմածները «Առաջին Խաչակրութեան բելգիացի պետերի»՝ Գոդֆրուա դը Բույեօնի, Բոդուէնի եւ միւս իշխանների գործերի մասին եւ Ուոհայեցու վերաբերմունքը՝ Խաչակիր «Ֆրանկներին» հանդէպ : Տեղ տեղ խիստ լեզու է գործածում հայ պատմիչի կրօնական հայեացքի եւ նեղմիտ ազգասիրութեան դէմ՝ «esprit de secte et d'étroit patriotisme» ասում է Նէվ :

Թ. 19. Les Sources arméniennes pour l'histoire des mongols en Asie jusqu'à la chronique de Thomas de Medsop (XIII—XVe siècle). 12 էջ :

«Մոնղոլները, գրում է Նէվ, Պարսկաստանից յետոյ զբաւեցին եւ աւերեցին Հայաստանի մեծ մասն : Այն ժամանակ դաճուեցան Հայոց մէջ ուսեալ անձեր, որոնք ստիպուած էին քաջուիլ վանական պատերի առանձնութեան մէջ եւ մեծ զրկանքներ կրել : Այնու աւենայնիւ նրանք, չնայելով իրենց այս անձուկ վիճակին, կարողացան մի առ մի արձանա-

գրել իրենց երկրի եւ ժողովրդի կրած աղէտները» : Եւ նա խօսում է Յովհան Վանականի եւ իր աշակերտների, Կիրակոս Գանձակեցու, Մաղաքիա արեղայի եւ Վարդան Բարձրբերդցու վրայ, տեղեկութիւններ տալով իւրաքանչիւրի անձնաւորութեան, պատմութեան եւ ոճի վրայ, մեծ հմտութեամբ :

Թ. 20. L'Arménie Chrétienne ժողովածոյի վերջին նիւթն է՝ La Composition historique chez les Syriens et les Arméniens. 18 էջ :

Ֆ. Նէվ, որ դասախօսում էր Լուվէնի համալսարանում Արեւելեան Գրականութեան պատմութիւնը, ի մէջ այլոց նաեւ Սիրիայի քրիստոնէական գրականութիւնը, իր այս հետաքրքրական տեսութեան մէջ ցոյց է տալիս այն կայն եւ մերձաւորութիւնն, որ կայ հայ եւ ասորական գրական պատմական յիշատակարանների մէջ : Եւ որովհետեւ նա արդէն երկարօրէն ուսումնասիրել էր հայկական քրիստոնէական գրականութիւնն, ուստի այս վերջին յօդուածի մէջ կանգ է առնում գլխաւորաբար Գրիգոր Բար-Հէրէոսի (Grégoire Bar-Hébreus) սիրիական մեծ ժամանակագրութեան վրայ :

Ֆ. Նէվ հայագիտական 3 ուրիշ գործ եւս ունի, որոնք չեն մտած l'Arménie Chrétienneի մէջ : Սրանք են .

Թ. 21. Libri Armeniaci համառոտ գրուածքն, որտեղ խօսում է հայկական Մատոցի (Rituale Arménienne) եւ Լէյդէնի (Հոլլանդիայում) Մատենադարանի երկու ձեռա-

գիր Սաղմոսների վրայ (Cod. Hebr. 21 Scal. եւ Cod. Hebr. 61 Warn.), նկարագրելով մանրամասնօրէն՝ նրանց բովանդակած հայկական զարդազրերը :

Թ. 22. Quelques épisodes de la Persécution du Christianisme en Arménie au XVe siècle, 38 էջ, որ տպուած է Revue Catholiqueի Ա. հատորում 1861ին :

Իր այս բովանդակալից ուսումնասիրութեան մէջ Նէվ խօսում է ԺԵ. դարում Թաթարական արշաւանքի ժամանակ պատահած այն դէպքերի վրայ, երբ հայերը քրիստոնէական կրօնի սիրոյն համար ամէն հալածանքի տակալով դռնուէլ, մարտիրոսացել են : Նա յառաջ է բերում այս կարգի նահատակների բաղմաթիւ անուններ, որոնց մէջ կան անխորթ թէ՛ եկեղեցականներ եւ թէ՛ աշխարհականներ, ինչպէս նաեւ կանայք եւ պատանիներ, որոնք անտանելի չարչարանքների էին ենթարկուել մոնղոլների կողմից :

«Եթէ, վերջացնում է Նէվ, նախախնամութիւնը չէ խնայել Հայաստանն այն աղէտներէ, որոնք թափուել են նրա վրայ, ինչպէս Մերձաւոր Հայաստանի բոլոր քրիստոնէայ երկիրների վրայ, Հայ Ժողովուրդը, յամառ կերպով դիմացել է, տոկացել եւ այսպիսով պահպանել է իր գոյութիւնը» :

Թ. 23. Ֆ. Նէվ գեռեւ 1855ին Պարիսի Journal Asiatiqueի մէջ (Օգոստ.—Սեպտ.) մի բնդարձակ յօդուած է նուիրել Etude sur Thomas de Medsoph et sur son Histoire de

l'Arménie au XVe siècle վերնագրով, որի մէջ տալիս է Մեծոփեցու կենսագրութիւնն, եւ նրա պատմութեան ընդհանուր բովանդակութիւնը, քննում է նրա վկայութիւնների արժէքն եւ եւրոպացի պատմաբանների ուշադրութիւնն է հրաւիրում նրա վրայ, չնայելով որա «գրուածքի ցամաքութեանը»: Այնուհետեւ 1858ին հրատարակում է Մեծոփեցու պատմութեան զազղ. թարգմանութիւնը՝ «Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Occidentale d'après la Chronique Arménienne inédite de Thomas de Medsoph», խորագրով որ 156 էջ է, 8⁰: Թարգմանել է Պարիսի Աղգային Մատենադարանի անտիպ գրչագրից:

Մեծոփ գտնւում էր Արճէշի մօտ, Վանի լճի եզերքին, ուր երբեմն բնակուել է Գրիգոր Տաթեւացին: Թոմա՝ 1406ին 20 ուրիշ պատանիների հետ աչակերտել է Տաթեւացուն եւ այնուհետեւ նրա սկզբունքների անշեղ հետեւողն է եղել: Նա սկսել է պատմագրել երբ 50 տարեկան էր եւ ընթերցողների ներողութիւնն է խնդրում իր պատմուածքի թերութիւնների համար. «դու անմեղադիր լեր, ասում է Թոմա իր ընթերցողին, զի ծեր էի եւ յետ Ծ (50) ամաց սկսայ, վասն այսորիկ յետ եւ յառաջ գրեցի»: Այս թերութիւնը չէ՛վ այսպէս է որոշում. Թոմա գրել է իր ժամանակագրութիւնը հայ գրականութեան անկման շրջանում. նրա ոճը ցամաք է եւ անհաւասար, քերականական համաձայնութիւնը

անկանոն, անարուեստ, իսկ լեզուն ուսմեղ-
կան ձևերով լիքը»։ Այս իսկ պատճառով Նէվ
խոստովանում է թէ իր թարգմանութեան մէջ
էլ մի քանի անհարթութիւններ են մտել։
Բայց բնիկացի հայագէտը Մեծօփեցու պատ-
մութիւնը մեծապէս ուշադրութեան արժանի
է համարում, նախ՝ «իբրեւ Հայաստանի քա-
ղաքական պատմութիւնը մինչեւ ԺԵ. դարի
կէսը, երկրորդ՝ որովհետեւ Հայաստանի կրօ-
նական պատմութիւնն է ներկայացնում, այն
ժամանակ երբ Հայաստան եւ Հայ Եկեղեցին
առանձնացել էին միւս քրիստոնեայ երկիր-
ներից եւ երրորդ՝ հայ գրականութեան տեսա-
կէտից, որովհետեւ այնտեղ պատմուած է
այն դարում Հայաստանի նշանաւոր վանքե-
րում բուն դրած գրական շարժումը։

Տարբեր են Մեծօփեցու պատմութեան
հայերէն ձեռագիրների վերնագիրները։ Պա-
րխի ձեռագիրն, որ գործածել է Նէվ, կրում
է «Պատմութիւն համառօտ անօրէն Թամու-
րին, որ ելեալ ի յաշխարհէն Խորասանու եւ
զնայ մինչեւ ի ծովն Ուիկիանոս. արարեալ
Թումայ վարդապետէ»։ Իսկ Վենետիկի ձե-
ռագրի խորագիրն է. «Պատմութիւն համա-
ռօտաբար վասն արեւելեան թագաւորացն.
ողջոյն եւ չար դադանին Լանկ Թամուրայ եւ
այլոցն. զոր արարեալ է քաջ վարժապետն
Թումայ վարդապետն»։

Թ. 24. L'Eglise Arménienne et le Pro-
testantisme (տպ. Revue Catholique, Louvain
1857, էջ 687—702).

Այստեղ Նէվ պատմում է բողոքականութեան մուտքը Հայոց մէջ եւ վերջացնում է այսպէս. «Բողոքականութիւնը չափազանց սակաւաթիւ հոգի է հրապուրած Հայոց մէջ: Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցին փնայած է անյողդողդ իր անցեալի եւ իր աւանդութիւն-թիւնների մէջ: Կարծես թէ նախախնամութիւնը պահում է նրան Արեւելքի վերածնութեանը ծառայեցնելու համար, որ կարող է իրականանալ միայն երբ բոլոր այլեւայլ քրիստոնէայ հասարակութիւնները (communautés) հաշտուին իրար հետ եւ միութիւն կազմեն»:

Թ. 25. Les Mechitaristes de Vienne et leur abbé-général Mgr. Aristaces Azarian (Revue Catholique, Louvain 1858, էջ 565 եւ չար.):

Նէվ մեծ յարգանքով եւ համակրանք էր վերաբերում միշտ Մխիթարեան Միաբանութեան, խօսելով Վենետիկի մասին, նա գրում է այստեղ. «Այս հաստատութեան համարւր մեծ է բաւական, շատ քիչեր կան անգիտացող այն մեծ ծառայութեան, որ Ս. Ղազարի մենակեացները մատուցել են եւրոպական գիտութեան՝ իրենց ուսումնական եւ գրական հրատարակութիւններով»: Ապա անցնում է Վիեննական Միաբանութեան հիմնուելուն եւ շարունակում. «Վիեննայի Միաբանութիւնը համեմատաբար գուցէ աւելի քիչ է ծանօթ. բայց նա էլ նոյնչափ իրաւունք ունի հասարակական ուշադրութեան»: Ֆ. Նէվ իր ընդարձակ յօդուածի մեծ մասը նուիրել է

Վրեննայի Արրահայր արքեպ. Արխատակէս
 Ազարեանին, առիթ առնելով զերմանացի
 նշանաւոր պատմագիր Fred. Hurterի հեղի-
 նակութիւնը՝ Aus dem Leben des hochwür-
 digsten Herrn Aristaces Azarian . . ., Վրեն-
 նա 1855, 80, էջ VIII—152: — Այս երկու
 աշխատութիւնից տեղեկանում ենք, որ ար-
 րահայր Արխատակէս Ազարեան ծնունել է 1782-
 Յուլիս 28ին Կ. Պոլսում: Իր մանկութեան ա-
 նունը եղել է Յովսէփ, բայց իր սէրը Գր.
 Լուսաւորչի որդի Արխատակէսի նկատմամբ
 այնչափ մեծ է եղել, որ ուխտ արած ժամա-
 նակ նրա անունն է ընդունել: Քաջանայական
 ձեռնադրութիւնը տեղի է ունեցել 1803ին:
 Արրահայր ընտրուելուց յետոյ, շնորհիւ իր
 մեծ եռանդին եւ զործնական, բազմակողմանի
 ընդունակութիւններին, յաջողել է բարձրաց-
 նել եւ չա'տ բարձրացնել, իր վարած Միա-
 բանութեան թէ կրթական եւ թէ տնտեսական
 մակարդակը: Այս արրահայրը վայելում էր
 իր ժամանակի Հռոմի պապի մեծ համարումն
 եւ մտերմութիւնը, այնպէս որ պապը նրան
 պարգայէս իր անունովն՝ Արխատակէս էր կո-
 չում: Նա յաջողել է գրաւել նմանապէս
 Աւստրիոյ կայսեր վստահութիւնն եւ բարե-
 կամութիւնը: Շնորհիւ այս հանգամանքի նա
 մեծ օգնութիւն է մատուցել, բայց իր Միա-
 բանութիւնից եւ վանքից, նաեւ այլուր գրո-
 նուող իր ազդակիցներին: «Արխատակէս Ազա-
 րեան ասում է նրա պատմագիրը, 4 բան էր
 սիրում. Ընդհանուր Եկեղեցին, իր Հայ Հայ-

րենիքը, իր Միաբանութիւնը եւ իր ապաստանած երկիրը, Աւստրիան» :

Միւլթարեան այս մեծ դործիչը վախճանել է 1855 Մայիս 5ին, 73 տարեկան :

Ֆէլլէքս Նէվլէ այս երկերը բաւական են ցոյց տալու համար թէ նա ինչ մեծ բարեխղճութեամբ եւ հմտութեամբ ուսումնասիրել է հայ կեանքի եւ գրականութեան այլեւայլ ճիւղերը : Նրա գրութեանքները ամբողջ թիւը, հայերէններն էլ մէջը լինելով, հասնում է 120ի : Նա առաջին բելգիացի գիտնականն է եղած հայերէնը սիրողն ու մշակողը : Կանխապէս նա պարապուել էր եւ շարունակել է պարապել հնդկական լեզուով եւ գրականութեամբ . այնուհետեւ նա այս երկու լեզուն եւ գրականութիւնը միանգամայն սկսեց մշակել : Հայերէնը նա ուսումնասիրել է ոչ այնչափ լեզուագիտական եւ բանասիրական տեսակէտից, որչափ պատմական եւ մատենագրական :

Նէվլ հայերէն սկսել է սովորել Միւնխէնում 1833ին, ուր արեւելագէտ Նէօյման (Neumann) հայերէնի դասախօսութեամբ եւս պարապում էր : Այնտեղ նա ծանօթացել է նաեւ մի ուրիշ գիտնական գերմանացու, որ նոյնպէս հայագէտ էր, Ֆրիդ. Վինդիշման (Friedrich Windischmann), որի հետ մինչեւ իր մահը մօտ յարաբերութիւն էր պահպանում :

Երբ Վենետիկի Միաբանութիւնն անցեալ դարի սկիզբները, քաղաքական հանդամանք-

ների բերմամբ Ս. Ղազարը ակադեմիայի վերածեց, որին այնուհետեւ անդամագրեց ծանօթ հայագէտներ, նա անդամ ընտրեց նաեւ Ֆէլիքս Նէվին: Այս կերպով Բրոսէի, Բորէի, Պետերմանի, Դիւլորիէյի, Ս.-Մարտէնի, Վ. Լանդլուայի, Կոնիբերի եւ ուրիշ շատ յարգելի եւ հեղինակաւոր եւրոպական գիտնականների շարքում «Ս. Ղազարի հայկական ակադեմիայի անդամ» ենք գտնում նաեւ այս Բելգիացի մեծ հայագէտին:

Ֆ. Նէվ՝ անդամ էր բաղմաթիւ եւրոպական գիտական հաստատութիւնների, Académie Royale de Belgique, Académie Impériale des Sciences de S. Pétersbourg, Académie catholique de Rome եւայլն եւայլն:

Նրա կենսագրական տեղեկութիւնների մէջ գտնում եմ նաեւ հետեւեալը. Ֆէլիքս Նէվ, երբ Լուվէնի համալսարանի ուսուցչապետ էր, մի օրինակ իր L'Arménie Chrétienne ժողովածոյից նուէր է մատուցել կաթոլիկ Հայոց կաթ.-պատրիարք Աղարեանին: Աղարեան պատրիարք՝ փոխադարձաբար նրան ուղարկել է Կ. Պոլսից իր կենդանագիրը պատշաճաւոր մակագրութեամբ եւ մի ընդարձակ հայերէն նամակ է ուղղել նրան, որտեղ ըստ արժանւոյն գովում է Նէվի «գիտութեան հաստատութիւնը, հմտութեան խորութիւնը, մեկնութեանց ճշգրտութիւնը» եւ միեւնոյն ժամանակ քաղցր պարտականութիւն է համարել «յանուն Հայ Ազգի» իր երախտագիտութիւնը յայտնել: «Ֆէլիքս Նէվի անունը ան-

ջնջելի պիտի մնայ մեր հայկական տարեգրութեան մէջ» վերջացնում է իր նամակը Աղաբեան պատրիարք: Բեղիացի պատմագիրն, որ նրա ընկերակիցն էր, վկայում է թէ Աղաբեանի այս գնահատականն եւ համակրական վերաբերմունքը շատ խոր եւ հաճելի տպավորութիւն է թողել Նէվի վրայ¹:

Ֆէլիքս Նէվ վախճանել է 1893 Մայիս 23ին, նա ծնած էր 1816 Յունիս 13ին:

¹ Annuaire de l'Université Catholique de Louvain, 1894, p. XXXI—XXXVI. Annuaire de l'Académie Royale de Belgique 1894, Bruxelles. Bibliographie de l'Université de Louvain, 1834—1900, p. 214—220.

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ

Լուվէնի երկու եկեղեցական հայագետները, Լըբօն եւ Մէօյլդերմանս: Նրանց աշխատութիւնների ցուցակն եւ բովանդակութիւնը: Բրիւֆսէլի արքայական մատենադարանի հայ գրչագիրներն եւ պարսկերէն Աւետարանը:

Լուվէն (Louvain) քաղաքը Բելգիայում այն գերն է կատարում ինչ որ Լէյդէնը Հոլլանդայում, այսինքն զուտ զսլրոցական, համալսարանական քաղաք է, ուր ամէն ինչ յիշեցնում է ուսում եւ կրթութիւն: Բաղմաթիւ են սյստեղ գիտութեան նուիրուած անձեր, զրեթէ բացառաբար եկեղեցական դասակարգէց: Այս շարքում ունինք նաեւ երկու հայագէտ, M. le Chanoine Lebon եւ M. l'abbé J. Muyldermans: — Առաջինը, Լըբօն, համալսարանի մաս կազմող Collège du Saint Esprit զսլրոցի նախագահն է եւ համալսարանի Աստուածաբանութեան ուսուցչապետը: Երկրորդը, Ժ. Մէօյլդէրմանս, որ աւելի երիտասարդ է, նոյնպէս կրօնուսոյց է, բայց նոյն եռանդով զրազուած է բանասիրական եւ մատենագրական աշխատութիւններով: Տ. Լը-

բօն՝ Լուվէնի համալսարանում ստանձնած է հայերէնի դասը։ Այս դասախօսութիւնը համալսարանի ծրագրի մէջ մտել է 1920ից սկսած․ դասընթացքը երկամեայ է եւ ունի ազատ ունկնդիրներ, այն ուսանողներէից — բոլորն էլ Բելգիացի եւ օտար — որոնք կրօնագիտութեան են հետեւում։ Այս ուսանողների հայերէն սովորելու նպատակը քրիստոնէական հին մատենադրութեան հետազօտութիւնն է, որի մէջ հայկական հին թարգմանութիւնները աննշան տեղ չեն գրաւում։

Լուվէնի համալսարանն ունի իր յատուկ պարբերական հրատարակութիւնը՝ Le Musée, Revue des Etudes Orientales, կոչմամբ, 1882ից սկսած, ուր, գլխաւորաբար, տպւում են համալսարանի ուսուցչադասներէի, ինչպէս նաեւ կողմնակի գիտնականների ուսումնասիրութիւնները։

Լրբօնի հայագիտական աշխատութիւններն, որոնք մինչեւ հիմայ լոյս են տեսած, հետեւեալներն են․

1. Version arménienne et version syriaque de Timothée Elure, այս երկու լեզուով կատարուած հին թարգմանութեան հմտալից բաղդատութիւնը․ տպւած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ում, 1927, էջ 713—722։

2. Les citations patristiques grecques du «Sceau de la Foi». Սա մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն է հանդ․ Կարապետ եպ․ Տէր Մկրտչեանի «Կնիք Հաւատոյ» հաւաքածոյի վրայ (իջմիածին 1914, Յառաջարան եւ

436 էջ) : Տ . Լըբօն քննում է այս առթիւ այս հարցի վրայ դրուած բոլոր այլ հրատարակութիւնները , զնահատում է հայ եպիսկոպոսի աշխատութիւնը : Տպուած է՝ Revue d'histoire ecclésiastique, 1929, t. XXV, էջ 1—32 :

3. Notice sur un manuscrit arménien de la Bibliothèque de l'Université de Louvain. Համարարանն այս մի միակ հայերէն ձեռագիրն ունի , որ Շարական է , թուղթ , 325 թերթից բաղկացած , բոլորգիր , Ժէ . դարից : Ընդօրինակողն իր մասին գրում է . «սկսեալս իմ դու հան յաւարտ» եւ ապա «զտէր Մարգարայ գծողս յիշել ի տէր աղաչեմ զձեզ» : Տ . Լըբօն այս գրչագիրը համեմատում է Էջմիածնի մի Շարականի եւ Վիեննայի 202 թիւի հետ , ըստ Տաշեան Յուլյակի (էջ 523—525) : Տպուած է Le Muséon, t. XVI, 1928, էջ 261—280 :

4. Fragments arméniens du Commentaire sur l'«Epître aux Hébreux» de Saint Cyrille d'Alexandrie. Այս գրուածքի հայերէն հին թարգմանութեան վերնագիրն է՝ «Երանելոյն Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ՝ ի Մեկնութենէ Առաքելոյն յԵրրայեցւոց թղթոյն յԱռաջին ճառէն ի բանն՝ Բազում մասամբք եւ բազում աւրինակաւ(ք) կանխաւ խօսեցաւ» : Տ . Լըբօն տալիս է այս հայերէն օրինակի լատիններէն հարադատ թարգմանութիւնը , համեմատում է յունարէն բնագրի հետ եւ մեկնարանում : Տպուած է՝ Le Muséon, 1931, t. XLIV, էջ 69—114 : Իսկ շարունակութիւնը

կամ աւելի ճիշդը՝ այս նիւթի վրայ իրրեւ
լրացում երկրորդ յօդուածը լոյս տեսաւ նոյն
Le Muséonի XLVI հատորում :

Ձեռ տարակուսում , որ յարգելի նախա-
դահն եւ պրոֆէսորն անդանդադ պիտի շա-
րունակէ իր հայադիտական ուսումնասիրու-
թիւնը : Տ . Լըբօն հայերէն սովորած է առանց
դաստուի օգնութեան :

Աւելի հիմնաւոր ուսում է առած հայերէ-
նում , միւս հայադէտը՝ Տ . Մէօյլէրմանս ,
որ 2 տարի յաճախած է Պարիս , Ecole des
Langues vivantes Orientales եւ աշակերտած
է Պրոֆ . Ֆր . Մակլէրին : Նա մինչեւ հիմայ
չատ կարեւոր եւ լուրջ աշխատութիւններ լոյս
է ընծայած , որոնց ամբողջական Յուլյակը
ներկայացնում եմ ստորեւ :

1. La Domination arabe en Arménie, տպ .
Պարիս 1927 , 8° , էջ 180 : Այս աշխատութիւնը
Վարդանի (ԺԳ . դար) Պատմութեան թարգ-
մանութիւնն է , բաղմաթիւ հմտալից ծանո-
թութիւններով : Հեղինակն այս գրութեանը
ներկայացրել է Ecole pratique des Hautes
Etudesի դիպլոմն ստանալու համար :

2. A travers la tradition manuscrite
d'Evagre le Pontique, որ տպուած է իրրեւ
Երրորդ հատոր Le Muséonի Մատենադա-
րանի , Լուլէնում 1932 :

Տ . Մէօյլէրմանս առանձնապէս դրա-
դուած է եւ շարունակում է զրադուիլ այն հին
յունական գրութեանը , որոնց բնագիրը
պահպանուել է միայն հայերէն թարգմանու-

Թիւնների մէջ: Նա խորապէս ուսումնասիրել է այս հարցը, աչքի առջև ունենալով Հ. Բ. Սարգսեանի հրատարակութիւնը՝ «Սրբոյ Հօրն Եւաղբի Պոնտացոյ վարք եւ մատենադրութիւնք», Վենետիկ 1907: Այս խնդրին վերաբերող հետազոտութիւններ են նաեւ՝

3. La teneur du Tracticus d'Evagre le Pontique, *սպ.* Le Muséon, 1929, t. XLII, էջ 74—89:

4. Evagriana, *նոյնտեղ*, XLIV, 1930, էջ 37—68 եւ 369—383:

5. Le discours de Xystos dans la Version arménienne d'Evagrius le Pontique, *սպ.* Revue des Etudes Arméniennes, Paris 1929, t. IX, էջ 183—201:

6. Une recension arménienne du syntagma doctrinae. «Հանդէս Ամսօրեայ»*ում*, 1927, էջ 687—700:

7. Revue des Etudes Arméniennes, t. XI, մէջ (էջ 193—200) Տ. Մէօյլդէրմանս *ղեակդել է մի շահեկան յօդուած* Le Parisinus, supplement grec 419 de la Bibliothèque Nationale de Paris *վերնադրով*: Այս դրչադրի 65—73 եւ 140—230 թերթիկները հայերէն են, մասամբ ֆրանսերէնի թարգմանուած: Հեղինակը, Մէօյլդէրմանս ուղղում է այս թարգմանութիւնն եւ երեւան է հանում, որ դրանց առաջին մասը Սամուէլ Անեցու պատմութիւնից է քաղուած, իսկ միւս կտորը, Գր. Լուսաւորչի Յաճախապատումից: Բաց ի դադը. թարգմանութեան

Տեսնենք այժմ թէ ինչ հին հայկական ձե-
ռագիրներ կան Բեղլիայում :

Բեղլիայի մատենադարանները շատ աղ-
քատ են հայ գրչագիրների կողմից : Նրանց
ամենամեծի, այն է Բրիւքսէլի Արքայական
Մատենադարանի (Bibliothèque Royale) ձե-
ռագիրների բաժնում ընդ ամէնը երկու հայե-
րէն ձեռագիր միայն կայ, բայց այս երկուքն
էլ որոշ տեսակէտից չահեկան են :

Առաջինն է՝ մի խոշոր մեծագիր (in folio)
Բառարան 3 հատորից բաղկացած կաշեկազմ,
հայերէնից լատիններէն, բայց երբեմն պատա-
հում են նաեւ հայերէն բացատրութիւններ եւ
զաղղիւրէն : Տառերի ձեւը բոլորգիր է : Այս
տարօրինակ բառարանը բովանդակում է ոչ
միայն հայերէն գրաբար եւ ուսմական բա-
ռեր, թէեւ ոչ ամբողջական, կիսատ, այլ եւ
ամէն տեսակ հին ու նոր, գրական եւ ժողո-
վրդական օտար բառեր, որոնք այս կամ այն
ձեւով եւ հնչումով մտել են գործածութեան
մէջ : Բառերի առջեւը գրուած են — ոչ բո-
լորի, նրանց նշանակութիւնը լատիններէն :
Օտար բառերի առջեւ՝ նրանց հայերէնը : Բո-
լոր օտար եւ ուսմական բառերը գրուած են
այն ձեւով, ինչպէս որ հնչւում են ժողո-
վրդեան բերանում : Յիշեմ մի քանիսը այդ-
պիսի բառերից :

Լամբ. — երկան հաստ փատ, որ համալները
կ'ունենան :

Լապանալ — ուսանիլ, սօրվել :

լալա — tulippe.

խեղտ — գայթակղութիւն, առակ ի՞նչ :

չամթայ — մունէպպէ, զարթուցիչ :

քրօբ, քրօբէ — cherubin.

օղուլուշաղ — familia.

ասկայկանութիւն — (աղղականութիւն) :

չիր, շրի — կաթն, պարսկերէն :

Ա. Հատորն ունի 437 թերթիկ (feuillet) .
առաջին բառն է՝

աբբայ — abbas, abbé.

Վերջին բառն է՝

Լաբան — «Laban».

Բ. Հատորն ունի 535 թերթիկ . առաջին
բառն է՝

չամբ, չամբի (սեռական) — առանց բացա-
տրութեան) :

Վերջին բառն է՝

Իքիմ — չրթուն :

Գ. Հատորն ունի 436 թերթիկ : Առաջին
բառն է՝

չամբշեայ — Lymphaticus.

Վերջին բառն է՝

Օքտեւ — օգտեւ, բաւեւ, բաւականեւ :

Ոչ մի տեղ յիշատակութիւն չկայ, թէ ո՞վ
է նրա հեղինակն եւ ե՞րբ կամ ո՞ւր է գրուած :
Ա. Հատորի սկիզբը կայ միայն հետեւեալ
տարօրինակ զաղղիւրէն մակադրութիւնը .
տարօրինակ՝ իր ուղղագրութեամբն եւ աւելի
տարօրինակ՝ իր ստորագրութեամբը . «Le pré-

sent diquetionaire (dictionnaire) a tête (a été) trôve (trouvé) chez un bokiniste (bouquiniste) de la rue St. Severin—St. Jacques». Ստորագրուած է — Thonderterthroukh. Armenian de Erzeroum: Առեղծուած է այդ «Էրզրումացի հայի» անունը:

Արդեօք սա այն հայ-լատին բառարանը չէ՞, որ յօրինել է Ամստերդամի հայ եկեղեցու հովիւ Ամասիացի Տէր Յովհաննէսը, որ Ամստերդամ է եկել 1733ին, մասնակի վերանորոգել է սոյն եկեղեցին 1749ին եւ յիշուած է իբրեւ «հայ-լատին բառգրքի հեղինակ»¹:

Երկրորդ գրչագիրն է՝ Հայ-Թրքական Աւետարան, 4 աւետարաններն ամբողջութեամբ, որ վերջանում է հետեւեալ յիշատարանով. «Աւարտումն գրքիս ՌՃԿԹ, մարտի յամսոյ Ժ. եւ Ա. ի վայելումն Արզըմանին. ընդ երկայն առերս սլահեսցէ, ձեռամբ Նախաշ Տէր Խաչատուրի. ի Ժամանակս Կարապետ արհեսպիսկոպոսի Զէթունցի. Էջմիածնա կաթողիկոս Աստուածատուրի»²: Ըստ այսմ նա գրուած է 1720ին:

Գրչագրի սկզբումն էլ կայ մի ուրիշ յիշատակութիւն, որ հաւանականաբար վերոյգրեալ «Արզըմանի» կողմից է, եւ որ տաւած է՝ «յիշատակ է արաբկիրցի տէր Սարգիս քահանայի»:

¹ Տես իմ «Հոլանդան եւ Հայերը», Վիեննա, 1926, էջ 59, 199 եւ շար.:

² Աստուածատուր Ա., Համադանցի, կաթողիկոս ընտր. 1715 Մայիս 7, վախճ. 1725 Հոկտ. 10:

Այս Աւետարանը շքեղ կաղմ ունի կաշիէ, որի երկու կողքի վրայ փայլում է Օսմանեան Թուղրան. ինչո՞ւ համար, յայտնի է: Բրիւքսէլի Մատենադարանն այս գրչագիրը ձեռք է բերել ընդ ամէնը 52 Փր. 80 ս. վճարելով:

Գրչագիրը շատ մաքուր է գրուած, նոտւրագիր, թղթի վրայ, եւ ամէն էջ ունի հայկական զարդադրեր: Ինչպէս երեւում է, «Նախաջ» (ղծագրող) Տէր Խաչատուրը հմուտ էր իր արուեստին:

Ամէն մի էջի կէսը հայերէն-գրաբար Աւետարան է, իսկ միւս կէսը նրա քրքրէն թարգմանութիւնը, հայերէն տառերով: Ես համեմատեցի մի քանի էջ այդ քարգմանութիւնը հայերէն բնագրի հետ: Ոճը Կ. Պոլսի սովորական դրական լեզուն է, պարսկերէն եւ արաբերէն բառերով լիք, ինչպէս որ էր մինչեւ նորագոյն Քէմալեան շրջանը. բայց պատահում են նաեւ ուսմականութիւններ: Ընդհանրապէս թարգմանութիւնը կատարուած է հարազատ, նոյն իսկ բառացի: Համեմատութիւնը հայերէն բնագրի եւ թրքերէնի մէջ ցոյց տուաւ, որ կայ նաեւ տարբերութիւններ:

Այսպէս՝ Յովհաննու Աւետարանի մէջ՝ «պատասխանի ետուն նմա հրեայքն՝ մեք օրէնս ունիմք» թարգմանուած է. «Ճփուտէր ճէվապ վէրտիլէր օնա. պիղիմ նամուսըմըզ վարորը»: «Նամուս» նշանակում է պատիւ եւ ոչ թէ օրէնք: «Գլուխ Առաջին» թարգմանուած է «Պաշ իպտիտա»: «Իրտիզա» (ايتزا) նշանակում է սկիզբ եւ ոչ թէ առաջին,

որի համապատասխան բառն է Բիրինջի (بیرینجی) տաճկերէն կամ արաբերէն جی (էվ-վէլ) եւայլն: Կան նաեւ տեղեր, ուր թրքերէնն աւելի անթերի է քան հայերէնը: Օր. համ. Յիսուսի խօսքերն ըստ Մատթէոսի՝ «ամենայն ինչ տուաւ ինձ ի հօրէ իմմէ» պարբերութեան «ինձը» հայերէնում բաց է թողուած, ուր որ թրքերէնում ամբողջ է. «ճէմի նէսնէլէր փէտէրլմաէն պանա վէրիլտի»: Հայերէնի մէջ «Ահա այդը ցձեզ» պարբերութիւնը, Բ-ի անկումով դարձել է «ահա այդ ցձեզ», բայց թրքերէնում ճիշդ է գրուած:

Այս եւ այսպիսի մի քանի տեղիք ցոյց են տալիս, որ թրքերէն մասը ոչ թէ այս հայերէն բնագրից է թարգմանուած, այլ հայերէնի ղիմացը գրուած են ուրիշ պատրաստի թրքերէն Աւետարանից օրինակուելով: Այս հայ-թրքական Աւետարանն անշուշտ թրքախօս հայերի գործածութեան համար էր:

Բրիւքսէլի Արքայական Մատենադարանում կայ նաեւ մի հետաքրքրական Աւետարան, 4 աւետարանիչներն ամբողջութեամբ, պարսկերէն լեզուով, սովորական արաբական տառերով գրչադիր եւ շատ մաքուր գրուած: Արտագրողն, ինչպէս եւ սկզբնական թարգմանողն ըստ ամենայն հաւանականութեան, հայեր են եղած, յատկապէս պարսկահայեր: Կողքի առաջին սպիտակ երեսի վրայ կայ հետեւեալ հայերէն արձանագրութիւնը. «Մար-

կար տի Խոսրովըս գրեցի ի թիվին 17⁶72,
Անդալի³ :

Այս պարսկերէն գրչագրի էջերի վրայ,
այլեւայլ տեղեր ուրիշ չառ ծանոթագրու-
թիւններ կան հայերէն լեզուով: Կարեւոր է
հետեւեալը: Մատթէոսի աւետարանի մի էջի
վրայ պարսկերէն 8 տող ջնջուած է եւ ապա
նրա տակը 2 նոր տող աւելցուած դարձեալ
պարսկերէն. լուսանցքի վրայ հայ գրիչն այդ-
տեղ աւելացնում է հայերէն՝ «մինչեւ ցայս
վայր նոր գրածս է աւելորդ» եւ ապա «այս
մին տողս է ճիշդ»: Այս «մին» բառը ի մէջ
այլոց, ցոյց է տալիս, որ գրողը պարսկահայ
է, որովհետեւ այնտեղի ոճ է: Էջերի տակն
ու վրան յիշուած է հայերէն թէ քաներո՛րդ
գլուխն է եւ քանի տուն է գրուած եւ գրքի
վերջում գումարուած է. «Միանգամայն տունք
չորից ավետարանացն են 3779. լինին բովան-
դակ գլուխք չորից ավետարանչաց 89»:

Մատթէոսի Աւետարանի թարգմանու-
թեան վերջը հայ գրիչը նշանակել է «1071
տունք»: Այս 1071ը՝ մեծ չիոթութեան պատ-
ճառ է դարձել գրչագրի հին եւ նոր տէրե-
րին: Ոմն Դոկտ. Հէնդէրսըն, որ Միսիոնէր է
Պարսկաստանում, գնել է այս Աւետարանը
1854ին. եւ տեսնելով վերեւ նշանակուած

³ Անդալին պարսկական նաւահանդիստ է Կոս-
տիյ ծովում, այժմ կոչւում է Փէիլէվի, նոր արքայի
անունով. իսկ տի Խոսրով = Խոսրովեան ձեւը յատուկ
էր այն պարսկահայերին, որոնք հաստատուած էին
Ամստերդամում, ինչպէս բաղձաթիւ ուրիշ օրինակ-
ներից յայտնի է:

«1071»ը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հայերէն «առունք» բառին, ենթադրել է թէ դա քրիստոնէական թուական է եւ լրջօրէն արձանագրել է գրչագրի վրայ. «See the date at the end of St. Matt^{nes} Gospel, corresponding to the date of the christian Era 1071» (թուականը տես Մատթէոսի Աւետարանի վերջը, որ համապատասխանում է քրիստոնէական 1071ին) : Ոչ պակաս սխալ է գործել Արքայական Մատենադարանը, տպագրելով իր Յուշակի մէջ «Cette date de 1071 désigne sans doute l'ère arménienne et par conséquent c'est en 1622 de notre ère que le volume fut écrit⁴».

Պարսկերէն թարգմանութեան մէջ ամէն մի Աւետարանչի տակը գրուած է նրա գրութեան թուականը արաբական ձեւով : Ամէնից սրոյր Ղուկասի աւետարանի ներքեւ նշանակուածն է : Այս պարբերութիւնից պարզ երեւում է, որ գրուած է Հիջրէյի 1074ին, եւ «օրհնեալ Զիկադէ ամսի 6ին» (11րդ ամիսը Մուհարրէմից սկսելով) ինչպէս ասուած է պարսկերէնում : Ուրեմն ոչ քրիստոնէական եւ ոչ հայկական թուականին այլ Հիջրէյի 1074ին, որ է 1662, Յունիս 24 :

Շահեկան է նմանապէս Մարկոսի Աւետարանի ներքեւ գրուած արձանագրութիւնը :

⁴ Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, II, 55, no. 54. Մատենադարանին ուղղած իմ գիտողութիւնից յետոյ հարկ եղած ուղղումը կատարուած է այնտեղ :

Այստեղ ասուած է, որ գրուած է «Էմիր Միսլիքի որդի Սէրգիսի ձեռքով»։ Եւ ապա աւելցուած է նոյն տարին եւ ամիսը از ما صبارك رى قعدہ ۱۰۷۴, այսինքն նոյն «օրհնեալ» Զիկադէ ամիսը 1074ին։

Հայ գրիչը աւելորդ չէ համարել Մատթէոսի Աւետարանի գլխին էլ դնել իսլամական ձեւով սովորական սկզբնական օրհնէնքը՝ այսպէս՝ Բիսմիլլահ էրրահման էրրահիմ, «Յանուն Աստուծոյ զթաժի եւ ողորմածի»։

Մի հայերէն գրչադիր էլ կայ Լուսիէնի համալսարանի Մատենադարանում, Շարական, որի մասին վերեւ խօսեցայ։

ԺԲ. ԳԼՈՒԽ

Բելգիայի համալսարանների կազմը : Բրիւֆելի համալսարանին կից «Արեւելեան Կանառ» (Institut de Philologie et d'Histoire Orientales) : Հայերէնի ամբիոնը : Պրոֆ. Ն. Ադոնց : Կանառի բացումն եւ գործունէութիւնը : Փոլս-Նախագահ Պրոֆ. Հ. Գրէգուանի մասն եւ անցեալ ու ներկայ գործունէութիւնն ի նպաստ Հայոց : Բրիւֆելի Նույարեան Հիմնարկութիւնը . նրա պայմանները , դրամագլուխն եւ բոշակաւորները :

Փոքրիկ Բելգիան չորս համալսարան ունի ըստ իրենց մասնաճիւղերովը : Այս համալսարանների երկուքը ամբողջապէս պետական են , այսինքն դանւում են տէրութեան անմիջական կարգադրութեան տակ եւ սահմանւում են պետական բիւջէից սահմանուած ծախքով : Այսպիսի համալսարաններից մէկը բացուած է Յլանդերայի , այսինքն Փլամանների բնակավայրի կենդրոնում , Գան կամ Գէնտ (Gand , Gent) քաղաքում , իսկ միւսը՝ Վալոնների դիսաւոր քաղաքում , Լիէժում : Տարբեր է երկու այլ համալսարանների թէ

վարչական դիրքն եւ թէ տնտեսական կացութիւնը: Սրանցից՝ Լուվէնի (Louvain, որ նոյնպէս Ֆլանդրայում է) համալսարանը գերազանցապէս կաթոլիկական ուղղութիւն ունի եւ այդ պատճառով էլ կոչւում է պաշտօնապէս՝ «կաթոլիկական համալսարան» (Université catholique de Louvain): Այս բարձրագոյն կրթարանը դրուած է Բելգիայի եպիսկոպոսների հովանաւորութեան տակ եւ վայելում է նրանց մասնաւոր հոգածութիւնը: Վերատեսուէն էլ եպիսկոպոս է: Այս հիման վրայ նա կրում է միանգամայն «եպիսկոպոսների համալսարան» (Université des évêques) տիտղոսը: Կառավարութիւնը այս համալսարանի ծախքերի մի թեթեւ մասն է միայն հոգում, մեծ մասը հոգացւում է այն գանձանակի արդիւնքից որ դրուած է եկեղեցիներում «յօղուտ կաթոլիկական համալսարանի»: Այս համալսարանում հիմնաւոր կերպով աւանդւում է կրօնագիտութիւնը, բայց միեւնոյն ժամանակ բոլոր միւս սովորական ճիւղերն էլ իրենց պատշաճաւոր տեղն ունին: Իբրեւ հակաշիւ Լուվէնին՝ հիմնուած է Բրիւքսէլում «Ազատ» կոչուած համալսարանը (Université Libre de Bruxelles): Սա եւս Կառավարութեան անմիջական տնօրինութեան տակ չէ եւ երկար ժամանակ, մանաւանդ սկիզբները, իր ծախքերը հոգում էր գլխաւորաբար Բրիւքսէլ քաղաքի եւ մասնաւոր անհատների ընձեռած միջոցներով: Բայց վերջերս Կառավարութիւնը տարեկան որոշ գումար (10 մի-

լիոն ֆրանք) յատկացնելով, ծածկում է ծախքերի մեծ մասը: Աւելորդ է ասել, որ բոլոր 4 համալսարաններում էլ ուսանողները մեծ մասը տարեկան որոշ թույլ էն վճարում: Կան բացառութիւններ չքաւորները համար: Դասախօսութիւնները լեզուն՝ Գանի համալսարանում, իբրեւ զուտ ֆլամանական, ֆլամերէն է, իսկ միւսներում գաղղիերէն:

Շահեկան է այս համալսարաններում ուսանողների թիւը: Պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, զուտ ֆլամանական համալսարանը, 1931/32-ին յաճախել են 1690 աշակերտ. իսկ միւս համալսարաններում, նոյն շրջանում, ուսանողների թիւն է եղել՝ Լիէժում 2469, Բրիւքսէլում 2242, իսկ Լուվէնում 3963¹: Սրանք միայն տեղացիք, Բելգիացիք են: Բայց կան բազմաթիւ օտարերկրացի ուսանողներ, որոնց թիւն այն տարին 2423 էր եւ չարունակում է աճել:

Բելգիան ունի նաեւ իր ակադեմիաները: Եւ որովհետեւ, երկրում երկու ցեղ եւ երկու պաշտօնական լեզու գոյութիւն ունի, ուստի ակադեմիաներն էլ երկու են, մէկը Բրիւքսէլում գաղղիերէնի համար, որ կոչուած է Académie Royale de la langue et de littérature française եւ միւսը Գէնաում, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde անունով: Այս երկրորդի նպա-

¹ Annuaire statistique de la Belgique, t. LIV, Bruxelles 1932.

տալին էլ Ֆլաման, կամ որ գրեթէ նոյնն է՝
հոլլանտական լեզուի, բանասիրութեան եւ
գրականութեան մշակումն է:

Կան նաեւ ուրիշ բարձրագոյն զուտ մաս-
նագիտական դպրոցներ, որոնց վրայ աւելորդ
եմ համարում խօսել այստեղ, բացի մէկից,
որ իմ գրութեան գլխաւոր առարկան է: Այս
նոր գիտական հաստատութիւնը, Բրիւսէլի
«Արեւելեան բանասիրութեան եւ Պատմու-
թեան Կառնոն» (Institut de Philologie et
d'Histoire Orientales), որ ծնունդ է առած
1931ին հետեւեալ պարագաներում:

Երբ 1930ին Բելգիայի քաղաքական ան-
ջատ դոյութեան հարիւրամեակն էր տօնուում
եւ այս առթիւ մեծ հանդէսներ էին կատար-
ւում, Անվէրսում բնակող մի հարուստ նա-
ւատէր, Ռորէրտ Վէոնէր անունով, կամեցաւ
չօչափելի կերպով յաւերժացնել այս տօնն իր
կողմից եւս եւ Բրիւսէլի համալսարանին
տարեկան 175.000 ֆրանքի մի դումար խոս-
տացաւ, այն պայմանով, որ այս նուէրով
հիմնուի Արեւելագիտութեան ուսմամբ պա-
րասլուող մի նոր կրթական հաստատութիւն:
Նրա այս գիտաւորութիւնն եւ նուէրը մեծ
չնորհակալութեամբ ընդունուեց համալսա-
րանի կողմից: Երբ պատշաճաւոր վաւերա-
գիրները պիտի փոխանակուէին, համալսա-
րանի «Փիլիսոփայութեան եւ Գրականութեան
ճիւղի» (Faculté de Philosophie et de Lettres)
նախագահը, Պրոֆ. Հանրի Գրէգուառ, որ
միշտ բարեկամ է եղած հայութեան, գիմեց

բարերարին եւ խնդրեց, որ իր նուիրատու-
 թեան մի մասը յատկացնէ «Հայկական ամ-
 բիոնին» եւ իր զբաւոր առաջարկութեան մէջ
 էլ այս կէտը իր կողմից յառաջ բերէ, որպէս
 զի որ եւ է առարկութեան առիթ չտրուի:
 Պ. Վէռնէր ընդունեց Պ. Գրէգուարի խն-
 դիրքն եւ Համալսարանի Պորհուրդին ուղ-
 զած պաշտօնական գրութեան մէջ, որով
 յայտնում էր իր նուիրատութիւնը, պայ-
 մաններէց մէկն էլ այն զրեց, որ տարեկան
 20.000 Փրանք յատկացուի ապագայ Արեւե-
 լեան Կաճառում հայերէնի դասախօսութեան:
 Բրիւքսէլի Համալսարանի Վարչական Պոր-
 հուրդն իր 1930 Նոյեմբեր 29ի նիստում ըն-
 դունեց Պ. Վէռնէրի նուիրատութիւնն իր
 բոլոր պայմաններով: Այս կերպով Հայագի-
 տութիւնը պարտաւորիչ էր դառնում իրրեւ
 դասընթացք: Բայց որովհետեւ տարեկան
 20.000 Փրանքը բաւական չէր մշտական ու-
 սուցչապետ հրաւիրելու համար, այնպիսի
 դասախօս, որ իր ուսումնական գիրքովը հա-
 ւասար նկատուէր Համալսարանի միւս պրո-
 ֆէսորներին, ուստի Վարչական Պորհուրդը
 որոշեց, որ Հայագիտութեան ամբիոն բա-
 ցուի այն ժամանակ երբ հայ հասարակու-
 թիւնն էլ մօտաւորապէս այդպիսի մի գու-
 մար իր կողմից իրրեւ տարեկան նպաստ կը
 յատկացնէ: Բեղլիայի հայ գաղութը խուլ
 չմնաց այս առաջարկութեան եւ լրացրեց հարկ
 եղած գումարը: Այս մասին Արեւելեան
 Կաճառի պաշտօնական հրատարակութիւնը՝

«Տարեգիրք» մեծ համակրանքով է խօսում եւ հայերի այս ջանքը կոչում է «Effort accompli par un groupe de patriotes arméniens, ayant à leur tête la comtesse d'Arschot (Պօղոս Նուսրար փաշայի դուստրը), M. M. Saroukhan et Mihrtadiantz»² :

Նոյն տարին իսկ, այն է 1931 Նոյեմբեր 24ին տեղի ունեցաւ նորահաստատ Արեւելեան Կաճառի պաշտօնական բացման հանդէսը, հրաւիրեալների մեծ բաղմութեան ներկայութեամբ, որոնց մէջ բաղմութիւ հայեր: Բացման ճառը արտասանեց համալսարանի վերատեսուէր, որ պարտականութիւն համարեց շնորհակալութիւն յայտնել «այն հայերին, որոնք իրենց գրամական օժանդակութեամբը հնարաւոր կացուցին հայերէնի ամբիոնի հաստատուիլը»: Բայց բուն խօսքը պատկանում էր Պրոֆ. Գրէգուստին, որ «Արեւելեան Կաճառի» փոխ-նախագահ էր ընտրուած եւ իսկական ղեկավարն էր հանդիսանում: Խօսելով հայկական ամբիոնի մասին նա ներկայացրեց Պրոֆ. Նիկողայոս Աղոնցին, որ հրաւիրուած էր ուսուցչապետ այս ամբիոնի եւ զովեց նրա նախկին գիտական գործունէութիւնն իբրեւ Պետրոգրադի Համալսարանի հայերէնի ուսուցչապետ: Հայագիտութեան ուսման ակնարկելով նա ասաց. «Ուսման այս դաշար ոչ թէ միայն շարունակու-

² Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales pour 1932/1933, Bruxelles, p. 17.

Թիւն է Բիւզանդականին, այլ այնպէս խառնուած է սրա հետ, որ կարելի է կոչել «բիւզանդա-հայկական», կամ նոյն իսկ «հայ-բիւզանդական...»: Եւ ապա այս առթիւց օգտուելով յարգելի ճառարօսն, որ միշտ հետաքրքրուած է հայկական հարցով եւ ուժգնօրէն պաշտպանած³, աւելացրեց հետեւելով. «Կարո՞ղ եմ առանց յուզման ներկայ լինել մեր մայրաքաղաքում հայերէն լեզուի, գրականութեան եւ պատմութեան դասընթացքի հաստատման եւ չիչել Պատմութեան ամենադժան ազգային ողբերգութիւններէ մին: Հայ մշակոյթի այս իրաւական (de jure) ճանաչումն եւ բնութենում եմ իբրեւ սկիզբ հասուցումի (reparation), իբրեւ քաջալերական եւ իբրեւ լաւադոյն ապագայի ակնկալութիւն»:

Այս առաջին տարեշրջանում (1932/33) Պրոֆ. Ազոնց իր աշակերտներին, որոնք մեծամասնութեամբ օտարազգիք են, բացատրեց հայերէն այբուբենից յետոյ ուղղակի քերականութիւն, հիմնուելով Meilletի ծանօթ ձեռնարկի վրայ: (Աւելորդ է կարծեմ ասելն որ դասախօսութիւնը զաղղիւրէն է:) Ապա նա պարագուեց հայերէն բնաղբիւնների ընթերցումովն եւ մեկնութիւնովը, ինչպէս Աւետարան, Եզնիկ եւ Փաւստոս Բիւզանդացի:

³ Ուշադրութեան արժանի է Պ. Գրէզուառի վարած Le Flambeau, revue belge des questions politiques et littéraires ամսագիրն, ուր յաճախ երեւցած են շահեկան յօդուածներ հայկական կեանքի երեւոյթների մասին:

Այս աշակերտները թուումն է նաեւ նոյն ինք
Պրոֆ. Գրէգորաւ:

Համալսարանն, որի, ինչպէս արդէն ասի,
Փիլիսոփայութեան եւ Գրականութեան ճիւ-
ղին կից է Արեւելեան Կաճառը, սկսած է ար-
դէն իր հայապիտական մատենադարանն եւս
կազմել, որի համար դրքեր մասամբ զնուած
են եւ մասամբ նուէր ստացուած:

Արեւելեան Կաճառը նաեւ շահեկան հրա-
պարակական դասախօսութիւններ է սարքում
յատկապէս հրաւիրուած օտար դիտնական-
ները միջոցով: Այսպիսի մի դասախօսութիւն
կարդաց Օր. Ս. Տէր Ներսէսեան Ուէլլիի
Դպրոցը (Welsley College, Cambridge, Mass.)
ուսուցչապէս, l'Illustration de la légende
de Barlaam et Joasaph նիւթի վրայ: Նրա
դասախօսութիւնը արժանացաւ մասնազե-
տերի, ի մէջ այլոց Հ. Պետերսի զնահատու-
թեան⁴:

Բրիւքսէլում կայ նմանապէս՝ մի շատ
կարեւոր հայկական բարենպաստիկ հաստա-
տութիւն, այն է՝ Նուպարեան հիմնարկու-
թիւնը, որ պաշտօնապէս կոչւում է Oeuvre
des Boursiers Arméniens Fondation Boghos
Nubar pacha, որ հանդուցեալ մեծ հայի աղ-
ջատիրական ձեռնարկութիւններից մէկն է եւ
"է նուազագոյնը:

⁴ Հ. Պետերս զրեւ էր արդէն այս նիւթի վրայ.
P. Peeters, La traduction latine de «Barlaam et
Joasaph» et son Original grec. Analecta Bollandiana, t. XLIX, 1931, p. 276—312.

Այս հիմնարկութեան նպատակն է, ինչպէս ասուած է Կանոնադրութեան Ա. յօդուածում, «դպրոցական դրամական նպաստներով օգնել այն հայ պատանիներին, որոնք ուսման ընդունակ են բայց միջոց չունին համալսարան եւ բարձրագոյն դպրոց մտնելով մասնագիտութիւն սովորելու, մեր ազգին օգտակար հանգիստանալու համար»: Բայց այս նպատակները պէտք է յատկացունին այն ուսանողներին, «որոնք իրենց ուսումնն աւարտելուց վերջը յանձն կ'առնեն Հայաստան երթալ: Նրանք պարտաւոր են Հայկական Կառավարութեան դպրոցներում դասախօսել կամ առհասարակ իրենց մասնագիտութիւնը Հայաստանում դործագրել»:

Նուպարեան հիմնարկութեան թոշակաւորները, ինչպէս որոշակի շեշտուած է Կանոնադրութեան Ծրդ. յօդուածում, պէտք է հայ ցեղին պատկանին, բայց առանց խտրութիւն դնելու նրանց կրօնական դաւանութեանը մէջ: Թեկնածուները պէտք է համապատասխանեն հետեւեալ պայմաններին (յօդ. 7). ա. հայերէն կարդալ եւ գրել պէտք է գիտնան. բ. ոչ պակաս քան 14 տարեկան եւ ոչ աւելի քան 20 տարեկան լինին. գ. բարի վարքի վկայական ներկայացնեն Յիւդեցական իշխանութեան կամ այլ պատշաճաւոր մարմնի կողմից տրուած. դ. բժշկական վկայական ունենան իրենց առողջական վիճակի վրայ. ե. ոչ մի քաղաքական կուսակցութեան չպատկանին եւ իրենց ուսման ընթացքի ժամանակ էլ ոչ մի

քաղաքական կաղճակերսլութեան չյարին .
 Գ . այս պայմաններին համապատասխանող
 աղջիկ ուսանողուհիներ եւս կրնան ընդունուիլ
 իրրեւ թոշակաւոր . բայց ուսանողուհիներ
 թիւը թոշակաւորների ընդհանուր թուի մէկ
 հինգերորդից աւելի պէտք է չլինի :

Հիմնադիր բարեգործը հարկ է համարել
 նշանակել նոյնպէս թէ ինչ մասնագիտութիւն
 նախամեծար է , որ իր թոշակաւորները հե-
 տեւին (յօդ . 12) . «Որովհետեւ մեծ թուով
 հայեր , որոնք իրաւագիտութիւն , բժշկու-
 թիւն եւ նոյն իսկ երկրագործութիւն են սո-
 վորել , մեծ դժուարութիւն են զգում իրենց
 արհեստը բանեցնելու եւ ստիպուած են ուրիշ
 պարսպմունք փնտռել , իրենց ասլրուստը շա-
 հելու համար , ուստի թոշակներ պէտք է
 յատկացուին մասնաւորապէս այն ուսանող-
 ներին , որոնք կ'ուզեն դառնալ՝ մեքենավար ,
 ելեկտրագէտ , քիմիաբան , ճարտարագէտ ,
 ճարտարապետ , դեղագործ , վաճառական եւ
 մանաւանդ այնպիսիներին , որոնք յանձն
 կ'առնեն իրենց սովորած մասնագիտութիւնը
 Հայաստանի դպրոցներում դասախօսելու :
 Իրրեւ բացառութիւն կարելի է 10 թոշակից
 2ը յատկացնել այն ուսանողներին , որոնք ու-
 րիշ ճիւղերի կը հետեւին , օրինակի համար
 դրականութեան եւ դեղարուեստի» :

Պօղոս Նուսրար՝ իր այս հայանպաստ
 հաստատութիւնը հիմնել է Բրիւքսէլում , ուր
 բնակւում է իր միակ դուստրը , որ ամուսնա-
 ցած է մի աղնուական Բելգիացու , կոմս

դ'Արսխոտի հեմ (comte d'Arschot-Schoonhoven) : Հաստատութիւնը գրուած է մի վարչական խորհուրդի հսկողութեան տակ, որ բաղկացած է 5 անդամից : Սրանցից 2ը Հայոց Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կենդրոնական վարչութեան կողմից պէտք է նշանակուին, 2ը Բրիւքսէլի Համալսարանի Հաստատութեան (Fondation Universitaire) կողմից, իսկ 5երորդը պէտք է լինի Հիմնադիր Նուպարի ուղղակի սերունդը կամ սրա ներկայացուցիչը : Այս վարչական խորհուրդն է, որ լիազօր կերպով վարում է հաստատութեան ելեւմուտքը :

Այս հաստատութիւնը հիմնուած է 1924ին : Սկզբնական դրամագլուխը՝ 20.000 (քսան հազար) անգլիական լիբր ստէրլինգ էր, որ Պօլոս Նուպար դրաւ Լոնդոնի Barklay's Bank Ltd դրամատան մէջ, 5% տոկոսաբեր արժեթղթերով : Նրա պայմանն էր, որ այս դրամագլուխը պիտի մնայ անձեռնմխելի (trust) եւ միայն տոկոսը պիտի գործադրուի : Այնուհետեւ բարերարը իր մահուանից անմիջապէս յառաջ, այն է 1930ին, այդ դրամագլուխի վրայ աւելացրեց 50.000 ամերիկական դոլար (= մօտ 10.000 £), դարձեալ տոկոսաբեր արժեթղթերով : Եւ որպէս զի այս դրամագլուխը չպակսի, այլ տարուց տարի աճի, Կանոնադրութեան յօդ. 2ի համաձայն, Բարկլէյ բանկը պիտի պահէ ընդհանուր եկամտի ¹/₅ը եւ աւելացնէ դրամագլուխի վրայ, եւ միայն մնացած ⁴/₅ը ուղարկէ Բրիւքսէլի

Համալսարանական Հաստատութեան, դոր-
ծադրուելու համար: Եւ որովհետեւ Պարիզի
Հ. Բարեգ. Ընդհ. Միութիւնը որոշ հակո-
ղութիւն պիտի ունենայ, իր 2 ներկայացու-
ցիչները միջոցով, թողաւաւորները վրայ,
ուստի Բրիւքսէլի Համալսարանական Հաս-
տատութիւնն էլ, բանկից ստացած գումարի
1/10^ը պէտք է ղնէ Բարեգործականի տրամա-
դրութեան տակ, այս վերջինի ընթացիկ ծախ-
քերը ծածկելու համար: Եւ վերջապէս՝ Կա-
նոնադրութիւնը նախատեսել է նաեւ այն պայ-
մաններն, երբ Հ. Բարեգ. Ը. Միութիւնը կամ
Բրիւքսէլի Համալսարանական Հաստատու-
թիւնը լուծուին: Այն ժամանակ անգլիական
յիշեալ բանկը դրամադրիսի եկամուտը, ըստ
Կանոնադրութեան դործադրուելու համար,
պիտի յանձնէ Պարիզի Հայ Լուսաւորչական
Եկեղեցւոյ թաղական կամ Վարչական Խոր-
հուրդի Նախագահին, որ Նուպարեան գեր-
դաստանի մի ներկայացուցչի հետ պիտի շա-
րունակէ գործել:

Տիրող ընդհանուր տնտեսական տագ-
նապն ազդած է նաեւ այս հայանպաստ ձեռ-
նարկութեան արդիւնքի վրայ: Անձեռնմխելի
դրամադրութիւն, ներկայ պայմաններէ մէջ, թէ՛
իրրեւ հիմնադրամ եւ թէ՛ իրր տարեկան տո-
կոս՝ զգալի կերպով պակսած է: Ա. չքի առջեւ
ունիմ 30 Սեպտեմբեր 1931 եւ 30 Սեպտեմբեր
1932 հաշուեկշիռները: 1930/31ին տարեկան
եկամուտ է եղած (ընդհանուր մուտքի ⁴/5^ը՝
ըստ Կանոնադրութեան) 243.033,80 բելգ.

Փրանք, իսկ 1931/32-ին միայն 160·061,50 :
Ըստ այնմ էլ պահսած է թոշակաւորներին
թիւն եւ նրանց տրուած նպաստը :

«Պօղոս Նուպար փաշա Հիմնարկութիւնը»՝
իր հաստատման թուականից, այն է 1924-ից
մինչեւ 1932 Սեպտեմբեր 30, ունեցել է 48
թոշակաւոր ուսանող, որոնց վրայ ծախսել է
1,036·000 բելլւ. Փրանք : Այս ծախսն անհա-
ւասար կերպով է բաժնուած : Նրանց մէջ կայ
մէկն, որ երկար տարիներ օգտուել է նպաս-
տից եւ ստացել է 112·000 Փրանք, բայց սա
բացառութիւն է կազմում :

Նուպարեան Հիմնարկութեան այժմեան
վարչութիւնը մեծ հոգածութիւն է ցոյց տա-
լիս թէ դրամական խնդրի կանոնաւորութեան
եւ թէ թոշակաւորներին յարմար ընտրու-
թեան :

ԺԳ. ԳԼՈՒԽ

Վերջին հայկական քշուառութիւններն
եւ Բելգիան : Հայաստանի Միջագոյսին Լի-
ցան : Ժընէվի Ազգաժողովի Յանձնաժողովը :
Բելգիայի հայ գաղութի անցեալն եւ ներկան :
Հայերէն Աստուածաշունչի 1500ամեակի սո-
նակատարութիւնը Բելգիայում :

Ինչպէս յայտնի է, քսաներորդ դարի
մեծ եղեռնազործութիւնն, այն է՝ անդէն,
անօղնական եւ անմեղ մի ժողովրդի, իր
բնախորհրդ բուն տարադրելով, դժնդակ պա-
րագաներում տեղահանուելն եւ բնաջնջման
ենթարկուելը զայրոյթ, ապշութիւն եւ կա-
րեկցութիւն յառաջ բերաւ թէ Եւրոպայում
եւ թէ Ամերիկայում : Յնցուած էր մարդ-
կային խիզճն եւ այլեւայլ երկիրներում ցոյցեր
տեղի ունեցան, որոնք արդարութիւն էին
պահանջում նահատակութեան մատնուած
հարիւրհազարաւոր անմեղներէ համար : Այս
ժողովրդական ինքնարուխ ցոյցերի մէջ
փոքրիկ Բելգիան ոչ մի երկրից ետ չմնաց :
Հայ փախստականներ մեծ թուով դիմեցին
եւ տեղաւորուեցին այս հիւրընկալ երկրում :
Այսպիսով Բելգիան մի անգամ եւս ապացու-

ցեց թէ նա ազատ եւ ապահով ապաստանա-
րան է զրկուածներէ, մեծապէս օժտուած է
մարդասիրական զգածմունքով եւ ամէնից
աւելի բարձր է դասում մարդկային անձն եւ
նրա օրինաւոր իրաւունքները :

Բրիւքսէլում կազմուեց մի հայ-բելգիա-
կան Յանձնաժողով, Comité belge philarmé-
nien, որի նախագահուէին էր Կոմսուհի
դ'Արսփոս (Պօղոս Նուպար վաշայի դուստրը,
որ ստորագրում է Nubar comtesse d'Ars-
chot), փոխ նախագահ՝ Բուլանդեան կրօնա-
ւոր, ծանօթ հայագէտ հայր Պօղոս Պետերս
եւ անդամներ՝ համալսարանի ուսուցչապետ
Հանրի Գրէգուառ, Օսկար Գրօժան¹ եւ
Մաքսուտ Միհրդատեանց, որոնք Եռանդով
վարեցան իրենց յօժարակամ ստանձնած
մարդասիրական պարտականութեան : Հայր
Պետերս եւ Պրոֆ. Հ. Գրէգուառ ճարտար
բանաստեղծութիւններով բելգիացիների հա-
մակրութիւնն էին արծարծում ի նպաստ ա-
ղետեալ Հայոց : Բելգիայի զանազան քա-
ղաքներում, այս Յանձնաժողովի ձեռքով
միտինգներ կայացան, որոնք իրենց միահա-
մուռ խղճամիտ զայրոյթն էին արտայայտում
Թիւրքիայում կատարուած այս սոսկալի եղեռ-
նի դէմ եւ իրենց միահամուռ որոշումներէ
մէջ պահանջում էին «Հայ ժողովուրդի հա-
մար սեպիական հայրենիք իր նախնեաց հողի

¹ Այս Բելգիայի ուսումնականը Պրոֆ. Henri Grégoireի հետ խմբակիր-հրատարակիչ է Flambeau շրա-
կան հանդէսի :

վրայ» : Միեւնոյն ժամանակ հիմնուել էր մի «տեղեկատու գրասենեակ» — Bureau d'information arménien — որ լուրեր եւ ամբողջ յօդուածներ էր հայթայթում Հայոց վիճակի մասին բելլիական մամուլին եւ այս կերպով երկրի կառավարութեան եւ ժողովուրդի հետաքրքրութիւնն ի նպաստ Հայոց վառ պատերազմ :

Բայ ի այս Յանձնաժողովի անդամներէց , ուրիշ ազդեցիկ բելլիացիներ եւս այս կամ այն ձեւով իրենց համակրութիւնն են յայտնել հայ ազգին , իրենց մասնակցութիւնը բերելով հայկական դատի նպաստաւոր լուծման : Առանձնապէս յիշատակելի է նրանց մէջ Պ. Չոֆէն (Paul Tschoffen) , քանիցս մինիւտր եւ բելլիական կաթոլիկ ազդեցիկ քաղաքական կուսակցութեան պետերէց մէկը :

Բելլիական կառավարութիւնն եւս անտարբեր չմնաց , եւ ինչ որ ղիւանադիտական միջոցներով կարող էր գործել , չթերացաւ եւ կատարեց լիովին : Ամէն պատեհ առթից օգտուելով (ի մէջ այլոց Պ. Չոֆէնի հարցապնդումի վրայ) բելլիական խորհրդարանում պաշտպան հանդիսացաւ հայերի եւ արդարութիւն պահանջեց նրանց համար : Նա միջնորդեց այս մասին այն Մեծ Պետութիւնների մօտ , որոնք վճռական դեր կարող էին կատարել ի նպաստ Հայոց եւ վերջապէս Ժընէվի Ազգաժողովում իր ներկայացուցիչները՝ յօդուած հայ փախստականների եղած

դիմումներին եւ պահանջներին ամէն կերպ աջակցել են իրենց ազգութիւնամասերը :

Կարեւոր է հետեւեալ պարագան :

Այլեւայլ երկիրներում հիմնուած հայա-
նպաստ Յանձնաժողովները 1920 Յուլիս 7ին
համապատասխան ունեցան Փարիզում եւ հիմնե-
ցին «Հայաստանի Միջազգային Լիգա»
(Ligue Internationale Philarménienne), որ
իր դործունէութեան կենդրոնաւայր ընտրեց
ժընէվը, «Ազգերի Միութեան» վրայ ազդելու
նպատակով : Եւ իրօք այս «Լիգայի» անդուլ
միջամտութեան արդիւնքն էր այն որոշումն,
որ կայացրեց «Ազգերի Միութեան» Ընդհա-
նուր Ժողովը, որով նա յանձնարարում էր իր
Խորհուրդին՝ «Հայաստանի ապագան ապա-
հովել եւ Հայերին յատկացնել տալ սեպհա-
կան հայրենիք (foyer national) Օսմանեան
տիրապետութիւնից անկախ» : Ինչ որ էլ լինի
ստացուած արդիւնքն, հայ ժողովուրդը պէտք
է որ մօտեայ յիշեալ Լիգային մասնակցող
օտարազգի հայասէրները դործն եւ անուն-
ները ² :

² Իրրեւ սրտմտեան դէպք եւ հայութեան համար
նշանակալից, աւելորդ չեմ համարում այս Լիգայի հիմ-
նադիրների եւ 1920ին Փարիզի համապատասխան մաս-
նակցողների անունները :

Մեծն Բրիտանիա. Harold Buxton, Arnold J.
Toynbee եւ Aneurin Williams, M. P.

Բելգիա. H. Lafontaine, Sénateur : Նրան փո-
խարինած է 1924ին, prof. Henri Grégoire.

Գանեսա. Mme Inga Nalbandian, դանուհի :

Գաղղիա. Victor Bérard, Sénateur.

Ջուիցերիա. A. Kraft-Bonnard, Paul Moriand
եւ Ant. Velleman.

Այս արդիւնքը դժբախտաբար տխուր էւ յուսարեկ եղաւ: Չախաղանց աննպաստ այլեւայլ քաղաքական հանդամանքներէ պատճառով Ազգաժողովի այս որոշումն անդորձադրելի դարձաւ: Հարկ եղաւ՝ յատկապէս հայ պաղթականներին նկատմամբ տարբեր միջոց ձեռք տունել: Մարդասէր եւ մեր ցեղին բարեկամ մեծ Նորվեգիացու Նանսէնի ազդեցիկ միջամտութեան շնորհիւ, նրա ղեկավարութեան տակ յատուկ Մասնաժողով ընտրուեց, որ պիտի ջանար, հայ փախստականներին փոխադրել Կովկաս, եւ տեղաւորել այնտեղ Հայաստանում, կամ մօտերքը, որչափ հնարաւոր էր: Նանսէն 1925ին անձամբ զնայ Հայաստան, քննելու համար թէ ի՞նչ կերպով կամ ո՞ր չափով կարելի էր ի կատար ածել այդ որոշումը:

Նրա եղբակացութիւնն էր թէ Խորհ. Հայաստանի մէջ կարելի էր մեծ թուով դաղթականներ տեղաւորել եթէ հնարաւորութիւն տրուէր 45.000 հեկտար անջրդի հող կարգի բերել այնտեղ: Ազգերի Միութիւնը անկարող հանդիսացաւ հարկ եղած ծախքը (1½ մի-

Ամերիկա (Միաց. Նահ.). James L. Barton, Walfer George Schmid եւ Charles V. Vickrey.

Լիգայի ժընէվի մէջ Գործադիր մարմնի (Comité Exécutif) անդամներն էին՝ Ed. Naville Նախագահ, Aug. de Morsier, Ա. Բնդհ. քարտուղար եւ John H. Harris (Լոնդոնում), Բ. Բնդհ. քարտուղար:

Լիգան ունէր նաեւ իր վարչական Յանձնախումբն (Commission administrative), որի անդամներն էին Leopold Favre, William Rappard եւ Jules Breitenstein.

լինն $\mathcal{L}$) հողալ, որով այս ծրագիրը չզոր-
ծաղրուեց: Բարեբախտաբար Հայաստանի
կառավարութիւնը կենդրոնական իշխանու-
թեամբ ինքն իր միջոցներով սկսած է զոր-
ծաղրել այս տեղաւորումը մասնակի ներ-
գաղթներէ ձեւով:

1932 Հոկտ 28ին էր, որ Ժընէվում ստո-
րագրուեց այն միջազգային պայմանագրու-
թիւնն, որով սահմանուած էր ուսու եւ հայ
փախստականներէ իրաւական կարգը (statut),
որի զործաղրութեան վրայ պիտի հսկէր
Office International des Réfugiés կոչուած
պաշտօնարանը Ժընէվում: Մեծ եւ փոքր պե-
տութիւնները հետզհետէ ընդունեցան այդ
իրաւակարգը թէեւ դեռ ոչ բոլորը: Ըստ
այսմ Բրիւքսէլում Արտաքին Գործոց Նախա-
րարութեան մէջ կայ մի յատուկ Բեղլիացի
պաշտօնակ, որի պաշտօնն է ճշդել գաղթա-
կաններէ ինքնութիւնը, գիւրացնել նրանց
ընտանիքիւնն եւ կանոնաւորել նրանց առօ-
րեայ կեանքն, որպէս զի կարողանան իրենց
ապրուստը հողալ, անթերի կատարելով տե-
ղական օրէնքները:

Բեղլիացի հայ գաղութն եւս օգտուած է
այս նոր իրաւակարգից:

Մեծ պատերազմից յառաջ Բեղլիացի հայ
գաղութը մօտ 50 հողուց էր միայն բաղկա-
ցած, որոնք ղլխաւորապէս առեւտրականներ
էին, բոլորն էլ որոշ եւ հաստատուն զբաղ-
մունքի տէր: Դրանց մեծ մասն Անվերսոմ
էր հաստատուած եւ ծխախոտի եւ աղամանիկի

գործով էին պարապում : Կային նաեւ գորգի
 վաճառականներ եւ գարդոջական ուսանողներ :
 Պատերազմի ընթացքում եւ մանաւանդ զի-
 նադադարից յետոյ այլեւայլ կողմից Բելլիա
 ապաւինեցան անգործ եւ մեծ մասամբ ըն-
 չազուրկ հայեր , որոնց համար տեղական լե-
 զուն , ֆրանսերէնը , համեմատաբար աւելի
 մատչելի էր : Այսպիսիների թիւը հետզհետէ
 հասաւ մինչեւ հազարի , որ մինչեւ այսօր էլ
 գրեթէ նոյնը մնաց : Նրանց մեծ մասը թիւր-
 քիացիներ են եւ միայն փոքր մասը կովկաս-
 ցիք : Նրանք հաստատուեցան Բրիւքսէլում ,
 գրեթէ $\frac{2}{3}$ ը , եւ Անսօլէրպէնում (Anvers) $\frac{1}{3}$ ը :
 Կան նաեւ պարսկահայեր , որոնք բարձրագոյն
 գարդոջների ուսանողներ են :

Երբ թիւրքիան պատերազմի ընթացքում
 զորակոչ յայտարարեց օտար երկիրներում
 ապրող իր հպատակներին , Բելլիայում գլա-
 նուող թրքահպատակների մեծ մասը վախ-
 նալով , որ Պերմանական իշխանութիւնն , որ
 զրաւած էր երկիրը , իրրեւ զաշնակից կարող
 էր ճնշում գործ դնել նրանց վրայ , խոհեմու-
 թիւն համարեցին մերձակայ չեզոք երկիրը ,
 Հոլլանդա ապաստանիւ եւ մինչեւ պատե-
 րազմի վերջը մնացին այնտեղ : Իսկ Անսօլէր-
 սից շատերն արդէն պատերազմի սկիզբներն
 Անգլիա էին փոխադրուել , որով ոչ մի հայ
 չտուժեց : Հոլլանդա տեղափոխուած հայերն
 անտարբեր չգտնուեցան իրենց կարօտ հայ-
 րենակիցների նկատմամբ : Հոլլանդայում
 կազմուեց «Կարօտեալ Հայերին օգնող Հոլ-

լանդական Յանձնաժողով» (Nederlandsche Comité tot hulpbetoon de noodlijdende Armeniërs) որին անդամակցում էին 21 ազդեցիկ հոլլանդացիներ, նախագահ ունենալով նախկին Փրինսսական մինիստր վան Դայն (Ant. Van Gijn) եւ քարտուղար՝ օրիորդ վան դէր Հոօպ (Van der Hoop) ³ :

Բեւրլիայում, հայ գաղութը 1920-ից սկսած պաշտօնապէս սկսել էին արձանագրուել *réfugié arménien* : Բայց երբ նոր Թիւրքիան Ազգերի Ընկերութեան անդամ ընդունուեց, սա ամէն ջանք գործ դրեց, որ եւրոպական երկիրներում իրրեւ «հայ» արձանագրուած թրքահայատակները թրքական գետնաշատան կարգադրութեան տակ մտնեն եւ պարզապէս «թուրք» ճանչցուին : Այս կերպով մեր գաղթականներն, որոնք իրրեւ փախստականներ թուրք կառավարութիւնից իրաւագուրկ էին նկատուած, իրաւագուրկ պիտի դառնային նաեւ Նանսէնեան Յանձնաժողովի առջեւ :

³ Այս հոլլանդական հայանպաստ Յանձնախումբը բացի կարօտեալ հայերին դրամական նպաստ հայթայթելուց, մի օգտակար գործ եւս կատարեց : Նա հրատարակեց մի բովանդակայից զիրք հոլլանդերէն լեզուով *Marteling der Armeniërs in Turkije*, այսինքն «Հայոց մարտիրոսացումը Թիւրքիայում» վերնագրով, ապ. 1918ին : Այս շահեկան հրատարակութիւնն, որ 250 էջից է բաղկացած, Յ Մասի է բաժնուած՝ Ա. Տարագրութիւնները, Բ. Տարագրեալների վախճանը եւ Գ. Կատարուած իրողութիւնների բնոյթը : Ունի նաեւ մի Յանձնարար, որ ընդհանուր վիճակագրական տեղեկութիւններ է տալիս հայ ժողովուրդի բնակավայրերի թիւի եւ գաւառութիւնների մասին, քաղուած զԼիւստրաբար Դսիւտ. Լէպսիուսի ծանօթ նշանաւոր գերմաներէն հրատարակութիւնից :

Այսակերպի Հայոց Գաղութային Վարչութիւնն այս մասին մի ընդարձակ զեկուցադիր ուղարկեց Ժընէվ Ազգաժողովի Բեւելիական ներկայացուցչին: Թուրք կառավարութեան պահանջը մասամբ միայն զոհացում ստացաւ. զանուկ միջին ճանապարհ: Ըստ այսմ Բեւելիայի հայ գաղութի այն մասն, որ նախկին Թրքահայտակ էր, այժմ արձանագրուած է «turc, réfugié arménien»: Այս réfugié arménienը պահպանուելով, նա իրաւունք էր ստանում շարունակել պահպանել իր կապը Ժընէվի Գաղթականական Յանձնաժողովի հետ եւ անխախտ էր մնում նրա իրաւակարգը Բեւելիայում: Հայ Գաղութային Վարչութիւնը միշտ կանոնաւոր եւ ճշգրտաւ ընթացք է բռնել տեղական իշխանութիւններէ մօտ, որով մեծապէս օգտակար է հանդիսանում թէ Բեւելիայում մշտական բնակութիւն հաստատած «անհայրենիք» հայերին եւ թէ այնպիսիներին, որոնք այս կամ այն պատճառով ուրիշ երկիրներէ ստիպուած են լինում հեռանալ եւ դիմում են Բեւելիա: 1933ին Ժընէվում նոր օրէնքներ սահմանուեցան, որով ճշգրտեցան եւ աւելի ապահով կացութիւն տրուեց ոռւս եւ հայ գաղթականներին: Այս պարագան ազգեց նաեւ Բեւելիայի Հայոց վիճակի բարելաման:

Բեւելիայի հայութիւնը շատ լաւ է կազմակերպուած իր ներքին ազգային կեանքում: Նա ունի իր ազգային կանոնադրութիւնն, ըստ որում ընտրուած է նախ Պատգամաւորական

ժողով, որին մասնակցում են 18 տարին լրացուցած եւ տարեկան 12 ֆրանք կամաւոր տուրք վճարող բոլոր զաղթականները :

Այս Պատգամաւորական Ժողովն, որ բաղկացած է 30 անդամից, ընտրում է իր զործադիր մարմինն, որ կոչւում է «Բելգիայի Հայ Գաղութային Վարչութիւն» (Comité des Arméniens de Belgique) ու պաշտօնապէս ճանաչուած է բելգիական կառավարութեան կողմից : Վերջին ընտրութիւնը կայացաւ 1935 Մայիսին : Այժմեան կազմը հետեւեալն է .

Ատենապետ՝	Պ . Մուրատեան
Փոխ-Ատենապետ՝	Ն . Զամբէրթէն
Ատենադպիր՝	Գ . Պարսամեան
Փոխ-Ատենադպիր՝	Հ . Էնֆիաջեանց
Գանձապահ՝	Խ . Քալանթարեանց
Խորհրդականներ՝	Արտ . Մըսրբեան
	Ն . Վրոյր
	Ս . Փափազեան
	Վ . Մուրտիկեան

Սրանցից փոխ ատենադպիրն եւ գանձապահը կովկասահայ են, միւսները թրքահայ : Իսկ պատգամաւորական Ժողովի ատենապետն է Պ . Մ . Միհրդատեանց :

Բելգիայի Հայ զաղութն ընդհանրապէս եւ իր ունեւոր դասակարգը մասնաւորապէս, ինչպէս են Մըսրբեան գերդաստանը, եւ ՊՊ . Խորառանճեան, Զամբէրթէն, Միսաք եւ մի

քանի ուրիշներ, իրենց զբաղական օժանդակութիւնը չեն խնայած թէ ընդհանուր ազգային պէտքերին եւ թէ յատկապէս տեղական զաղութի կարօտութիւններին: Այս պլէսայլ հանրային պէտքերին եւ կրթական պահանջներին զոհացում տալու համար Բելգիայում եւս զոյութիւն ունին ազգային, բարեգործական, եւ կրթական միութիւններ: Այսպիսիներ են՝ «Հայ Կարմիր խաչը», որի ատենապետութիւն տիկին Արմենուհի Մըսրեան Գաղութային Վարչութեան ատենապետ Պ. Մուրատեանի նման ընդհանուր բաղձանքին զոհացում տալով, միշտ մնում է իր պաշտօնի վրայ եւ անձնուիրութեամբ զործում: Յիշեմ նաեւ «Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը», «Հայ Ուսանողական Միութիւնը» եւ «Հօկի» (Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ) մասնաճիւղն, որոնք բարեխղճօրէն կատարում են իրենց ստանձնած բարոյական պարտականութիւններն յօգուտ հայութեան, իւրաքանչիւրն իր կանոնադրի սահմաններում: Բայց սրանցից զատ կայ մի ուրիշ համակրելի միութիւն, որ եթէ չեմ սխալում, միմիայն Բելգիային է յատուկ եւ ուրիշ հայաբնակ կենդրոններում զոյութիւն չունի: Այս միութիւնը կոչւում է պաշտօնապէս՝ Association des Amis de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de l'U. L. B. (Université Libre de Bruxelles), այսինքն «Բրիւքսէլի Համալսարանին կից Արեւելեան Կաճառի բարեկամների Ընկերացութիւն»: Նախորդ Գլխում (ԺԱ.) տեսանք

Թէ ինչպիսի հանդամանքներում հիմնուեցաւ այս Արեւելեան Կաճառն եւ հաստատուեցաւ Հայերէնի ամբիօնը: Ի նկատի ունենալով, որ մասնաւոր անհատներէ խոստացած տարեկան նպատաները այս կամ այն պատճառով կարող էին չջարուհակուիլ եւ հետեւաբար Հայերէնի ամբիօնի դոյութիւնն իսկ կասկածելի կը դառնար, ուստի համակիրներէ մի խումբ որոշեց այնպիսի ձեւ տալ այդ օժանդակութեան, որ նա աւելի տեւական եւ հաստատուն բնաւորութիւն ունենայ եւ մասնակցութեան հրաւիրեց ուրիշ նուիրատու անդամներ ոչ միայն հայ այլ նաեւ օտարազգիներէ, քանի որ Արեւելեան Կաճառն իսկապէս ընդհանուրի համար է, եւ ոչ թէ յատկապէս հայ ուսանողների համար: Մի հայ «կադմակերպիչ մասնաժողով», որի անդամներն էին ՊՊ. Մուրատեան, Միհրդատեանց, Թօփուղեան, Միսաք, Յակոբեան եւ Սարուխան, նախ առանձին եւ ապա 1935 Հոկտեմբեր 16ին Արեւելեան Կաճառի վարչութեան հետ, յանձին փոխ-նախագահ Պրոֆ. Հ. Գրէզուառի եւ քարտուղար Պրոֆ. Ժ. Պիրէնի (Jacques Pirenne) եւ միւս անդամների խորհրդակցութեամբ մշակեց նոր ընկերակցութեան կանոնադրութիւնն, այն հիմունքների վրայ, ինչպէս որ Բելգիական Օրէնքն էր պահանջում եւ նոտարի միջոցով պատշաճաւոր իշխանութեան ներկայացուելով հաստատուեց: Այժմ Ընկերակցութեան անդամներն եւ կարող են լինել թէ հայ եւ թէ Բելգիացի

անդամներ: Վարչութիւնն էլ հայ-բեղիա-
կան է: Ընկերակցութեան պատուաւոր նա-
խագահուհին է կոմսուհի դ՝Արսքոտ (Պօղոս
Նուպար վաշայի դուստրը) իսկ գանձապահը
Պ. Ժիւլիէն Միսաք: Այս երկուքն էլ ինքնին
հայ-բեղիական ընկերակցութիւն են ներ-
կայացնում, առաջինն իր Բեղիացի ամուսնի,
իսկ երկրորդն իր բեղիուհի մօր շնորհիւ:

Համազգային մեծ տօնը, Հայերէն Աս-
տուածաշունչի 1500ամեակը՝ Բեղիայում
եւս կատարուեց մեծ հանդէսով, 1935 Հոկ-
տեմբ. 20ին, նախ անձուկ հայ շրջանի մէջ,
ուր պատշաճաւոր բանախօսութիւնների հետ
խառն երաժշտութիւն եւ երգ տեղի ունեցաւ:
Այնուհետեւ Բրիւքսէլի մի մեծ կաթոլիկ եկե-
ղեցում նոյնը կատարուեց յատկապէս բել-
գիական ժողովրդի գիտաւորութեանը: Այդ
օրը՝ Բեղիայի հայ-կաթոլիկ համայնքի հո-
վիւ Յովհ. Վ. Նալպանտեան պատարագեց
հայ ծէսով եւ հայ երգեցիկ խումբի ընկերակ-
ցութեամբ, որ տեղացիներից շատերի համար
հաճելի նորութիւն էր: Ասլա Լուվէնի հա-
մախարանի հայերէնի ուսուցչապետ Տ. Լըբօն
վարդապետը (le chanoine Lebon) գաղղիե-
րէն մի հմտալից ճառով Բեղիացիներին բա-
ցատրեց օրուայ նիւթն եւ այս առթիւ նաեւ
հայ ժողովրդի կացութիւնը, շեշտելով, որ
«մեր հայ եղբայրները կարողացած են տոկալ
բախտի ամենախիստ հարուածներին եւ ա-
մենակատաղի փոթորիկներին, առանց յուսա-

Հատուկութեան եւ առանց ընկճուելու»⁴։ Միեւ-
նոյն օրը նոյն տեղ երեկոյեան ժամերգութեան
ժամանակ էլ Երուսաղէմից եկած մի լատին
կրօնաւոր, նոյնպէս հայազէտ, սքանչելի մի
բանախօսութիւն արտասանեց Հայոց՝ Ս. Տե-
ղեաց մէջ ունեցած կարեւոր դերքի, Հայոց
անցեալի եւ ներկայի վրայ, մեծ համակրա-
նօք։ Թէ առտուն եւ թէ երեկոյեան բերդիա-
ցիք խուռն բազմութեամբ եկել էին հայկա-
կան այս տօնին ներկայ լինելու, որ եւ մեծ
տպաւորութիւն թողեց նրանց վրայ։

⁴ Տ. Լըրօնի այս ճառն ամբողջութեամբ տպուած
է Բէյրութի «Աւետիք» ամսագրի 1936 Մարտ—Ապրիլի
համարում։

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա. Զորրորդ դարի մի հայ սուրբ, Ս եր-
վ ա տ ի ո ս ե պ ի ս կ ն պ ո ս, saint Servais :

Բ. Ժ.Ե. դարի մեծ ուխտաւոր — Բա-
նապարհորդ Էպիսկոպոսը՝ Մ ա ր տ ի ր ո ս
Ե ր գ ն կ ա ց ի :

Ինչպէս ընթերցողն արդէն նկատած կը
լինի, ես այս պատմութիւնս, այն է Բելգիայի
եւ Հայոցս յարաբերութիւնների նկարագրու-
թիւնը՝ յօրինել եմ ժամանակագրական կար-
գով: Արդէն աւարտել էի, երբ նոր մատե-
նագրական աղբիւրներ հասան իմ ծանօթու-
թեանս այս նիւթի շուրջը, որոնց հետադո-
տութիւնը երեւան հանեց երկու շատ հետա-
քրքրական հայ դէմքեր, կատարելապէս ար-
ժանի յիշատակութեան. ուստի հարկ եմ
համարում մի քանի խօսք եւս ասել զրանց
մասին իրրեւ Յաւելում:

Ա.

Բելգիայի մայրաքաղաքի կենդրոնական
մի թաղում Բելգիացի բարեպաշտներ մի
փառաւոր եկեղեցի են կանգնել, որի ճակատը
զարդարուած է մօրուքաւոր եւ արեւելեան
ձեւով զգեստաւորուած մի եպիսկոպոսի ար-

այլեւայլ հրաչքներովը: Տոնգրից նա տեղափոխուել է մերձակայ Մաաստրիխտ (Maastricht): Այս քաղաքն, որ այժմ Հոլլանդայի մաս է կազմում, 1558ից յառաջ Բելգիայի եպիսկոպոսական աթոռատեղի էր:

Տոնգրի եւ Լիէժի ժողովուրդը մեծ ցաւով է նրանից բաժանուել: Պարիսի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրներէ ժողովածոյի Թ. 1258 հաւաքածոն բովանդակում է Ութերորդ դարում գրուած մի Վարք Սրբոց, որի 47դ էջն սկսում է Սերվատիոսի կենսագրութեամբ՝ այսպէս. «Incipit vita sancti ac beatissimi Servatii episcopi et confessoris»: Այստեղ պատմւում է թէ երբ Սերվատիոս բաժանւում էր իր հօտից՝ «Ժողովուրդը լալով հետեւում էր նրան: Կրօնաւորներն եւ մայրապետները վանական փակ կեանքի կանոնները մոռանալով, կուրծք բաբախելով եւ աղերսապին հայեացքներով դնում էին նրա ետեւից. չքաւորներն ու անդամաւորացիները իրենց հառաչանքը խառնում էին ընդհանուր լացին...»:

Մաաստրիխտցի մի եկեղեցական՝ Ը. դարի վերջերում գրել է այս հայ սուրբի կենսագրութիւնը՝ Vita Servatii վերնագրով: Նա յառաջ է բերում ինչ որ աւանդաբար լսել է նրա մասին Տոնգրում կամ Լիէժի շրջանում եւ ապա Մաաստրիխտում: Այս գրուածքի մէջ նա յիշատակում է նրա տապանադիրը լատիներէն լեզուով: Հաւանական է համարւում, որ այս տապանաքարը գրուել է նրա

գերեզմանի վրայ սուրբ Մոնիւլֆի (Monulfe) կարգադրութեամբ, որ հանդէս է կատարել նրա գերեզմանի վրայ եւ ըստ Կուլթի՝ այս Մոնիւլֆ սուրբն ինքն է գետեղել ոսկէ տառերով արձանագրութիւնը: Պատմութիւնը վկայում է, որ Ութերորդ դարում մեծ հանդէս է տեղի ունեցել Ս. Սերվատիոսի գերեզմանի վրայ, ներկայութեամբ ժամանակի արքային, որ ըստ ոմանց գաղղ. Charles Martel թագաւորն է եղած եւ ըստ այլոց նոյն ինքն Charlemagne կոչւորը:

Սքեպէնս (Schaepens) իր «Քրիստոնէական Գերեզմաններ»⁵ երկասիրութեանը մէջ մանրամասն նկարագրում է Սերվատիոսի այս տապանը (sarcophage):

Մի գերմանացի հեղինակ էլ քերթուած է յօրինել Ս. Սերվատիոսի վրայ եւ նրա յիշատակը տարածել գերմանական շրջաններում⁶:

Այս հայ եպիսկոպոսը, Բելգիայում եւ Հոլլանդայում հաւասարապէս յարգուած մեծ սուրբը, վախճանել է Մաաստրիխտում 384ին: Նրա գերեզմանի վրայ մի փառաւոր եկեղեցի է կանգնուած, ուր ամփոփուած են սուրբի նշխարքն: Այնքան բարձր է նրա անունը Մաաստրիխտում, որ քաղաքային իշխանութիւնն ինքն է ստանձնել Սերվատիոսի նշխարքի

⁵ «Tombeaux Chrétiens», Académie d'Archéologie de Belgique, 1850, VII, p. 418.

⁶ Haupt, Zeitschrift für deutsches Altertum, V, p. 76.

պահպանութեան հոգը: Նրա տօնի օրը, Մայիս 13ին (1935ին) Բելգիայի հայ կաթուղիկ համայնքն, որ բաղկացած է մօտաւորապէս 100 հոգուց, առաջնորդութեամբ իր հոգեւոր հովիւ Տ. Յովհ. Վ. Նալպանտեանի, ուխտապնացութիւն կատարեց Մասստրիխտ, սուրբի գերեզմանի վրայ: Անշուշտ առաջին անգամ լինելով, այնտեղ, նրա անուան նուիրուած եկեղեցում, հայերէն լեզուով եւ հայկական թափոքով պատարագ եւ օրհներգութիւն տեղի ունեցաւ, որ մեծ հետաքրքրութիւն չարժեց եւ հիացմունքով ընդունուեց Հոլլանդացիներէր: Ուխտապնացիների առջեւ բացին եկեղեցու գանձարանը (trésor), ուր ի մէջ այլոց պահուում է այն բանալին, որ Հոմի պապը շնորհեւ է այս հայ սուրբ եկեղեցականին⁷:

Սրանից յառաջ, այն է Ապրիլ ամսում, Ս. Մակարի տօնի օրը նոյնպիսի ուխտապնացութիւն էր տեղի ունեցել Գան (Gand) քաղաքն, ուր հայերէն պատարագ մատուցուեց նրա անուամբ կառուցուած եկեղեցում եւ ի լուր ամենեցուն յայտարարուեց Բելգիայի Ժանտախտից պաշտպան այդ մեծ սուրբի հայ վարմից լինելն եւ կատարած հրաշագործութիւններն, ինչպէս որ արդէն պատմեցինք (Գլուխ Բ.):

Հոլլանդական եւ բելգիական լրագիրն

⁷ Այս տեղեկութիւնն ինձ հաղորդեց Բրիւքսէլի Saint Servais եկեղեցու Ժողովրդավար Տ. Գլիբէր (le Doyen Glibert):

արձանագրեցին այս հայկական ծխակառարութիւններն իրենց եւ մեր սուրբերի յիշատակին :

Բ.

Տասնեւհինգերորդ դարի վերջին քառորդում Փոքր Ասիայից Եւրոպա է եկել մի ուրիշ եպիսկոպոս, իսկապէս հայ, այսինքն որի ծագումն ու ազգութիւնն որ եւ է կասկածի տեղի չէ տալիս : Սա մի վերին աստիճանի հետաքրքրական անձնւորութիւն է, որ իր երկարամեայ ուղեւորութիւնը անձամբ զրի է առել հայերէն, ռամկականի մօտեցող դրաբարով : Մարտիրոս Եպիսկոպոս Երզնկացի, այս մեր ուխտագնաց մեծ ճանապարհորդը, անցել է նաեւ Բելգիայից, որով առիթ է մեզ ընծայում իր մասին եւս խօսելու¹ :

Առաջին անգամ բաղմաշխատ հայազէտ զաղղիացին Սէն Մարտէն (Saint Martin) եղաւ, որ Մարտիրոսի այս գրուածքը զաղղիներէն թարգմանելով ծանօթացրեց հասարակութեան, կցելով իր կողմից կարեւոր դիտողութիւններ, իրրեւ լրացուցիչ բացա-

¹ Մարտիրոս Եպիսկոպոսի այս ուղեգրութեան մի ձեռագիր օրինակը գտնւում է Պարիսի Ազգային Մատենադարանում, օրինակուած 1684ին: Յարգելի բաւական Դոկտ. Վ. Թորգոմեան իմ խնդրանքով հաճեցաւ քննել այնտեղ այս ձեռագիրն, որ «կը կրէ, գրում է նա, 308 թիւը. փոքրիկ հատոր մ'է զանազան նիւթեր պարունակող, որոնց վերջնութեւր կը ներկայացնէ հատորին 1627 էջին վրայ. «Relation du voyage fait en Europe par Martiros d'Ezinka, de 1488 à 1491» վերնագիրը :

տրութիւնն հեղինակի պատմութեան զժուար-
լմբունքի կողմերն² :

Ձեռագիրն սկսում է այսպէս. «Ես Մար-
տիրոս միայն անուամբ եպիսկոպոսի Եղն-
կացի, ի սուրբ Կիրակոսու յանապատէն ի
Նոր դեղա...: ԹՎին ԹՃԼԸ (1489) հոկտեմ-
բերի ԻԹ յեղաց ես ի իմ վանացն եւ եղաց
մեղմարար հասի ի յատմպօլ եւ աստուծոյ
յաջողութեամբ գտեալ նաւ մի եւ մտի անդ
Վրդանէս սարկաւագոյն. ԹՎին ԶԼԹ (1490)
յուլիսի ԺԱ ի յատմպօլու ելաք եւ մտաք ի
նաւ մի Փրանդի եւ հոկտեմբեր Ս. ելաք ի
Վինէժ քաղաքն, որ է Վենետիկ մեծ եւ փա-
ռաւոր քաղաք»:

Ինչպէս նկատել է դաղղ. Թարգմանիչը
այս հայ եպիսկոպոսի ուղեւորութեան իսկա-
կան նպատակն է եղել այցելել Եւրոպայի
քրիստոնէական նուիրական ուխտաւայրերն,
սկսելով Հռոմի Ս. Առաքելոց գերեզման-
ներէց:

² Journal Asiatique, t. 9, 1826, p. 321. Այնու-
հետեւ ուրիշ տեղեր եւս երեւցել են նրանից այլեւայլ
օրինակներ: Այսպէս՝ յարգելի բարեկամս Հ. Ն. Վ.
Ակինեան Վիեննայից գրում է ինձ. «Մարտիրոս Եղն-
կացւոյ գրուածքը ծանօթ է յատկապէս Journal Asia-
tiqueէն: Պարիսի օրինակէն արտագրութիւն մը կայ
նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանց քով: Օրինակ մ'աւ կը
յիշուի Սեւանի ձեռագրաց մէջ: Երկար խօսած է իմ
մասին Հ. Ալիշան, Հայ-Վենետ. 194—197: Journ. Asia-
tiqueէն դաղղ. Թարգմանութիւն մը արատաւորուած է
1828ին: Նոյնին վրայ գրուածք մ'ունի E. Lerou ի
Revue de l'Orient, No. 13 (1862), էջ 398—406»:

Ես տեսած եմ միայն Սէն Մարտէնի հրատարա-
կութիւնը, այսինքն սկզբնականն, եւ յենում եմ նրա
վրայ:

Վենետիկը նկարագրելուց յետոյ, ուր մնացել է 22 օր, Մարտիրոս հասնում է Հռոմ ուր մնում է ամբողջ հինգ ամիս եւ կատարում է իր ուխտը: Այնուհետեւ շարունակում է իր ուղեւորութիւնը Եւրոպայի միւս կողմերը: «Թվին ԶԽ (1491), գրում է նա, ելաք ի Հռովմայ եւ բազում աւուրք ԽԶ օրն հասաք յաշխարհին դունդէլք ազգին, որ են յալաման (allemand) եւ գնացաք ի մեծ քաղաքն Պազլ (Basel, Bâle, Զուիցէրիայում) ուր եւ բռնեցին մեզ թէ դուք չաշուտ (լրտես) էք...»: Ճանապարհը շարունակելով դալիս է «Ֆրիբուրգ» (Fribourg), Ստրազբուրգ (Strasbourg) եւ ապա Հռենոս գետով նաւարկելով «հասաք, ասում է ի մեծահամբաւ քաղաքն ի Կալոնիոյ (Cologne) որ եւ ասացին թէ մո (200,000) եւ իդո (24,000) տուն է եւ խիստ մեծ եւ դարմանալի քաղաք էր եւ մոգոց քաղաւորաց գերեզմանն...»³:

Այս «ասացին»ը մեկնաբանում է թէ նա ի լրոյ է հաղորդում այս խիստ չափազանցեալ քիւերը: Այսպիսի չափազանցութիւն գտնում ենք Մարտիրոսի այցելած բոլոր քաղաքների բնակչութեան թուի նկատմամբ: Վենետիկի մասին ասում է թէ 75,000 (Եօթանասունհեզինգ հազար) տուն ունէր: Հռոմի համար

³ Իբրք, Միջին Դարում, Կոլօնիայում (Köln կամ Cologne) ցոյց էին տալիս մոգ արքաների գերեզմանն, որին լազմաթիւ այցելուներ ուխտի էին դալիս ամէն կողմից:

զբում է թէ 2740 եկեղեցի ունի եւ 8000 սրբոց գերեզման :

Կորնեայում նա 22 օր հանգստանում է եւ 1490 Հոկտեմբեր 25ին մեկնում է այնտեղից եւ Գերմանիայի այլեւայլ քաղաքներն այցելելուց յետոյ դալիս է, ինչպէս նա է աւսում, «Սանթա Մարիա Տաքս», որ է այժմեան Աախէնը (Aix la Chapelle) : Այստեղ, նա իր սրբատականութիւնն է համարում զնալ երկրպագել Աստուածածնայ շապկին, որ ըստ աւանդութեան դանւում է եղել տեղւոյն մի յայտնի ուխտատեղում :

Կանխեմ ասել, որ Մարտիրոս Եղիսիոսս իր այցելած բոլոր վայրերում մեծ տառապանքով է ընդունւում եւ սիրով հիւրընկալւում, շնորհիւ այն հանգամանքին, որ յաջողել է Հռոմում ստանալ պապից յանձնարարական գրութիւն, որ յորդորում էր Եւրոպայի բոլոր քրիստոնեաներին՝ հիւրընկալել եւ աջակցել Արեւելքից եկած այս ուխտաւոր եղիսիոսոսին : Ամէն տեղ՝ մինչեւ իր ուղեւորութեան վերջը, նա հանում ցոյց է տալիս Հռոմէական Եկեղեցու քահանայապետի նամակն եւ իսկոյն «դասասաց վարդապետք» ինչպէս նա զբում է եւ ժողովուրդը աջակցում են նրան : Գերմանիայից նա անցնում է Բելգիա, ուր իր այցելած առաջին քաղաքն է լինում Անվէրս⁴, որ այն ժամանակ էլ կաւորեւոր նաւահանգիստ էր :

⁴ Մարտիրոսի ձեռագիրն օրինակողը՝ Անվէրս քա-

Այստեղ նա երկրպագում է «ամենազաւր սուրբ թագաւորին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ Ֆութանին, որ ի ժամ խաչելութեանն կապեցին աստուածընկալ արեամբ»։ Այս ուխտն էլ կատարելուց յետոյ Մարտիրոս ճանապարհ է ընկնում. «եւ անտի ելաք բազում յաւուրք յաշխատութեամբ բազում քաղաքաւ հասաք յաշխարհն Ֆլանտիու⁵»։ Այս բառով նա հասկացնում է Ֆլանդրիան, ինչպէս կոչւում էր եւ մինչեւ հիմայ էլ կոչւում է Բելգիայի այս ծովեզերքը, ֆլամանցիների բնավայրը։ Ֆլանդրիայի բնակիչների այն է ֆլամանցիների մասին նա գրում է թէ նրանք շատ ձուկ ուտող են, որ ճիշդ է, քանի որ այդ ծովեզերքում ինչպէս այն ժամանակ, այժմ եւս ժողովուրդը մեծ մասամբ ձկնորսութեամբ է պարասպուած։ Ժողովուրդը խօսում էր ֆլամանցիէն եւ նա չի հասկանում, «լեզու չգիտեալ գրուցելու, գրում է, եւ խիստ դժուարութեամբ յելալ անտից»։ Յետոյ «հասաք, ասում է, յաշխարհն ընկլլագ (անդլիացիք) եւ զնոցա լեզուն ալ չգիտէաք...⁶»։ Ըստ ա-

ղաքի անուան մէջ ա-ն ու կարդալով ըստ այնմ սխալմամբ գրում է Ունլէս, բառի մէջի ր- հնչումն էլ զանց տանելով։ Սէն-Մարտէն էլ սխալմամբ այդ Ունլէսը կարդում է Վեսուն եւ պատճառարանում է այսպէս. «Ունլէս doit être Վեսուն, qui est la ville Besançon (?!), où résidait à cette époque Maximilian I., encore roi des Romains»։ Եւ այս կերպով սխալ արտադրութեան եւ սպա սխալ ընթերցման շնորհիւ բելգիական նաւահանգիստը դառնում է... Բրզանսոն!

⁵ Այստեղ էլ սխալ է ընդօրինակուած. այս բառը պէտք է կարդալ Ֆլանդրու եւ ոչ թէ Ֆլանդիու։

⁶ Այստեղ Սէն Մարտէն իրաւացի նկատում է թէ

մենայն հաւանականութեան նրա խօսած միակ եւրոպական լեզուն իտալերէն է եղած, որին նա վարժուել էր երկար ժամանակ Հռոմում մնալով եւ Իտալիայում ճանապարհորդելով : Այս երեւում է նաեւ նրանից որ եւրոպական քաղաքների անուններն նա այնպէս է հնչում եւ արձանագրում իր Յիշատակարանում ինչպէս իտալացիք, կամ մօտաւորապէս :

Բելգիայից նա անցնում է Գաղղիա եւ դաւիս է «ի քաղաքն Սան Տօնիժ» «Saint Denis», եւ այն քաղաքն եպիսկոպոսաց եւ թագաւորաց եւ թագուհեաց զերեզմանատուն է... եւ ելեալ անտի հասար ի մեծահամբաւ քաղաքն ի Բարիզ (Paris) Դեկտեմբերի ԺԹ.» : Այստեղ իր ուղեկիցը, Վլթանէս սարկաւազն այլ եւս չէ ուղում նրա հետ ճանապարհորդել, ըստ երեւոյթին, եւ նրանից բաժանուում է : Մարտիրոս Պարիսում միայն 13 օր է մնում, որը նկարագրում է նոյնպէս չափազանցօրէն եւ ասլա անվհատ շարունակում է իր ուխտագնացութիւնն Եւրոպայի միւս նուիրատեղիները, կամաց կամաց եւ հետիոտն : Նա օրերով դադար է առնում իր հանդիպած քաղաքներում : Այսպէս ամիսներ ճանապարհորդելով Գաղղիայից մտնում է Սպանիա եւ իջեւանում է նախ Սան Սեբաստեան ծովեղե-

«Ընկղաց» երկիր ասելով Մարտիրոս հասկանում չէ լուսն Անգլիան, որովհետեւ չի յիշում թէ նա է նստել, այլ Փրանսական Կալէն (Calais) եւ Պիկարդիան (Picardie), որոնք այդ թուականին անգլիական տիրապետութեան տակ էին : Այս տեղից էլ ուղղակի գնում է Պարիս (Paris) :

րեայ քաղաքը: Սպանիացիք նրան հիւրընկալում են տեղական հիւրանոցում, որը նա ապիտակ է կոչում եւ երբ լսում են նրա ուխտաւորի հանգամանքը եւ կարօտ վիճակը, նրա համար փող էլ են հաւաքում: Մարտիրոս իր գլխաւոր նպատակներէից մէկին է հասնում երբ այցելում է եւ երկրպագում ծնկաչոք՝ «Ս. Յակոբի գերեզմանին» եւ «Պօղոս առաքեալի ձեռքով կառուցուած Սանքա Մարիա Ֆենիստէռնայ եկեղեցուն», ինչպէս գրում է: Այս սպանիական «Սուրբ Յակոբը» նրա պաշտպան սուրբն է, որին միշտ օգնութեան է կանչում իր ուղեւորութեան ժամանակ:

Հայ անվախ եպիսկոպոս-ուխտաւորը՝ այս երկար, առանձին եւ հետիոտն ճանապարհորդութիւնից վերջապէս յոգնում է եւ սկսում է դանդատիլ ոչ միայն յոգնածութիւնից այլ եւ իր ունեցած վտանգալից արկածներից, որովհետեւ մի տեղից միւս տեղ անցնելիս նա երբեմն այնպիսի ամայի վայրերով է դնում, որոնց միակ բնակիչները վայրի դադամներ են լինում: Այս կերպով նա հանդիպել է նաեւ վագրների⁷ բայց յաջողւում է խոյս տալ նրանցից:

Մարտիրոս Սպանիայում պատահում է

⁷ Մարտիրոսի Յիշատակարանում կամ աւելի ճիշդը նրա ընդօրինակութեանը մէջ, այս բառը դրուած է վաֆներ: Գաղղիացի թարգմանիչը Սէն-Մարտէն չէ կարողացել հասկանալ թէ «վաֆները» ինչ տեսակ գազան է եւ թողել է չբացատրուած: Պարզ է որ այս բառը պէտք է կարդալ «վաղրներ»:

«Ալիլալ» (Bilbao), բասկ ժողովրդի քաղաքը
 եւ այնտեղ 3 օր հանդստանալուց յետոյ 27 օր
 շարունակ քալելով դալիս է Ուլկիանոսի ծո-
 վեղերքի վրայ «Կեթարիայ օրհնեալ քաղաքն»,
 ուր բոլորովին նոր տեսակի ուղեւորութեան
 է ձեռնարկում: «Այստեղ, դրում է Սէն Մար-
 տէն, Մարտիրոս՝ ուխտաւորներէ կարգից
 դուրս դալով, բարձրանում է վեր. ուստի
 նրա պատմութիւնը աւելի եւս շահեկան է
 դառնում»: Մարտիրոս Սպանիայի այդ ծո-
 վեղերքն էր եկել այն ժամանակ երբ ամէնքը
 հետաքրքրուել էին Դր. Կոլումբոսի տարի ու
 կէս յառաջ կատարած տարօրինակ նաւա-
 դնացութիւնից: Նա նոր էր ետ դարձել իր ա-
 ռաջին յանդուգն ծովային խուզարկութիւնից
 «գէպլի արեւելք» եւ նոր ցամաքի (Ամերի-
 կայի) դիւտն այնպէս էր յուզել եւ ընդհանուր
 նախանձ շարժել, որ մի խումբ սպանիացիք
 որոշել են նրա օրինակին հետեւելով նոյնպէս
 երկրախոյզ դառնալ: Մարտիրոսի պատմու-
 թիւնից երեւում է, որ նրանք արդէն իրենց
 առաջատանաւն էլ պատրաստել են Բիսկայի
 ծովածոցում (Biscaye, սպաներէն Vizcaya),
 երբ Մարտիրոս դալիս է այնտեղ: Այս նաւը
 նրա ասելով 80,000 քանթար (quintal) տա-
 րողութիւն է ունեցել: Մեր հայ եպիսկոպոսն
 երբ այդ տեսնում է, ցանկութիւն է դրում
 մասնակցելու սպանիական այս նաւադնացու-
 թեան եւ նա խնդրում է տեղւոյն քահանայից,
 որ միջնորդէ նաւապետի մօտ, որ նրան եւս

հետիոտն երկար ճանապարհորդութիւնից սաստիկ յողնել է եւ պէտք է զգուժ հանդստանալու։ Քահանաները համաձայնում են եւ Մարտիրոսին տանում են նաւ։ Նաւապետին համոզելու համար էլ նրան կարդում են Հռոմի պապի յանձնարարականը։ Նաւապետը՝ պապի յանձնարարականը լսելուց յետոյ ասել է. «Մենք մեր կեանքը զոհ ենք բերում մի դադափարի համար. մեր միակ յոյսը Աստուած է. պիտի շրջինք ամբողջ աշխարհը. չենք լմանում թէ հովը ո՞ր կողմից կը փչէ։ Ուղո՞ւմ ես մեզ հետ դալ, եկ, կը տանինք. մենք էլ քահանայի պէտք ունինք. զու մեր հոգումսին մտածիր, մենք էլ քո ապրուստը կը հոգանք»։ Մարտիրոս ուրախութեամբ ընդունում է այս առաջարկութիւնը։ Քաղաքում լուր է տարածւում թէ «հայ ուխտաւոր կրօնաւորը» միանում է սպանիացի նաւագնացներին եւ ժողովուրդը յօժարակամ հողում է Մարտիրոսի ուտելիքը. ամէն կողմից մեծ քանակութեամբ պաշար են բերում նրա համար։

1494 Ապրիլի 8, երեքշաբթի օր էր երբ այս նորօրինակ հայ նաւազնացը սկսում է իր ծովային ուղեւորութիւնը։ Նրա նաւը ամբողջ 68 օր թափառել է Ատլանտեան Ովկիանոսում. այնքան սաստիկ փոթորիկներ է նա կրել, որ ամէն կողմից վնասուել է եւ ստիպուել է ցամաք մօտենալ, որ նորոգութիւններ կատարէ, որպէս զի կարենայ շա-

են մի շատ զեղեցիկ փոքր քաղաք, որի ա-
նունը նա չէ տալիս, բայց Սէն Մարտէնի
հաշտով, պէտք է որ Կադիքսը (Cadix) լինի :
Այս 68 օրուան վտանգալից եւ յոգնեցուցիչ
նաւարկութիւնն այնքան անհանգստութիւն է
պատճառում հայ եպիսկոպոս-ուխտաւորին,
որ նա այլ եւս չի վերադառնում նաւ եւ որո-
շում է ցամաքով եւ հետիոտն ետ դառնալ :
Նա դալիս է նախ Սէվիլ կամ ինչպէս նա է
զրուած Սերիլիս, ուր նա պատահում է Սպա-
նիոյ Իզաբելլա մեծ թագուհուն : Անուհետեւ
լեռ ու դեռ անցնելով նա հասնում է «մադ-
րէք» ցիների (նախկին Մարոքցիների) քա-
ղաքը «Գրիդան» (Գրանադա) : Կամաց կա-
մաց յառաջանալով եւ հանդիպած սղանիա-
կան քաղաքներում երբեմն մէկ շարաթ,
երբեմն աւելի հանդստանալով, մտնում է
«Պարսալոն» (Barcelone), որ նրա ասելով
90.000 տուն է ունեցել, որ ի հարկէ չափա-
զանցութիւն է : Այս անգամ նա մինակ չէ
եղել. մի բժիշկ ուղեկից է ունեցել որ մե-
ծապէս օգտակար է հանդիսացել, որովհետեւ
Մարտիրոս տառապել է աղիքների հիւանդու-
թիւնից : Այսպէս ուղեւորուելով նա անցել է
Կատալոնիան, կտրել է հարաւային Ֆրանսան
եւ մեծ զօւարտութիւններ կրելով եկել է Ճի-
նիվեգ, որ Զենովա (Gênes) իտալական նա-
ւահանգիստն է : Այդտեղ նա կամեցել է նաւ
նստիլ Փոքր Ասիա իր հայրենիքը վերադառ-
նալու համար : Բայց տեսնելով, որ ծովն ալի-
կոծեալ է, թողել է այդ միտքն եւ դար-

ձեռք հետիոտն յառաջանալով վերջապէս 1496
 փետրուար 20ին կարողացել է հասնիլ Հռոմ,
 երբ Մեծ Պաճքն սկսել է: Այն տեղից զնացել
 է մերձակայ նաւահանգիստն, որը նա «Սան-
 քայ Մարիայ» է կոչում որ հաւանականաբար
 Ostia քաղաքն է, որի մայր եկեղեցին այդ
 անունն է կրում: Այստեղ նա գտնում է յար-
 մար նաւ եւ վերադառնում է Փոքր Ասիա,
 սարսափելի կերպով յողնած ու տանջուած իր
 բազմամեայ արկածալից ուղևորութիւնից:

ገሐሰ ሳ. ቆጢ. 2.—.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032279

ЦЕНА

A $\frac{II}{32279}$